

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepuh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 2(19)

HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№2(19)

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Մեայուհ» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ներսիսյան, Աշոտ Գալստյան, Աշոտ Ենգոյան,
Աննա Ասատրյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան,
Արմեն Ղազարյան (ՌԴ), Գարիկ Քեոյան, Եզնիկ Պետրոսյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ), Կարապետ Մումճյան (ԱՄՆ),
Հայկ Սարգսյան, Հովսեփ Աղաջանյան, Մարտին Գիլավյան,
Սարգիս Կազարով (ՌԴ), Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան,
Վալերի Պոտյոմկին (ՌԴ), Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒՄԸ ԺԲ-ԺԳ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ՊԵՏԱԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ

ՆԱԲԻՆԵ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

Բանալի բառեր - Մխիթար Գոշ, պետական, եկեղեցական, հասարակական, Զաքարյաններ, պետականություն, համագգային, Նոր Գետիկ, վարդապետարան:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԲ-ԺԳ դարերի պետական և եկեղեցական իրողություններն իրենց կնիքն են դրել ժամանակաշրջանի հայոց մշակույթի վրա և արտահայտվել ժամանակի ակնավոր գիտնականների աշխատություններում: Քննարկվող ժամանակաշրջանի պետաեկեղեցական համատեքստում իր անգնահատելի դերակատարումն ունի հայ միջնադարյան մատենագրության կարկառուն աստվածաբան, իրավաբան, առակագիր, մանկավարժ, պետական, հասարակական և եկեղեցական գործիչ Մխիթար Գոշը (շուրջ 1133/1134 թթ.-1213 թ.), ով մեծ հեղինակություն է վայելել ոչ միայն մտավորականների, այլև պետական, եկեղեցական և հասարակական գործիչների շրջանում:

ԺԲ-ԺԳ դարերում հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցող պետաքաղաքական իրադարձությունների արդյունքում հայոց մշակույթն աննախընթաց վերելք է ապրում, անմասն չեն մնում նաև եկեղեցական և հասարակական ոլորտները, որոնց դրսևորման տարրերը նկատելի են տվյալ ժամանակաշրջանի ազգային-եկեղեցական ժողովների սահմանած օրենքներում, իրավական ժողովածուներում և դավանաբանական երկերում:

Քննարկվող ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական, տնտեսական-մշակութային և պետաեկեղեցական արմատական ու շրջադարձային զարգացումների հոլովություն կենտրոնական դերակատարություն ունի Մխիթար Գոշը:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԸ՝ ԺԲ-ԺԳ ԴԱՐԵՐԻ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ

ԺԲ դարի վերջից սկսած՝ հասունանում է պետականության վերականգնման մտայնությունը. Հայաստանի հարավ-արևմուտքում պայքարը գլխավորում էին Ռուբինյանները, իսկ հյուսիս-արևելքում՝ Ջաքարյանները: Արևմուտքում պայմաններն ավելի բարենպաստ էին. Ռուբինյան հայկական իշխանությունը շուտով հռչակում է իր անկախությունը (1198 թ.), իսկ Ջաքարյանների բուռն վերելքը սկսվում է ԺԲ դարի 80-ական թվականներից, ինչը նախադրյալներ է ստեղծում պետականության վերականգնման համար, դա էլ իր հերթին արտացոլվում է ժամանակի հայ մտածողության մեջ:

ԺԲ դարը մի կարևոր ժամանակահատված է, երբ արմատական փոփոխություններ էին տեղի ունենում Հայաստանի ներքին ու արտաքին կյանքում, պետական և եկեղեցական ոլորտներում: Հետզհետե ընդլայնվում էին հայոց քաղաքական և հոգևոր վերնախավի գործունեության սահմանները:

ԺԲ-ԺԳ դարերի ժամանակաշրջանում է գործել հայ ականավոր մտավորական Մխիթար Գոշը, ով, լինելով Ջաքարյանների խոստովանահայրը, պետականաշինական բազմաբնագավառ և անգնահատելի գործունեություն է ծավալել: Ուշադրության է արժանի Մեծն վարդապետի պետականաշինական գործունեությունը:

Մխիթար Գոշի ապրած ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությունն անհրաժեշտ է ցույց տալու համար, թե ինչ միջավայրում է գործել ականավոր մտավորականը, և որքանով է նրա գործունեությունն արտացոլել ժամանակաշրջանի պետական, եկեղեցական և քաղաքացիական ընթացակարգերը:

ԺԲ դարի 80-ական թվականների երկրորդ կեսից արդեն Ջաքարյանները գլխավորում էին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Բսանհինգ տարի տևած հաղթական պատերազմների շնորհիվ հայկական զորքը նրանց առաջնորդությամբ ազատագրում է երկրի զգալի մասը սելջուկյան տիրապետությունից¹: Այս մասին է վկայում նաև պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը. «...բազում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պար-

¹ Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, *Պատմություն հայոց*, աշխ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 163; **Ս. Զալալեան**, *Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան*, մասն Ա, Տիֆլիս, 1842, էջ 131-132, *Վիմական տարեգիր*, *Յուզակ ժողովածոց արձանագրութեանց հայոց*, կազմեաց՝ Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 39, 41, 42, 44, 47, 50, 57, **Հովհաննիսյան Ա.**, *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության*, Առաջին գիրք, Երևան, 1957, էջ 279, **Շահնազարեանց Ա.**, *Ջաքարեան (Երկայնաբազուկ) տոհմի ծագումը, գաղթը դէպի Ջորադետ եւ նախորդները*, «Շողակաթ», Գիրք Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 66-83:

սից. և առին յԱռանայ մինչեւ ցներքին Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչ ի Մծնկերտ: Առին զԿարս, զՎաղարշակերտ, զԿաղզվան, զՍուրբ Մարի, զԱնի, զԱնբերդ, զԲջնի և զԳառնի, զԴվին մայրաքաղաք, զԳարդման, զԳանձակ, զՉարեք, զՀերթ... Առին ի 660 թուին զՄիւնիս, զՌոտուն... Եւ թէպէտ յայլ և յայլ թուականս առան, սակայն զհասարակն սոքա առին և որդիքն իւրեանց. և ազատեցին զաշխարհս ի դառն ծառայութենէ Տաճկաց»¹:

Վրաց թագավորության մեջ բարձրագույն պաշտոններ է սկսում զբաղեցնել Ջաքարյան իշխանական ընտանիքը՝ իր շուրջը համախմբելով Գուգարքի, Արցախի, Սյունիքի, Այրարատի և Բարձր Հայքի հայ իշխաններին: Այն հանգամանքը, որ Մխիթար Գոշը եղել է խոստովանահայր, ուսուցիչ և խորհրդատու այն ժամանակաշրջանում, երբ հայ-վրացական զորքերը՝ Ջաքարյանների գլխավորությամբ, ազատագրեցին Արևելյան Հայաստանի գրեթե մեծ մասը, աներկբայորեն հաստատում է, որ նա եղել է խորհրդատու նաև պետական՝ ինքնուրույն հայկական իշխանապետության կարևորագույն հարցերի լուծման ժամանակ: Այդ մասին վկայում են նաև Մխիթար վարդապետի «Գիրք դատաստանի» երկում արտահայտված պետական օրենքները: Հայոց դատաստանագիրքն այդ պայքարի արտացոլումն էր գրավոր տարբերակով. այն պիտի կիրառվեր հայ ժողովրդի ներքին կյանքում միայն հօգուտ հայ ժողովրդի և հայոց պետականության վերականգնման:

Մխիթար Գոշը՝ ԺԲ-ԺԳ դարերի վերաբերյալ որպես ժամանակակից ու դեպքերի ականատես, արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում. նա խոսքով Գանձակեցու վկայաբանության մեջ ներկայացնում է Հայաստանի դրությունը ԺԲ դարի 60-70-ական թթ.: Նրա տեղեկությունների համաձայն՝ իշխանները անմիաբան ու անհնազանդ էին, հատկապես Արցախ աշխարհի ամրոցներում բնակվող իշխանները, ովքեր գերադասում էին այլ ազգերի տիրապետության տակ ապրել, քան ազատության մեջ, ինչի պատճառով նեղվեցին և տառապեցին *«յանօրէն և յամբարիշտ ազգաց...»*, որոնք տապալում էին աստվածաշէն եկեղեցիները, անարգում պատվական անձանց²: Այստեղ Մխիթար Գոշն ընդգծում է, որ Հայաստանում տիրող իրադրության հիմնական պատճառներից մեկը երկրի ռազմական ուժերի ցրվածությունն է, իշխանների ներփակումն իրենց գավառների կամ ամրոցների անձուկ շրջանակներում և անկազմակերպ ու անմիաբան պայքարն օտար բռնակալության դեմ:

¹ Տե՛ս *Պատմութիւն նահանգին Միսական*, արաբեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Միւնեաց, Թիֆլիս, 1910, ԿԶ, էջ 391-392:

² Տե՛ս *Հայոց նոր վկաները (1155-1843)*, աշխ.՝ Հ. Մանանդյանի և Հ. Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 23-24:

Ժամանակաշրջանի պատմական իրադրությունը ներկայացվում է նաև Մխիթար Գոշի «Գիրք դատաստանի» երկի վերջում՝ հիշատակարանին կից գետեղված «Կաթողիկոսք եւ դէպք Աղուանից աշխարհին ի մեջ ԺԲ դարու» ժամանակագրական պատմությունը, որը հիմնականում վերաբերում է Աղվանքում տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններին: Երկասիրության մեջ Աղվանքի ԺԱ-ԺԲ դարերի պատմությունն է՝ մինչև 1161 թ., Աղվանից կաթողիկոսական գավազանագրքով հանդերձ: Հեղինակը նշում է, որ իրենից առաջ Աղվանից աշխարհի պատմությանը հանգամանալից անդրադարձել է Մովսես Դասխուրանցին, և նրանից հետո ոչ ոք չի շարունակել, ուստի իր ժամանակագրությունը Մովսես Դասխուրանցու պատմության¹ շարունակությունն է: Չնայած պատմության համառոտ լինելուն՝ ժամանակագրությունը պարունակում է շատ կարևոր նյութեր և տեղեկություններ, ինչը շահեկան է այդ ժամանակաշրջանի հայոց պատմության ուսումնասիրման համար:

Քննարկվող պատմական իրողությունները լավագույնս ուրվագծում են նաև Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմություն»², Վարդան Արևելցու «Պատմություն տիեզերական»³ և Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական»⁴ երկերը: Վերջին նշված երկում տեղ է գտել «Թուղթ վարդապետացն Հիւսիսային կողմանց, որ ի Հաղբատ եւ ի Սանահին, առ պատուական կաթողիկոսն Տէր Գրիգորիոս» բնագիրը՝ «*Սուրբ և աստուածընկալ գլուխ մեր և պսակ պարծանաց Հայաստանեայց Գրիգոր կաթողիկոս. ամենանուստ աղօթող աշակերտքս լուսաւորչական աթոռոյդ՝ Բասիլ եպիսկոպոս, որ յարևելս հիւսիսոյ, վարդապետ Գրիգոր Սանահինի և հայր Յօհաննէս, վարդապետք մայրաքաղաքիս Հաղբատայ Բզնատիոս, Պետրոս, Վարդան և Դաւիթ, Խաչատուր վարդապետ Հաղարծնին, Մխիթար վարդապետ Խոռակերտոյ և միւս Մխիթար վարդապետ Գետկայ և այլք աշակերտեալք ամենեքեան սրբոց....*»:

Հարկ է նշել, որ 1178 թ. գրված թղթի վերոբերյալ հեղինակները հայտնում են իրենց անհանգստությունը կաթողիկոսի անգգույշ քայլի հա-

¹ Մովսես Կաթանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*, աշխ.՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983:

² Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն հայոց*, աշխ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

³ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ պատմութիւն տիեզերական ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկուայ, Ի տպարանի Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց, 1861, Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862:

⁴ Թուղթ ընդհանրական, արաբեալ երիցս երանեալ սուրբ Հայրապետին մերոյ տեառն Ներսիսի Շնորհալոյ, Ս. Էջմիածին, 1865:

⁵ Նույն տեղում, էջ 426-427, տե՛ս նաև՝ *Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրության*, աշխ.՝ Պ. Խաչատրյանի և Հ. Քյոսեյանի, Էջմիածին, 2003, էջ 481-486:

մար, ով, առանց իրենց տեղյակ պահելու, հունական և հայոց եկեղեցու միաբանության խնդրի շուրջ պաշտոնական գրություն էր ուղարկել բյուզանդական կայսրին ու պատրիարքին: Հատկանշական է, որ նամակագիրները թղթում կիրառում են *«մեր հավատը, մեր եկեղեցին, մեր ազգը»* արտահայտությունները, ինչը վկայում է ժամանակաշրջանի ազգակենտրոն հայեցակարգային մոտեցումների մասին:

Ժամանակաշրջանի այսօրինակ պատմաքաղաքական, հասարակական, մշակութային և կրոնակեղեցական իրողություններն իրենց դրսևորումն են գտնում պետակեղեցական բոլոր տիրույթներում և երկերում:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԸ՝ ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉ

Զաքարյան իշխանապետության օրոք Մխիթար Գոշը հանդես է գալիս որպես ազգային ինքնության պահպանման և պետականաշինության ռահվիրա: Զաքարյանների՝ պետականության վերականգման ջանքերը համաքալ շարունակությունն էին այն գործընթացի, որի սկզբնավորման հեղինակը հանդիսանում է նրանց իսկ խոստովանահայրը և ուսուցիչը: Միով բանիվ՝ Մխիթար Գոշի ջանքերն ուղղված էին պետականության վերականգնմանը: Պետական հեռատես գործչի բուն նպատակը պետականության վերականգնումն էր և ձգտումը սատարել երկրի միասնությունը պահպանող ուժերին և Հայոց եկեղեցուն՝ դրանով իսկ նպաստելով ազգային ինքնապահպանն ու ինքնագիտակցության արթնացմանը: Եկեղեցին միավորում էր ամբողջ հայ ժողովրդին ոչ միայն մեկ կրոնի, այլև մեկ գաղափարի՝ մեկ միասնական ազգի պետության շուրջ: Նրա նպատակն էր հետապնդել ազգային-պետական շահեր: Գոշի հողվածներն արտացոլում են այդ գաղափարներն ու ցույց տալիս նրա վերաբերմունքը ազգային-պետական հարցերի վերաբերյալ¹:

Զաքարյանների օրոք ստեղծված քաղաքական նոր պայմաններում առավել արտահայտվում են դավանաբանական տարաձայնությունները, որոնց լուծման և սեփական ծիսակարգը պահելու միջոցով ազգային ինքնության պահպանմանը կոչված եկեղեցական ժողովներն արտացոլում են հայ միջնադարյան իրավամտաճողությունը: Ժողովներում սահմանված կանոնները, լինելով սահմանադրական մշակույթի վավերագրեր, ամփոփում են հայոց պետականության վերականգնմանն ուղղված կրոնակեղեցական պայքարն իրավական դաշտում:

¹ Առավել մանրամասն տե՛ս **Միրզոյան Ն.,** *Պատերազմի և զերության թեմատիկան Մխիթար Գոշի «Գիրք դատաստանի» երկում*, «Գիտական Արցախ», թ. 4 (11), Երևան, 2021, էջ 78-94:

Մխիթար Գոշի եկեղեցական գործունեությունը լավագույնս վկայված է Հյուսիսային Հայաստանի վարդապետների նամակում՝ ուղղված Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսին (1173-1193): Երբ վերջինս հրավիրական թուղթ է ուղարկում Հայաստանի եպիսկոպոսներին և վարդապետներին՝ մասնակցելու հայոց և հունաց եկեղեցիների միության թուղթը քննելու, նրանցից շատերը գրավոր պատասխանով մերժում են կաթողիկոսի հրավերը և մեղադրում նրան Հայոց եկեղեցու բազմադարյա հաստատությունը կործանելու մեջ: Նրանք, մտահոգված լինելով Հայոց եկեղեցու անշեղ ընթացքի համար, նախագրուշացնում են միջեկեղեցական հարաբերություններում հաշվի առնել նաև իրենց ցանկություններն ու խորհուրդները: Իրենց թղթին ավելի մեծ ուժ և նշանակություն տալու համար հայոց հոգևոր այրերն ավելացնում են այդ ժամանակի նշանավոր վարդապետներ Մխիթար Գոշի և Խաչատուր Տարոնացու ստորագրությունները. *«Եւ առ ազդու առնելոյ զբանս իւրեանց՝ եղին ՚ի թղթի անդ և զանուանս երկու երևելի վարդապետաց, Տարոնացի Խաչատուր վարդապետի վանահոր Հաղարծնին, և Գանձակեցի Մխիթար վարդապետի վանահոր Գետկայ՝ Գօշն կոչեցելոյ»*¹:

Քննարկվող թղթում երևան է գալիս Մխիթար Գոշի՝ որպես ազգային ինքնության պահպանման համար մարտնչող պետական և եկեղեցական գործչի դերակատարումը: Այստեղ հիշեցման կարգով շարադրված են Հայոց եկեղեցու դավանության հիմնական սկզբունքները:

ԺԳ դարի սկզբին Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումներում գումարվում են Լոռեի 1205 թ. և Անիի 1207 թ. ազգային-եկեղեցական ժողովները, որոնք կարևոր են ԺԳ դարի պետական և եկեղեցական կարևոր իրադարձությունների ուսումնասիրման տեսակետից՝ արտացոլելով տվյալ դարաշրջանը բնորոշող պետական և դավանաբանական իրողությունները: Զաքարյանների իշխանության օրոք հայ-վրացական անխուսափելի միջդավանական հակադրության պայմաններում սկիզբ առած ծիսակարգային խնդիրների առիթով գումարված այս ժողովների զարգացումները սկիզբ են առնում Սսի 1204 թ. եկեղեցական ժողովից: Վերջինիս որոշումները, հարկ է նկատել, Հայաստանում արժանանում են խիստ ժխտական վերաբերմունքի, և անգամ ժողովը գնահատվում է ոչ իրավական այն հիմնավորմամբ, որ համաեկեղեցական-համազգային բնույթի խնդիրներ կարգավորող օրենսդիր իրավասությամբ օժտված է միայն ազգային-եկեղեցական ընդհանուր ժողովը:

Սսի, ապա նաև Լոռեի և Անիի ժողովների գումարման շարժառիթն էր Զաքարյանների գլխավորած հայ-վրացական միացյալ բանակի կազմում հայկական գորամիավորումների կողմից շարժական Սբ. Մեղան ու-

¹ Տե՛ս **Զամյանց Մ.**, *Հայոց պատմություն*, հտ. Գ, Երևան, 1984 (վերահրատ.), էջ 121:

նենալու կամ վրանում պատարագ մատուցելու օրինավոր արտոնություն ստանալը, որը նախաձեռնում է Ջաքարե Ամիրսպասալարը: Վրաց գորքերը ռազմաճակատում հաղորդություն էին ստանում վրաններում, ինչը կիրառելի չէր Հայոց եկեղեցում: Այդ առիթով Հայոց եկեղեցին քննադատության էր ենթարկվում: Իվանե և Ջաքարե Ջաքարյանները փորձ են կատարում տվյալ խնդիրը կարգավորել՝ կիրառելով օտար եկեղեցական ավանդույթը, այն է՝ պատարագի Սբ. Մեղանը շարժական դարձնել և պատերազմների ժամանակ շրջիկ քահանաներ ունենալ՝ վրաններ շրջեցնելով իրենց ետևից: Նպատակն իրագործելու համար նրանք դիմում են Հայոց եկեղեցում մեծ հեղինակություն վայելող Մխիթար Գոշին:

Մխիթար Գոշը խնդրի օրինավոր լուծման համար առաջարկում է դիմել Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Լևոն Բ-ին և Հռոմկլայում աթոռակալող Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Զ Սսեցուն. *«Մեք ոչ կարենք առնել զայդ առանց հրամանի կաթողիկոսին Հայոց և թագաւորին Լևոնի»*¹:

Սսի եկեղեցական ժողովը քննարկում և ընդունում է առաջարկությունը: Կաթողիկոսն ու Լևոն թագավորն իրենց համաձայնությունն են տալիս: Հովհաննես կաթողիկոսը Ջաքարեին է ուղարկում նաև պատարագի պերճաշուք վրան՝ շարժական, մարմարե սեղանով և ծիսական այլ պարագաներ, ինչպես նաև գեղեցկաձայն քահանաներ, սարկավազներ ու դպիրներ: Ջաքարեն Լոռե բերդաքաղաքում ստանում է Հովհաննես կաթողիկոսի նվերն ու Սսի ժողովի որոշումները:

Մխիթար Գոշի հեղինակությունն են հաստատում գումարված եկեղեցական ժողովներին մասնակցելու վերաբերյալ տեղեկությունները: Այդ մասին տեղեկանում ենք գլխավորապես նրա կենսագիր Կիրակոս Գանձակեցուց²: «Հայոց պատմություն» աշխատության Ե գլխում՝ վերնագրված «Վասն ժողովոյն, զոր արար Ջաքարիայ վասն խնդրոյ ինչ իրաց»³, տեսնում ենք, թե ինչպես է Ջաքարեն վրացիների օրինակով Եկեղեցու պատարագի սեղանը շարժական դարձնելու և պատերազմների ժամանակ շրջիկ քահանաներ ունենալու կապակցությամբ դիմում Մխիթար Գոշին՝ իր խոստովանահորն ու Մեծ վարդապետին. *«Ապա հարցանէր զմեծ վարդապետն Մխիթար, որ Գոշն կոչէին, զշինող վանիցն Գետկայ,*

¹ Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Հայոց, էջ 168:

² Այս մասին առավել հանգամանալից տե՛ս **Օրմանյան Մ. արք.**, *Ազգայատում*, հտ. Ա, Պեյրուք, 1959, էջ 817-822, **Ոսկեան Հ.**, *Մխիթար Գոշ*, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1925 թ., էջ 555-556, նաև՝ «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1926 թ., թիվ 1-2, էջ 36, **Նույնի**, *Մատենագրական քննութիւններ*, Վիեննա, 1926, էջ 134-138, **Մելիք-Թանգեան Ն.** վրդ., *Հայոց եկեղեցական իրաւունքը*, Էջմիածին, 2011, էջ 360-364, Չամչյանց Մ., նշվ. աշխատ., էջ 175-185:

³ **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն հայոց, էջ 166-178:

որ էր հայր խոստովանութեան նորա»¹: Հատկանշական է Ջաքարեի վերաբերմունքը Գոշի հանդեպ. հայոց զորավարը սպասում էր իր ուսուցչի հրամանին. «Ապա ասէ զնոսա (իմա՝ Մխիթար Գոշին-Ն. Մ.) մեծ զօրավարն (իմա՝ Ջաքարեն-Ն.Մ.). «Տո՛ւք և ինձ հրաման, զի և ես շրջեցուցի՛ զկնի իմ քահանայս և վրան պատարագի»²:

Արժարժվող խնդրի շուրջ առաջացած տարաձայնությունների ժամանակ Ջաքարեն հրամայեց բանտարկել Կիլիկիայից ժամանած Հաղպատի եպիսկոպոս Գրիգոր Տուտեորդուն, սակայն վերջինս ապաստան գտավ Գետիկ վանքում Մխիթար Գոշի օժանդակությամբ, քանի որ նա մեծ հեղինակություն և պատիվ ուներ զորավարի մոտ. «Եւ նա (իմա՝ Հաղպատի եպիսկոպոս Գրիգոր Տուտեորդին-Ն. Մ.) փախստական զնաց յաշխարհն Կայենոյ, ի վանքն Գետիկ առ մեծ վարդապետն Մխիթար, ապաւինութեան աղագաւ, զի գիտէր, թէ մեծ համարձակութիւն ունի նա առ Ջաքարէ»³:

Հատկանշական է այն, որ երբ Մխիթար Գոշը հրաժարվել էր մասնակցել ժողովին՝ պատճառաբանելով իր հիվանդությունն ու ծերությունը, և հայտարարել, որ ինքը համաձայն է ժողովականների կայացրած ցանկացած որոշման հետ, սակայն վերջիններս հրաժարվում են որևէ որոշում կայացնել առանց Մեծն վարդապետի և խնդրում են Ջաքարեից Գոշի նամակը. «Եւ նորա ասեն. «Անհնար է մեզ առանց մեծ վարդապետին առնել զայդ»։ Զի այսպես կոչէին զնա սակս պատույ»⁴: Այս կապակցությամբ Մ. արք. Օրմանյանը նշում է, որ միայն Ջաքարեին շատ սիրելի Մխիթար Գոշը կարող էր արդարացնել ժողովականներին և նրանց ազատել Ջաքարեի բռնադատությունից⁵: Ժողովականները պահանջում են, որ Գոշն անպայման մասնակցի ժողովին, ուստի նամակ են ուղարկում՝ խնդրելով նրա մասնակցությունը և նշելով, որ եթե նա ճանապարհին մահանա, նրա հիշատակը կհարգեն Եկեղեցու առաջին սուրբ վարդապետների պես «...եթէ ի ճանապարհի հասանէ քեզ վախճան, ընդ առաջին սուրբ վարդապետացն եկեղեցւոյ կարգեսցուք զհիշատակս քո»⁶: Ջաքարեն անգամ գրում է Գոշին, որ նրան կուղեկցեն ձմեռային ցուրտ ու անհարմար եղանակին և Նոր Գետիկից Անի կհասցնեն: Ջաքարեն ուզում էր, որ նախքան ժողովին հասնելը Գոշը իր հետ խոսի: Եվ երբ Գոշը ժամանում է, զորավարն ընդառաջ է գալիս նրան, ողջունում է և ասում, որ իր համար կարևորը իր խոստովանահայրն է. մյուսների համար ինքը չի ան-

¹ Նույն տեղում, էջ 167:

² Նույն տեղում, էջ 168:

³ Նույն տեղում, էջ 173:

⁴ Նույն տեղում, էջ 175:

⁵ Օրմանյան Մ. արք., *Ազգապատում*, էջ 821:

⁶ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն հայոց*, էջ 175:

հանգստանում: Այս ամենը տեսնելով՝ ժողովականները մտածում են, որ այն, ինչ անում է Ջաքարեն, Գոշի հրահանգով է. *«Իսկ իշխանն (Ջաքարեն Մպասալարը-ընդգծումը մերն է՝ Ն.Մ.) ստիպով տարեալ եմոյծ զնա ի ներքս, և զօրավարն եկեալ ընդ առաջ նորա, ողջոյն ետ նմա և ասէ. «Որովհետեւ եկիր դու, ինձ ոչ ինչ փոյթ է զնոցանէ»»*¹:

Երբ կաթողիկոսն ու Լևոն թագավորն իրենց համաձայնությունն են տալիս, Ջաքարեն անում է այնպես, ինչպես մտադրվել էր, սակայն հանդիպում է դիմադրության: Եվ Մխիթար Գոշն ընդդիմադիր անձանց հանդարտեցնելու համար ասում է, որ նրանք հոգ են տանում ազգի համար, որ այդպիսի սովորությամբ չմիավորվեն վրացիների հետ, իսկ ինքը չի ցանկանում, որ Ջաքարեն դառնա վրացի, ինչպես նրա եղբայր Բվանեն, ինչը հենց վրացիների նպատակն է, որովհետև Ջաքարեն վարվում է այդպես ըստ Հայոց Լևոն թագավորի և կաթողիկոսի համաձայնության. *«Դուք հոգայք վասն ազգիս, զի մի՛ այդպիսի սովորութեամբ խառնեսցին ընդ վիրս, և ես հոգամ վասն զօրավարիս, զի մի՛ լիցի սա վրացի, իբրև զեղբայր իւր, որում սպասեն վիրք...զի հրաման ունի ի կաթողիկոսէն և ի թագաւորէն Լևոնէ առնել զայս»*²: Այս ամենը խոսում է վերջինիս՝ պետականամետ հեռատես քաղաքական և հասարակական գործիչ լինելու մասին. Մխիթար Գոշը քաջ գիտակցում էր, որ վրացիների հետ առճակատումը կարող էր իր բացասական ազդեցությունն ունենալ հայ-վրացական միասնական զինակցության վրա, մյուս կողմից՝ Հայոց իշխանապետության և Հայոց եկեղեցու պահպանման համար պետք էր Ջաքարյանների աջակցությունը: Նա ցանկանում էր նաև խաղաղություն, համերաշխություն և միասնություն հաստատել Եկեղեցում ու տարածաշրջանում հարցի ժամանակավոր հանգուցալուծմամբ, որի մասին լավագույնս վկայված է Գոշի «Թուղթ առ վրացիսն» աշխատության մեջ: Երբ Ջաքարեն, առանց նրա իմացության, վտարեց ընդդիմադիր եկեղեցականներին, նա բարեխոսեց և մեծ մասին վերադարձրեց, իսկ մյուս մասին՝ ավելի ուշ՝ Բվանեի օգնությամբ:

Կիրակոս Գանձակեցին նշում է, որ այդ իրողությունը իր պատմության մեջ գրել է Վանական Վարդապետը, ով եղել է Մխիթար Գոշի աշակերտը և ականատես է եղել այդ դեպքերին³: Այս մասին մի փոքր տեղեկություն է պահպանվել նաև Ստեփանոս կաթողիկոսի տարեգրության (13-րդ դար) մեջ, որտեղից տեղեկանում ենք հայ-վրացական հարաբերությունների, Ջաքարեի և Բվանեի դիրքորոշման և վարդապետների քայլերի մասին: Այդ հոգևոր այրերի շարքում էր նաև Մխիթար Գոշը: Սա-

¹ Նույն տեղում, էջ 176:

² Նույն տեղում, էջ 177:

³ Նույն տեղում, էջ 178:

կայն այստեղ ներկայացված տվյալներն ինչ-որ չափով տարբերվում են Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդած տվյալներից. *«Ի ՈԿԱ թվին Մելիք Աշրափն մեռաւ և Մելիք Ավհադինն նստաւ: Յայսմ ամի Զաքարէ և Իւանէ կամեցան միաբանել զՀայս և զՎիրս և ժողովք արարին ի Գետակն բազում հարանց և վարդապետաց, ընդ որս էին աշխարհալոյս և աստուածագգեաց վարդապետքն՝ Գոշ Մխիթարն, Մոնօնիկն և Տուրքիկն: Եւ ոչ կարացին միաբանել, այլ հաստատուն մնացին Հայք յուղղափառ հաւատս, որ և խորոխտացեալ Զաքարէ վարդապետացն, նգովեցաւ ի նոցանէ. և գնաց յԱրտաշէ և կոտորեաց: Եւ ի գալ ոմն մեռաւ ի ճանապարհին և եղաւ ի Մանահինն ուխտ¹: Բերված բնագրում Մխիթար Գոշը Հայոց եկեղեցու ջերմ պաշտպան ու «մարտիկ» է:*

ԺԳ դարի կրոնակեղեցական ու ժողովական պատմության, ժողովրդի ներքին կյանքի ու դրվածքի, մշակութային առանձնահատկությունների ու սահմանադիր մշակույթի դրսևորման ևս մեկ օրինակ է Մխիթար Գոշի *«Թուղթ առ վրացիսն՝ յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ»* դավանաբանական երկը, որի նախաբանում պարզորոշ երևում են հեղինակի պետականամետ մտորումները. *«Զայս գծագրութիւն սակաւութ հարկաւոր կարծեալք եղաք յաղագս Վրաց, որ ոչ սակաւ թշնամութեամբ վարին ընդ Հայս, աշակերտելով Յունաց: Եւ արդ, զի նախ առ ձեզ է նախադրութիւն բանիս, ով աստուածասէր եւ բարեպաշտ իշխանք Զաքարէ եւ Իւանէ, ծնունդք սիրու Աստուծոյ ի բարեզարդ ծնողաց, զի ես՝ յամենայն նուաստ Մխիթար, ի բանս եւ ի գործս սպասաւորաց Բանին, որ յաւուրս մեր տեսանելով եւ լսելով զբամբասանս Վրաց ի դաւանութիւնս մեր հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ...»²:*

Թղթի գրման շարժառիթները Հայոց եկեղեցու և հայերի դեմ ուղղված զրպարտություններն էին թե՛ վրացիների և թե՛ հույների կողմից: Ուստի, Մխիթար Գոշը ներկայացնում է հայոց դավանանքն ու ծիսակարգը, բացատրում դրանց յուրահատկությունները և ցույց տալիս, որ հայերը, ինչպես և հույներն ու վրացիները, հերձվածողներ չեն: Երկն սկսվում է այն մտքով, որ թուղթն ուղղված է նաև վրացիներին, ովքեր ոչ պակաս

¹ Տե՛ս ՄՄ ձեռ. Հ^մր 8481, թ. 205բ:

² Տե՛ս **Մխիթար վարդապետ Գոշ, Թուղթ առ Վրացիսն՝ յաղագս ուղղափառութեան յաւատոյ**, աշխատ.՝ Պ. Մուրադյանի, «Գանձասար», Զ, Երևան, 1996, էջ 340, տե՛ս նաև *Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրության*, էջ 520-525, **Մուրադյան Պ., Դավանական հանդուրժողականության և ազգամիջյան համերաշխության գաղափարը ԺԲ-ԺԳ դարերի Հայաստանում**, «Գանձասար», Դ, Երևան, 1993, **Նույնի, ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը**, Ս. Էջմիածին, 2011, *Թուղթ Մխիթար Վարդապետին, որ Գոշն կոչիւր*, աշխատ.՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանի, «Արարատ», 1900, ԼԴ. տարի, հոկտեմբեր, էջ 497-504, Նույնի, «Արարատ», 1901, էջ 55-61, 121-127:

քան հույները հայերի նկատմամբ թշմանություն էին տածում, քանի որ հույներին էին աշակերտում և դավանակից էին նրանց: Մինչ վրաց կաթողիկոսին դիմելը Գոշն իր նախադրությունն ուղղում է Զաքարեին և Իվանեին, քանի որ գրել էր նրանց խնդրանքով¹:

Գոշը դեմ է դավանական տարբերությունները ժողովուրդների հարաբերությունների լարման առիթ դարձնելուն՝ պաշտպանելով Հայոց Եկեղեցու ուղղափառությունը. *«...զմիմեանս չթշնամանեմք եւ զխաչ եւ զեկեղեցի միմեանց չանարգեմք, զի այն Քրիստոսի է եւ Աստուծոյ անարգանք: Եւ զոր գրեմք ի թղթի վասն Հայոց խոստովանութեան ճշմարտութեամբ այդպէս է...»*²:

Մխիթար Գոշը ջերմեռանդորեն պաշտպանում էր Հայոց եկեղեցին և հայ ազգը, բայց միևնույն ժամանակ ներկայացնում էր մյուս ազգերի դրական կողմերը՝ նշելով, որ ազգ չկա, որ բարի և լավ կարգեր չունենա. *«Աստուած գործակից լինէր եւ ի բարին ուղղէր կարգ եկեղեցւոյ, զի չիք ազգ, որ բարի կարգ ոչ ունի եւ խոտան»*³:

Ամբողջ թղթում երևան է գալիս Մխիթար Գոշի՝ ազգերի սովորույթների, եկեղեցական կարգերի, հայրախոսական աստվածաբանության և եկեղեցական պատմության վերաբերյալ փայլուն իմացությունը: Ուշագրավ է նաև այն, որ նա ներկայացնում է ազգերին բնորոշ գծերը. *«Հույներն իմաստուն են, ողորմած և Ս. Հովհան Ոսկեբերանի ուսմունքին քաջատեղյակ ու գիտակ, հռոմեացիները խիստ են աղոթքի մեջ ու առաջնորդներին հնազանդ, ասորիները խոնարհ են և ճգնող, հայերը խիստ պահեցող են, ողորմած գերյալների և եկեղեցականների նկատմամբ, սրբություններ սիրող, բայց առաջնորդներին չհարգող, իսկ վրացիները սրբերի և վանքերի մեծարողներ են ու առաջնորդներից չբամբասող»*⁴: Հետաքրքրական է նաև, որ խոսելով տարբեր ազգերի սովորույթների մասին՝ Մխիթար Գոշը նշում է, որ եթե հույները և վրացիները առավել քան պատկե-

¹ «Զայս գծագրութիւն սակաւութիւն հարկաւոր կարծեալք եղաք յաղագս Վրաց, որ ոչ սակաւ թշնամութեամբ վարին ընդ Հայս, աշակերտելով Յունաց: Եւ արդ, զի նախ առ ձեզ է նախադրութիւն բանիս, ով աստուածասէր եւ բարեպաշտ իշխանք իշխանաց Զաքարէ եւ Իւանէ, ծնունդք սիրոյ Աստուծոյ ի բարեգարդ ծնողաց, զի ես՝ յամենայն նուաստ Մխիթար, ի բանս եւ ի գործս սպասաւորաց Բանին, որ յաւուրս մեր տեսանելով եւ լսելով զբամբասանս Վրաց ի դաւանութիւնս մեր հաւատոյ եւ կարգաց եկեղեցւոյ, յոյժ խոցեալ լինէր հոգի, մանաւանդ զի հաւանելի թուելով ձեզ ասացեալքն առ ի նոցանէ, յայտոսիկ եկի ի միտս գրել սակաւութիւն զճշմարիտ հաւատոյս մերոյ զարինակ» (տե՛ս **Մուրադյան Պ., ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները...**, էջ 196):

² Նույն տեղում, էջ 172:

³ Նույն տեղում, էջ 215:

⁴ Նույն տեղում, էջ 253:

րահարգ են, ապա հայերը՝ խաչահարգ են¹. «Յոյնք եւ վիրք զպատկերագրութիւն առաւել պատուեն եւ հայք՝ զխաչն»²:

Այնուհետև Գոշը պատգամում է, որ թշնամությունը վերացնենք, միմյանց բարեկամ լինենք և միմյանց եկեղեցիների կարգերը չվատաբանենք ու հարգենք. «Լաւ էր, թէ զայն ընտրէաք, որ զթշնամութիւն բառնէաք ի միմեանց եւ բարեկամ լինէաք եւ զկարգ միմեանց չհայհոյէաք»³:

Հայագիտության մեջ թուղթը մեծ արժեք ունի, որովհետև ջատագովական և հակաճառական աստվածաբանության փայլուն օրինակ է և արժեքավոր աղբյուր նաև ժամանակաշրջանի մտայնության և տիրող իրավիճակի ուսումնասիրման համար:

Այսպիսով՝ թեմային առնչվող և գոյություն ունեցող նյութերն ուշադրության արժանի սկզբնաղբյուրներ են ժամանակաշրջանի տիրող իրադրության և ժողովների պատմության վերաբերյալ:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ԵԿԵՂԵՑԱՇԵՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զաքարյանների գլխավորությամբ նրանց խոստովանահայրը զարկ է տալիս իր եկեղեցաշեն գործունեությանը:

1191 թ. սաստիկ երկրաշարժից հետո Մխիթար Գոշը Տանձուտա ձորում ձեռնամուխ է լինում վանական համակառույցի շինարարությանը և հիմք դնում Նոր Գետիկի (այժմ առավել հայտնի է «Գոշավանք» անվամբ) վարդապետարանին՝ հոգևոր-մշակութային ու կրթական-գրչագրական կենտրոնին: Կիրակոս Գանձակեցին տեղեկացնում է, որ Մխիթար Գոշը և միաբանները սկսում են շարունակաբար կառուցել եկեղեցիներ: Նրանք շինում են մի գեղեցկաշեն, փայտակերտ եկեղեցի՝ Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի անունով. «Սկսաւ այնուհետև վարդապետն սքանչելի (իմա՝ Մխիթար Գոշը - Ն. Մ.) հանդերձ միաբանօք իւրովք ձեռն ի գործ արկանել շինու-

¹ Միջնադարյան մատենագրական աղբյուրները վկայում են, որ խաչը կարևոր տեղ է գրավում Հայոց եկեղեցու դավանաբանական, ծիսապաշտամունքային համակարգի մեջ, ինչպես նաև ժողովրդի կյանքում: Պատահական չէ, որ հայերին անվանել են խաչապաշտ և անգամ մեղադրել են խաչի հանդեպ չափից ավելի մեծ պաշտամունք ունենալու մեջ: Այս առումով հետաքրքրական է Ա. Սահակյանի դիտարկումը. «VI դարում հայ եկեղեցին իր ազգային-դավանաբանական (հակաքաղկեդոնական) քաղաքականությամբ նպաստեց խաչի պաշտամունքի ձևավորմանը, որը համաժողովրդական բնույթ ստացավ VII-VIII դդ.» (Սահակյան Ա., *Միջնադարյան պատկերապաշտության հայկական տարբերակը*, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1987, թիվ 2, էջ 150):

² Տե՛ս **Մխիթար Գոշ**, *Թուղթ առ վրացիսն*, աշխատ.՝ Պ. Մուրադյանի, «Գանձասար», թիվ 2, Երևան, 1996, էջ 354:

³ Տե՛ս **Մուրադյան Պ.**, *ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը*, էջ 253:

թեան վանիցն և եկեղեցւոյ ի վերասացեալ ձորն Տանձուտայ՝ հրամանաւ մեծ իշխանին Բւանէի: Եւ շինեցին եկեղեցի մի գեղեցկաշէն փայտակերտ, և օծեալ կնքեցաւ յանուն սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի»¹: Ապա կառուցեցին մի շատ փոքրիկ եկեղեցի՝ Սբ. Հովհաննէս Կարապետի անունով: Այս երկու եկեղեցիներն այժմ չեն պահպանվել: Մխիթար Գոշի ղեկավարութեամբ սկսեցին կառուցել նաև գլխավոր և գեղեցկաշէն եկեղեցին: Վերջինիս կառուցումը, համաձայն Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդած տվյալների, Հայոց 640 թվականին է սկսվել, այսինքն՝ Սալահադդինի՝ Երուսաղեմը գրավելուց չորս տարի հետո, և ավարտվել հինգ տարի հետո. «Եւ ապա սկսան հիմն արկանել մեծափառ եկեղեցւոյն կոփածոյ վիմօք և գեղեցկաշէն արուեստիւ գմբեթարդ երկնանման, սխրալի տեսողաց, սկսեալ ի ՈՒՍ (իմա՝ 640-1191/1192-Ն. Մ.) թուականին հայոց, զկնի չորս ամաց առնլոյ զԵրուսաղէմ Սալահադնին, և կատարի յամս հինգ ի խանգար զատկին յունաց (իմա՝ Ծոազատիկ-Ն. Մ.)»²: Այն որ Ս.Աստվածածին եկեղեցին սկսել է կառուցվել 1192 թ. և ավարտվել 1197 թ., այդ մասին վկայում են, փաստորեն, և՛ Կիրակոս Գանձակեցին, և՛ Ս. Աստվածածին եկեղեցու արձանագրությունը՝ եկեղեցու հյուսիսարևելյան ավանդատան ճակատին՝ բաղկացած 12 տողից³: Կիրակոս Գանձակեցին եկեղեցու շինության մասին պատմելիս բառացի բերում է այդ բնագրի նախաբանը: Այդտեղից պետք է եզրակացնել, որ ծոազատիկը Հայոց 646 թ. է եղել (այրիվի 6-ին), այսինքն՝ 1197 թ.: Ուստի, Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման ավարտը պետք է դնենք 1197 թ.՝ հիմնվելով Ծոազատիկի՝ պատմությանը հայտնի տեղեկությունների վրա: Ծոազատիկ և այդ կապակցությամբ առաջացած վեճերի մասին պատմում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին⁴:

Կիրակոս Գանձակեցին հաղորդում է նաև, որ հայերի և վրացիների միջև առաջացած վեճերի կարգավորման համար Թամար թագուհին և Զաքարե զորավարը Զատկից առաջ հայ-վրացական ներկայացուցիչների

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 211:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 212:

³ «Ի Ո ՒՍ. զկնի Դ ամաց առնլո զԵրուսաղէմ Սալահատնին, սկսեալ եկեղեցիս սուրբ ի Նորո Գետիկ և կատարի յամս Ե ի խանգար Զատկին յունաց, ձեռամբ վարդապետին Մխիթարայ, ի հայրութեան Վարդանայ, ձեռնտութեամբ բարեպաշտ իշխանին Վախթանգայ և նորին զուգակցի՝ Արզուխաթունի և նորին եղբարզն՝ Սմպատայ, Վասակայ, Խոյդնայ, Գրիգորիսի և նոցին զաւակացն, լիցի նոցա պատարագ յեկեղեցիս ի տաւնի Սուրբ Աստուածածնի յԳ. աւուրսն, բայց զԱ. Հասանա՝ հաւր Վախթանգա և զԱմար նոցին՝ Մամին և Բ հաւր Արզուխաթունի՝ Քրդին բարեպաշտին՝ անխափան: Զտէր Գրիգորէս յիշեցէք ի Քրիստոս» (տե՛ս **Սմբատեանց Մ. արք.**, *Տեղեկագիր Քեղարքունի ծովագարդ զաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ զաւառ*, Վաղարշապատ, 1895, էջ 172-176, Դիվան հայ վիմագրության, էջ 64- 65):

⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, էջ 212-215:

մասնակցությամբ մի խումբ են ուղարկում Երուսաղեմ՝ Քրիստոսի գերեզմանի մոտ¹: Ամենայն հավանականությամբ, Մխիթար Գոշը եղել է այդ խմբի կազմում:

Վանական համալիրի շինության ժամանակ Մխիթար Գոշին շատ էին օգնում Իվանե և Զաքարե գորավարները, Քուրդ իշխանն ու նրա որդիները և Վախթանգն ու նրա եղբայրները: Իշխանները Նոր Գետիկ վանքին են ընծայում գյուղեր, հողեր և կալվածքներ: Նրանք եկեղեցուն են նվիրաբերում մի հանք Աբասաձոր գյուղում, Զորոձոր գյուղը Բջնիի գավառում և Աշավա գյուղը՝ վանքի վերևում: Ապա կառուցում են 2 գյուղ՝ Տզրուկաձով և Ուռեղանջ անուններով, և նվիրում վանքին: Իսկ Մխիթար Գոշը, լինելով անապատական կյանքի ջատագով, չի բնակվում իր կառուցած վանքում, այլ, հաստատվելով վանքից քիչ հեռու, կառուցում է մի տուն՝ իր բնակության համար, ապա փայտաշեն եկեղեցի՝ Ս. Հոգու անունով: Ծեր հասակում Գոշը վանքից վերև՝ աջ կողմից, կառուցում է ևս մեկ եկեղեցի՝ Քրիստոսի Համբարձման անվամբ՝ իբրև իր շիրիմ:

Նոր Գետիկի կամ Գոշավանքի կառուցումը նշվում է մեծ հանդիսությամբ: Օծման հանդիսավոր արարողությանը մասնակցում են Հաղարծինի հոգևոր կենտրոնի պետ՝ նշանավոր երաժիշտ Խաչատուր Տարոնացին և Հաղպատի առաջնորդ Հովհաննեսը: Այս ուսումնագիտական կաճառում իրենց ուսումնառությունն են ստացել ականավոր գիտնականներ Վանական Վարդապետը և Կիրակոս Գանձակեցին: Հայսմավուրքում տեղեկություն է պահպանվել Վանական Վարդապետի՝ Գետիկ վանքում սովորելու մասին. *«...Եւ եմուտ յաշակերտութիւն մեծափառ Վարդապետին Գոշին Մխիթարայ. Եւ ուսաւ ի նմանէ զամենայն մեկնութիւնս Հին եւ Նոր Կտակարանաց աստուածային գրոց. Եւ եղեալ գիտնական՝ արժանացաւ մեծագոյն աստիճանի Վարդապետութեան»*²:

Կիրակոս Գանձակեցին տեղեկացնում է, որ Մխիթար Գոշի գլխավորած ուսումնագիտական կենտրոնը բարձրագույն կրթական կաճառ էր, վարդապետարան³, քանի որ շրջանավարտներին շնորհվում էր վարդա-

¹ «Եւ վասն այսպիսի վիճման հայոց և վրաց առաքէ թագուհին Թամար և սպարապետն Զաքարիայ, զմի ոմն ի մեծ իշխանացն վրաց, նմանապէս և ի հայոց յԵրուսաղեմ, յառաջ քան զգատիկն, տեսանել զճշմարիտն. և այսոցիկ դատավճիռ լուցումն կանթեղին, որ ի սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի...» (տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, *Պատմութիւն հայոց*, էջ 213):

² **Ալիշան Ղ.**, Հայապատում, հտ. Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 463:

³ Վարդապետարանները միջնադարյան հայ դպրության բարձրագույն ուսումնագիտական կենտրոններ են հանդիսացել, իսկ նրանց ղեկավարները համարվել են ուսուցչապետեր: Գրիգոր Տաթևացին իր «Մեկնութիւն Յոբայ արարեալ Վանական Վարդապետի եւ Լուծմունք» աշխատության հիշատակարանում թվարկում է նշանավոր ուսուցչապետերի անունները. «Եւ ժողովողն մեկնութեանս է Վարդան վարդապետն՝ աշակերտ Մխիթար վարդապետի, որ գոշ անուանի, եւ է սա վարդապետն Վարդանայ, եւ Վարդանն՝ Ներսէսի,

պետական աստիճան: Անգամ այս աստիճանն ունեցողները, իրենց ուսուցչապետի պես թաքցնելով կոչումը, դարձյալ ուսանելու նպատակով ունկնդրում էին Մխիթար Գոշի դասընթացները¹.

Պահպանված տեղեկություններից երևում է, որ Նոր Գետիկ վանքը ժամանակին բազմամարդ է եղել: Այն հայտնի էր առավելապես առակագրության և իրավագիտության բնագավառներով: Այստեղ միաբանում էին վաղ շրջանի նշանավոր մարդիկ: Այդ են վկայում այն արձանագրությունները, որ պահպանվել են վանքի պատերին: Հայ մեծատունները մեծամեծ նվիրաբերություններ են արել և նպաստել հայ մշակույթի տարածմանը: Ուշագրավ է Կիրակոս պատմիչի նվիրատվության մասին տեղեկացնող արձանագրությունը, որ ընթերցեցինք վանքի մոտի սեղանի ձախակողմի կամարի վրայից. *«Կամաւն Աստուծոյ եւ Կիրակոս վարդապետ տւի ՚ի մեր եկեղեցիս գիրք քսան և քառասուն դահեկան և մեկ շուրջառ. և դրի զդասերս միաբանքս տւիին մեզ երկու պատարագ ՚ի տաւնի Թադէի առաքելոցն»*:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԲ-ԺԳ դարերի հայ պետակեղեցական իրողությունների տիրույթում առանձնանում է Մխիթար Գոշի գործունեությունը՝ որպես պետական և եկեղեցական ականավոր գործչի: Ժամանակաշրջանի քաղաքական, միջեկեղեցական և հայոց ներեկեղեցական զարգացումներն իրենց արտացոլումն են գտել հեղինակի աշխատություններում: Ժողովական կանոնական իրավունքն արտահայտվում է ոչ միայն նոմոկանոնական բնույթով՝ ձգտելով սահմանադրորեն կարգավորելու թե՛ քաղաքացիա-

եւ նա....» (տե՛ս ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի Յիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկեան, մասն Ա, էջ 88): Առաքել Դավրիժեցին իր Պատմության մեջ նույնպես անդրադառնում է նշանավոր ուսուցչապետերին՝ սկսելով Մխիթար Գոշից. «Կարգ վարդապետաց սկսեալ ի Գոշէ Մխիթարայ գաւազանաւ որ իջանէ յէջմիածնի դասատուն» (տե՛ս Պատմութիւն Առաքել Վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 440): Նշանավոր վարդապետների շարքի մասին տեղեկություններ ենք գտնում նաև Հ. Տաշյանի հրատարակած «Մայր ցուցակում»։ «Շնորհս այս եկ հաս մինչեւ մեծն Մեսրոպ վարդապետն հայոց...նորին աշակերտ Սովսէս քերթող...նորին աշակերտ մեծ եւ երջանիկ րաբունապետն Մխիթար, որ մակ Քօշ ասի» (տե՛ս *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա*, կազմեց՝ Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան, հտ. Ա, Վիեննա, 1895, էջ 1032):

¹ «...և ամենայն ոք փափագէր տեսանել զնա և լսել ի նմանէ...վասն այսպիսի համբաւոյ բազումք, որ էին ի կարգի վարդապետաց, ծածկէին զինքեանս եւ գային, ի կարգի աշակերտաց կալով՝ ուսանէին ի նմանէ եւ առնուին վերստին հրաման: Եւ բազումք յաշակերտաց նորա հասին ի պատիւ Վարդապետական» (տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, *Հայապատում*, էջ 217-218):

կան, թե՛ կրոնակեղեցական իրավական հարաբերությունները, այլև արտահայտիչն է դառնում համագգային քաղաքական իդեերի, որոնք առանցքվում են պետականության վերականգնման գաղափարի շուրջ: Դա առջնահերթ դրսևորվում է ազգային հենքի խոր գիտակցմամբ և պահպանմամբ, որը, միով բանիվ, ձևակերպվում է որպես հայապահպանություն:

Այսպես, գիտակցելով ժամանակաշրջանի նպատակահարմարությունը, Մխիթար Գոշը ձեռնամուխ եղավ պետականության վերականգնմանը՝ պետական և եկեղեցական իրողությունների տիրույթում ազգային ինքնության պահպանմամբ:

«Գիրք դատաստանի» երկով Մխիթար Գոշն ամրապնդում է հայ իշխողների դասակարգային դիրքերը երկրի ներսում, բայց և մեծապես սատարում ընդհանուր համագգային շահերին՝ հայ ժողովրդի ինքնապահպանման ու քաղաքական ինքնորոշման գործին:

Օրենսդիրն ընդառաջում է ցանկալի գալիքին ու սահմանում ապագա թագավորության պետաիրավական հիմունքները: Այստեղ առաջնակարգ նշանակություն է ստանում Եկեղեցին՝ որպես ազգային մշակույթի կրող: Այդ ամենից բացի՝ Եկեղեցին նաև կազմակերպություն էր, հաստատություն, որ ներքին կապով միավորում էր Հայաստանի բոլոր մասերը և ամբողջ հայ ժողովրդին ոչ միայն մի կրոնի, լեզվի, մշակույթի, այլև մեկ գաղափարի՝ մեկ միասնական ազգի, պետության շուրջ: Մխիթար Գոշի նպատակն էր ներքին խաղաղությամբ վերացնել դասակարգային հակամարտությունը՝ դրանով իսկ հնարավորություն ստեղծելով կենտրոնացնելու բոլոր ուժերն ընդդեմ արտաքին ուժերի, հանուն գերագույն նպատակի: Դրա համար կարևոր էր նաև հոգևոր և աշխարհիկ դասերի հարաբերությունների կարգավորումը. *«Զի ուր դատաստանք պակաս է-խոռվութիւն բազում է, եւ ուր դատաստանք եւ իրաւունք կայցեն-խաղաղութիւն բազում է յաշխարհի եւ յեկեղեցիս»*¹:

«Գիրք դատաստանի» երկը պարունակում է պետակեղեցական իրավանորմեր, որոնք վկայությունն են Գոշի՝ որպես պետական և եկեղեցական գործչի պետականաշինական հայացքների:

Մխիթար Գոշի եկեղեցական գործունեությունը համալրվում է եկեղեցաշինական աշխատանքներով:

Наринэ Мирзоян, Роль Мхитара Гоша в контексте государственно-церковных событий XII-XIII веков - Цель данного исследования представить деятельность Мхитара Гоша в контексте государственных, церковных, социальных реалий XII-XIII веков. На рубеже XII-XIII веков в

¹ Մխիթար Գոշ, *Գիրք դատաստանի*, աշխ.՝ Խ. Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 20:

условиях создания национальной государственности Закаридами, Мхитар Гош идет на встречу будущему и берется определить правовые нормы будущего царства. В его законодательных актах высокое значение предписывается Церкви, как носителя национальной культуры. Кроме того, Церковь учреждение, которое внутренне связует все части Армении и весь армянский народ не только религием, языком, культурой, но и вокруг единой государственности. Тем самым Мхитар Гош преследует следующую цель, создать основу для концентрации сил против внешних угроз. Важность и востребованность исследования обусловлены характеристикой историко-церковных реалий и развитием церковной-государственной системы. Взгляды автора о национальном сознании и этносохранении, которые были нацелены на восстановление государственности в условиях социального единства и правового регулирования, актуальны своей современной значимостью.

Мхитар Гош имел ключевую роль в процессе развития социально-политических, экономическо-культурных и государственно-церковных реалий XII-XIII веков. Будучи исповедником Закаридов, Мхитар Гош активно участвовал в деле государственного правления, способствовал развитию церковной жизни и правового регулирования государственных-церковных реалий, нацеленных на этносохранение и восстановление армянской государственности.

Narine Mirzoyan, The Role of Mkhitar Gosh in the Context of the State-Church Occurrences of the XII-XIII centuries - The purpose of this study is to present the activities of Mkhitar Gosh in the context of state, church, social occurrences of the XII-XIII centuries. At the turn of the XII-XIII centuries, in the conditions of the creation of national statehood by the Zakarids, Mkhitar Gosh meets the future and undertakes to determine the legal norms of the future kingdom. In its legislative acts, the Church, as a bearer of national culture, is assigned a high importance. In addition, the Church is an institution that internally binds all parts of Armenia and the entire Armenian people not only by religion, language, culture, but also around a single statehood. Thus, Mkhitar Gosh pursues the following goal, to create a basis for the concentration of forces against external threats. The importance and demand for this research is due to the characterization of historical-church realities and the development of the church-state system. The author's views on national consciousness and ethno-preservation, which are aimed at restoring national statehood in conditions of social unity and legal regulation, are relevant today.

Mkhitar Gosh played a key role in the development of socio-political, economic, cultural and state-church realities of the XII-XIII centuries. As a

confessor of the Zakarids, Mkhitar Gosh actively participated in the affairs of state government, contributed to the development of church life and the legal regulation of state-church realities aimed at the ethnic preservation and restoration of Armenian statehood.

Ուղարկվել է խմբագրություն 11.04.2022թ.

Գրախոսվել է 12.04.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 19.04.2022 թ.

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏՅԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆ ՈՒ ԱՐԺԱՆԱՎՈՐ ՀԱՅՐ

ՍՈՒՐԵՆ ՄԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - ազգային-ազատագրական շարժում, ուսուցիչ, կուսակցություն, գաղափարական պայքար, հիմնադիր, նախաձեռնող, թերթ, հիշողություն, արժանիքներ:

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

XIX դարի երկրորդ կեսից թուրքական դաժան բռնատիրության դեմ սկսված հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը հարուստ է մեկը մյուսին գերազանցող հերոսական էջերով ու դրանք կերտող անմահ հերոսների փաղանգով: Հերոսներ, որոնք սեփական ժողովրդի ազատությանը նվիրաբերեցին ամեն ինչ և անմահացան ու դարձան ազգային լուսավոր հիշողություն: Նկատենք սակայն, որ այդ հերոսները միշտ չէ, որ արդարացի ու անկողմնակալ վերաբերմունքի են արժանացել: Ոմանց մասին լեգենդներ են հյուսվել, երգեր ու պատումներ, հուշեր ու ուսումնասիրություններ գրվել: Նրանք փառաբանվել են ու մեծարվել: Եղել են նաև այնպիսիք, որոնք այդ մեծարվածներից երբեմն նույնիսկ ավելին են արել, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով ստվերում են մնացել: Նույնիսկ հետագա սերունդները լավ չեն ճանաչում ու նրանց ազգանվեր գործունեությունից գրեթե տեղյակ էլ չեն:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայ ժողովրդի գերխնդիրը օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելն էր: Այդ շրջանի հեղափոխական սերունդը, ոչինչ չխնայելով, պայքարի դաշտ նետվեց հիմնախնդիրը լուծելու: Հերոսական այդ սերնդի ներկայացուցիչներից մեկը հասարակական-քաղաքական և կուսակցական գործիչ, գրող, թարգմանիչ, մանկավարժ Միհրան Տամատյանն (1863-1945) էր, որն իր ողջ գիտակցական կյանքն անմնացորդ նվիրաբերեց թուրքական բռնության ճիրաններից սեփական ժողովրդին ազատելու վեհ գործին:

Հայ պատմագիտության մեջ ազգային-ազատագրական պայքարին Մ. Տամատյանի մասնակցության մասին թեև ժլատ, սակայն անդրադարձեր եղել են¹: Ենթադրում ենք, որ նրան նվիրված դեռ շատ ուսումնասիրությո-

¹ Այս դեպքում շահեկանորեն առանձնանում է Մ. Տամատյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված Պ. Տեփոյանի աշխատությունը: (Տեփոեան Պ., Միհրան Տամատեան (1863-1945),

յուններ կգրվեն¹: Նրա՝ գրչի մարդ լինելու, տարբեր պարբերականներում մեծաքանակ հրապարակումներ հեղինակելու իրողության մասին էլ, որ ամբողջովին դուրս էր մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից, վերջերս աշխատություն հրապարակվեց²: Ժամանակակիցները միաբերան հուշագրում են, որ Բեյրութում, որտեղ հայ համայնքը «հիմնականում կազմված էր արվեստագետներից, մտավորականներից և հատկապես քաղաքական գործիչներից, Տամատյանի ժամանումը մեծ պատվով ընդունվեց: Իսկ ամբողջ քաղաքը նրան «Հայրիկե էր կոչում»³:

Մ. Տամատյանն այն եզակի գործիչներից էր, ով 1920-30-ական թթ. դժվարին ժամանակներում Բեյրութում, որտեղ կուսակցականությունն աստիճանաբար կուսակցամոլության մակարդակ էր տեղափոխվում և այդ հենքի վրա շատերը նույնիսկ իրար չէին էլ բարևում, անկախ կուսակցական պատկանելիությունից նրան հարգում ու այցելում էին ինչպես դաշնակցական, այնպես էլ հնչակյան շատ գործիչներ. «Մեր տան մշտական հյուրերից մեկն էլ Վահան Փափազյանն էր (նրան կոմս էին կոչում)»⁴: Ընդհանրապես, մինչև 1930 թ. երեք կուսակցությունների միջև տեղի ունեցած ընտրությունները, որոնց արդյունքում հաղթեց Ռամկավար կուսակցությունը, ՌԱԿ հիմնադիր-նախագահ, Հայ Բարեգործական ընդհանուր միության տեղի մասնաճյուղի ատենապետ և հայ փախստականների միության ղեկավար Տամատյանը Բեյրութում ակտիվ կյանք էր վարում: Նա հաճախ գրական երեկույթներ էր կազմակերպում և «իր ակտիվ գործունեությամբ աշխատում էր համախմբել հայկական երեք՝ Դաշնակցական, Հնչակյան և Ռամկավար կուսակցություններին: Հյուրերի մեջ մշտապես ներկա էին ու անբաժան Լևոն Շանթն ու Նիկոլ Աղբալյանը, որոնց կատակով «Շանթ Աղբալյանն էին ասում»⁵:

Պեյրութ, 1964): Ալիշյան Ն., Մեծերեն տասը, «Նոր օր» հրատարակչություն, Լոս Անձելես, 1990, 180 էջ:

¹ Մոտ ապագայում նախատեսում ենք Մ. Տամատյանին նվիրված մենագրություն հրապարակել:

² **Սարգսյան Ս.**, Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսությունը, Ե., «Տիր» հրատարակչություն, 2020, 350 էջ:

³ **Իփեկեան-Ազատեան Ն.**, Հուշեր Միհրան Տամատեանի մասին, Ե., «Տիր» հրատարակչություն, 2018, 72 էջ, էջ 51:

⁴ Նույն տեղում, էջ 53

⁵ **Իփեկեան-Ազատեան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 56-58:

ՏԱՄԱՏՅԱՆԻ ԿՈՐՈՒՍՏԸ ԵՎ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այդպիսի հանիրավի կիսամոռացված նվիրյալներից է արևմտահայ ազգային զարթոնքի ու գործնական պայքարի բոլոր փուլերի անխոնջ մասնակից և ակնառու դերակատար Միհրան Տամատյանը: Մարդ, ում մասին է շատ խոսվել, սակայն ուսումնասիրություններ քիչ են գրվել¹: Հետաքրքիր է, որ անհամեմատ առատ են լրագրային հոդվածները սփյուռքահայ պարբերականներում²: Ազատագրական շարժման առաջին սերնդի ամենավաղ ներկայացուցիչներից էր նա: «Ճգնեցեք, - իրավամբ գրում է Վ. Ղազարյանը, - գրել պատմությունը 19-րդ դարու աւարտին եւ 20-րդ դարու սկիզբը Արևմտահայաստանի ու Կիլիկիոյ մեջ ծաւալած ազգային ազատագրական խմորումներուն եւ շարժումներուն: Ձեր դիմաց պիտի գտնեք անպայման Տամատեանը՝ իբրեւ արձանացեալ խորհրդանիշը մտաւորական հեղափոխականի եւ աննահանջ կազմակերպիչը դիմադրական թէ կամաւորական շարժումներուէ»³:

Մարդ-քաղաքացի, ազգային-ազատագրական պայքարի լուսավոր դեմքերից, որի անձի մեջ ամփոփված էր տեսաբան-գաղափարախոսը, կազմակերպիչն ու զենքը ձեռքին մարտնչող ազատատենչ մարտիկը: «Անկասկած որ այսօր աշխարհն աւելի լաւ պայմաններու մէջ պիտի գտնուէր, - իրավացիորեն գրում է ՌԱԿ նշանավոր գործիչ Բարունակ Թովմասյանը, - եթէ Տամատեանի արժանիքներով օժտուած մարդոց թիւը ըլլար մեծ: Արդարեւ անոր կէանքի փիլիսոփայութեան մէջ տիրապետող տարրը մարդկայնութիւնն էրէ»⁴:

Գործիչ, ով առանց երկնչելու կարողացավ իր հավատավոր սերնդակիցների հետ անվարան դուրս գալ գերիզոր Օսմանյան կայսրության դեմ և առանց երկնչելու պայքարել սեփական ժողովրդի ազատության համար: Խոսել «անցեալ դարու 90ական թուականներէն, - իրավացիորեն նշում է Մ. Տամատյանի ժամանակակիցը, - մինչեւ ներկայ օրերու արեւմտահայ ազգային-քաղաքական և այլ հասարակական շարժումներու և

¹ **Տեփոյեան Պ.**, Միհրան Տամատեան (1863-1945), Պէյրուք, 1964, «Զարթօնք»ի թերթօն, 240 էջ: Տե՛ս նաև Ակիշեան Ն., Մեծերէն տասը, «Նոր օր» հրատարակութիւն, Լոս Անճելըս, 1990, Մարգարյան Ս., Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսությունը, Ե., Տիր հրատարակչություն, 2020, 350 էջ:

² Այդպիսիք շատ են հատկապէս Եգիպտոսի «Արեւ», Բեյրութի «Զարթօնք», ԱՄՆ-ում լույս տեսնող «Ազգ», «Նոր Օր», «Պայքար» և այլ պարբերականներում:

³ Տե՛ս **Տամատեան Մ.**, Իմ յուշերէս, Պէյրուք, 1985, Ղազարեան Վ., Իբրեւ ներածութիւն Կիլիկեան երագին նաւորդը, էջ 7:

⁴ **Թովմասյան Բ.**, Միհրան Տամատեանի յուշագրութիւնը, ինչպէս սկսաւ եւ ինչու մնաց անաւարտ, տե՛ս «Արեւ» թերթ, 22 օգոստոսի 1970, թիվ 15706:

մեր պատմության սա վերջին վաթսուն տարիներու ազատագրական, հասարակական և մտաւորական բովանդակութիւն տուող ռահվիրաներու փաղանգէն վերջին յամեցողէ՝ Մ. Տամատյանի կյանքի ու կատարած ազգանվեր գործունեության մասին, փորձել ճշտել նրա դերակատարության տարողութիւնը, ուղղակի անհնար կլինի առանց համադրելու և խորությամբ դրանք վերլուծելու: Ավելին, պատմական հետվից արդէն Մ. Տամատյանի գործունեության ամբողջական նկարագիրը վերհանման ու առանց որևէ բացթողման ներկայացնելու «յանձնառութեան մը լրիւ աւարտումը դժուար թէ յաջողուի որեւէ մէկուն կողմէն»:

Մ. Տամատյանը նախ և առաջ հայ մարդ էր, սեփական ժողովրդի իսկապէս արժանավոր գովակը, որը երիտասարդ «տարիքէն մինչեւ ակեհեր տարիքը ցուցաբերեց ամբողջական նուիրում, հաւատք մեր ժողովուրդի պայծառ ապագային հանդէպ»¹: Ուներ սթափ միտք, մեծ սիրտ և զգայուն հոգի, որոնք համադրված էին գեղեցիկ, համակրելի առնական ֆիզիկական կազմվածքի տեր մարդու մեջ: Նա հայ ազատագրական շարժման այն սակավաթիվ ռահվիրաներից էր, որ այդ շարժմանն ու ինքն իրեն հավատարիմ մնաց մինչև իր վերջին շունչը: Նա քննող, քննադատող, խորաթափանց և գործնական մտքի տեր հեղափոխական գործիչ ու կազմակերպող ղեկավար էր: Անկաշառելի նկարագրով ուղղամտության, պարկեշտության և ճշմարտության ջատագովն էր, անշահախնդիր ու «անանձնական նուիրումով ազգային կուսակցական օժտուած ղեկավար: Տիպար հայրենասէր մը, մեր ազատագրական շարժման ճիշդ ուղին ըմբռնող և զայն գործադրողէ անձնավորություն»²: Մ. Տամատյանի կյանքը լեցուն էր սխրանքներով և ամբողջովին ու անսակարկ նվիրված էր ազգին ու հայրենիքին:

Հայ ազատագրական շարժման լուսապայծառ դեմքերից Մ. Տամատյանը տոկուն նկարագրով, իմաստնությամբ, արդարամիտ ու քաջակորով իսկական հեղափոխական էր, քաղաքական գործիչ, գաղափարախոս, հայրենասէր մտավորական: Ժամանակակիցները միաձայն նշում են, որ նա գերազանցապէս գործի մարդ լինելով հանդերձ նաև պերճախոս էր, խոսքի ու գործի վարպետ: Նա կարողացավ իր նվիրական առաքելությանը ծառայել բոլոր հնարավոր միջոցներով ու ձևերով: Մի դեպքում մատաղ սերունդ կրթելով, մեկ այլ դեպքում ամեն բոլոր ձեռքակալվելու վտանգն արհամարհելով, գյուղեգյուղ շրջելով ու քարոզչություն անելով, մեկ այլ

¹ **Տեփոյեան Պ.**, Մեր մեծ ծերունին, տե՛ս «Արեւ» թերթ, 29.սեպտեմբերի 1945, թիվ 8145:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Արեւ» թերթ, 22 օգոստոսի 1970, թիվ 15706:

⁴ **Թովմասյան Բ.**, Միհրան Տամատեանի յուշագրութիւնը, ինչպէս սկսաւ եւ ինչու մնաց անաւարտ, տե՛ս «Արեւ» թերթ, 22 օգոստոսի 1970, թիվ 15706:

դեպքում ցույց ու միտինգ ղեկավարելով, դիվանագիտական ասպարեզում ազգաշահ գործունեություն ծավալելով, Ազգային պատվիրակության ներկայացուցչի կարգավիճակում¹ Կիլիկիայի հայության դժվարագույն ճակատագիրը² կիսելով ու ստիպված այնտեղ Հանրապետություն հռչակելով իր բոլոր ջանքերն անմնացորդ ներդրեց հայ ժողովրդի ազատության համար պայքարին:

Պայքար, որի առաջին քայլերը միտված էին Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ մի քանի դար հեծող հայությանը դարավոր ընդարմացումից դուրս բերելուն, իսկ հետագայում արդեն վերածվեց գենքի միջոցով թուրքական ու քրդական հրոսակների դեմ զինված մաքառումների: Այդ ամենի կիզակետում գտնվող Մ. Տամատյանը գենքը ձեռքին կռվեց անարգ թշնամու դեմ: Միաժամանակ նա գրչի հատու հարվածներով մերկացնում ու անարգանքի սյունին էր գամում օտար բռնակալներին ու հայ մեծահարուստներին, որոնք ազգային դիմագիծը կորցրած՝ հանուն փողի ու հարստության օտարներից ոչ պակաս կեղեքում էին տառապյալ հայ ժողովրդին³:

Սովորաբար որևէ գործչի մասին ուսումնասիրություն գրելիս նախ և առաջ ներկայացնում են նրա կյանքն ու ծավալած գործունեությունը: Քանի որ մոտ ապագայում Մ. Տամատյանին նվիրված ընդգրկուն ուսումնասիրություն ենք հրատարակելու, այդ պատճառով այս հոդվածում խնրո առակա հարցին կմոտենանք մեկ այլ մեկնակետից: Այն է՝ լուսաբանել, թե հայությունն ինչպես արձագանքեց նրա վախճանին և ինչպիսի գնահատանքի խոսքեր հնչեցին նրա հիշատակին, քանի որ դրանք ևս խոսուն վկայություն են նրա ապրած կյանքի և ազգաշահ գործունեության մասին: Ինչպես նաև ապացույց, թե սեփական ժողովրդի ճակատագրում ինչ դերակատարություն է ունեցել և ինչպիսի հետագիծ է թողել նա:

«Ոչ եւս է տիտանեան Տամատեանը, - մեծ ցավով գրում է Եգիպտոսում լույս տեսնող «Արեւե թերթի Յ. Ա. թղթակիցը, ապա շարունակում, - ՌԱ Կուսակցութեան հիմնադիր-ղեկավարներէն, ա՛ն որ սովոր էինք կոչել մեր Կուսակցութեան Նահապետը: Հայ Ազատագրական շարժման տիտաններից էր Տամատյանը, որ «կը հանդիսանար անոր կենդանի պատմութիւնը - դերակատար եւ հանդիսատես միաժամանակե: Թէն

¹ Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշայի հրամանագիրը Միհրան Տամատյանին Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ նշանակելու մասին, 22 մայիսի 1919, տե՛ս անձնական արխիվ:

² ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 825, թթ. 4-6:

³ Ավելի մանրամասն տես Սարգսյան Ս., Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսությունը, Ե., Տիր հրատարակչություն, 2020, 350 էջ:

ութսունամյա ծերունի էր Տամատյանը, «սակայն մտքի եւ սրտի արտակարգ կենսունակութիւնը», այն տպաւորութիւնը կրողոր թէ յաւերժական է անէ և թվում է, թէ սփոփանքի, քաջալերանքի եւ հրճուանքի կենդանի աղբիւրը կը մարի յանկարծ...¹:

Տամատյանի մահը խոր ցավի մեջ ընկղմեց ոչ միայն նրա ընտանիքին ու գաղափարակից ընկերներին, այլև «Ա՛զգը բովանդակէ: Քանի որ Տամատյանը, ոչ միայն կուսակցական, այլև համազգային, «համահայկական՝ դէմք մըն էր, ազգային գործիչ, մէկը այն սակաւաթիւ ընտիրներէն, որոնք Պատմութիւնը կը կերտենե՞ն: Վենետիկյան Միախաբեանների այս նախկին սանը, որ դասական հաստատուն կրթություն էր ստացել, «ուսանող եւ ուսուցիչ պիտի մնար մինչեւ իր կեանքին վերջին տարիները: Որևէ թեմայի մասին գրուցելիս (բանասիրական, գրական, գեղարվեստական, քաղաքական, տնտեսական ևլն) նա խոսում էր «արտակարգ հմտութեամբ եւ հեղինակութեամբ, ամենաարդիական, ամենայղկուն, ամենահարազատ աշխարհաբարով մըն»²:

Անձնվեր Տամատյանը, շատ երիտասարդ տարիքում գնաց հայրենի երկիր: Մուշում ու Սասունում աշխատեց իբրև ուսուցիչ: Միննույն ժամանակ՝ «Պերճ Մշեցիէ կամ «Մուշլուէ անունով որպէս հեղափոխական գործիչ, «կը խառնուէր ժողովուրդին, կ'ապրէր անոր տառապագին կեանքը, կ'ընտելանար անոր բարբառին եւ բարքերուն, կ'ուսուցանէր եւ կը յեղափոխէր, կանխապատրաստելով Սասնոյ հերոսանցքերը, կըհնչեցնէր խրոխտ «Տաւրիկէր...: Նրա կյանքի այդ շրջանը՝ 1893 թ., պիտի մնա մեր Ազատագրական պատմության «ամենաշքեղ դրուագներէն մէկըն»³:

Տամատյանը մեր քաղաքական մտքի բարեշրջության ամենատիպիկ և ուսումնասիրելի օրինակներից էր և բանտից ազատվելուց հետո՝ ավելի լուրջ և հեռատես գործունեության պահանջ զգալով, դառնում է «հիմնադիրներէն մէկը մի Կուսակցութեան, որուն յստակատես եւ սիրուած առաջնորդը պիտի մնար մինչեւ կեանքի վերջէ: Ազգանվեր գործչի բնատուր կարողություններն ու մեծ երազին անմնացորդ նվիրումը դրսևորվեցին նաև Կիլիկիայում, որը նոր փուլ եղավ նրա կյանքում: Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչը Կիլիկիայում բուռն կազմակերպական գործունեություն ծավալեց⁴: Օրնիբուն աշխատելով փորձում էր համախմբել տեղի հայությանը և միասնաբար հաղթահարել

¹ «Արեւ» թերթ, 29.սեպտեմբերի 1945, թիվ 8145:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Արեւ» թերթ, 29.սեպտեմբերի 1945, թիվ 8145:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 807, թթ. 1-3:

ծովածավալ դժվարությունները: Թուրք-ֆրանսիական օրեցօր ընդգծվող մերձեցումների իրավիճակում¹ այլ ելք չտեսնելով, Տամատյանը տեղափոխվեց քրիստոնյա մյուս համայնքների հետ դաշնակցած, 1920 թ. օգոստոսի 4-ին Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո իր վարչապետությամբ ինքնավար հանրապետություն հռչակեց²: Սակայն թուրքամետ դիրքորոշում որդեգրած ֆրանսիական իշխանությունները ժամեր անց ռազմուժով ցրեցին այն: Այդ ամենից հիասթափված Տամատյանը հեռանում է Կիլիկիայից:

Շուտով նշանակվում է Մանթաշով ընկերության Բեյրութի մասնաճյուղի տնօրեն: Մինչև 1937 թվականը բնակվում է այնտեղ և «ամենէն հեղինակաւոր քաղաքական առաջնորդը կը հանդիսանայ հոնէ: Իսկ հետագայում տեղափոխվում է Եգիպտոս: Անհանգիստ բնավորության և ազգի ապագայով ապրող գործիչը մինչև վերջին շունչը շարունակում էր «մօտէն հետաքրքրուիլ ազգ. կեանքով եւ ուղղութիւն տալ Ռամկ. Ազատ. Կուսակցութեան, որուն պատկառելի նախագահն էր»³: Նրա հոգու կորովի ու սիրած գործին անսահման նվիրվածության խոստուն վկայությունն էր նաև այն, որ մահվանից երեք օր առաջ «կը նախագահէր կուսակցական ժողովի մը՝ այնքան պայծառամտութեամբ և կորովով, օր մը առաջ էլ յօդուած գրած էր «Արեւելին և սրբագրութիւնները անձամբ կատարած, որը խորապէս յուզեց կուսակցական եւ բարեկամական- ընկերական շարքերը»⁴:

Ժամանակակիցները նշում են, որ բնությունը շռայլորեն էր օժտել Տամատյանին: Մտքի և մարմնի հազվադեպ ներդաշնակ ու գեղեցիկ արտաքինը դարձրել էին նրան կատարելատիպ անձ. «Պարթեւ ու բարեձեւ հասակ մը, առնագեղ գլուխ մը, ուժեղ, յստակ, հմուտ եւ համայնագէտ միտք մը որ ցվերջ երիտասարդ մնաց ընտիր եւ ազնուական սիրտ մը կը միանային, կը համադրուէին կազմելու համար Տամատեանը, որ մարդ մըն էր բառին ազնուագոյն առումով: Բոլորովին էլ պատահական չէր, որ հակասությունների, տարբեր շահերի բախումների կենտրոն և դժվարա-

¹ Մուշեղ արքեպիսկոպոսի տեղեկագիրը Կիլիկիայի քաղաքական իրավիճակի, Ֆրանսիայի վարած հակահայ քաղաքականության և հայկական կոտորածի մասին, ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 817, թթ. 19-39:

² **Սահակյան Ռ. Գ.**, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Ե., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1970, 324 էջ, էջ 224: Մինչ այդ՝ 1920 թ. օգոստոսի 2-ին «Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո» ճիհուն և Սիհուն Միջագետքի ինքնավար «Ռուբինյան հանրապետություն» էին հռչակել դաշնակցականները և գոյություն չունեցող Կիլիկիո Միջագետքի հանրապետություն՝ Հնչակյանները, տե՛ս Կենճեան Ա., Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցությունը և Կիլիկիաեան ինքնավարութեան արտը, Պէյրութ, 1958, 260 էջ, էջ 159-160:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

հաճ Բեյրութում այդ անձնավեր և անբասիր հանրային գործիչը, «ընդհանուր սեր եւ յարգանք կը վայելէր ի կենդանութեան եւ արդէն իսկ պատմական դէմք մըն էր, իսկ այժմ, յետ մահու, վերջնականապէս կը մտնէ Պատմութեան մէջ այսինքն՝ Անմահութեանն»¹:

Մ. Տամատյանի մահվան քառասունքին նվիրված մեկ այլ՝ «Փառք Միհրան Տամատեանի յիշատակին գերընտիր հայ մըն հրապարակման մեջ նույն հեղինակը՝ նկատի ունենալով Տամատյանին, գրում է, որ համաշխարհային պատմության մեջ սակավաթիվ և «սակաւընտիր են դէմքեր, որոնք եթէ լրիւ կերպով չեն մարմնաւորած կատարելութեան ըմբռնումը՝ գէթ շատ հեռու չեն մնացած անկէ, ըլլալով գրեթէ ԿԱՏԱՐԵԼԱՏԻՊԷ²: Այնուհետև պարզաբանում է, որ յուրաքանչյուր մարդ ունի դրական և հոռի կողմեր և հազվագյուտ են լինում նրանք, որոնք մտքի և սրտի այնքան գեղեցիկ հատկություններ են մեկտեղում իրենց մեջ և «անո՛նք են որ կը կազմեն կատարելիութեան մօտեցած մարդիկը: Այդպիսին էր Տամատյանը:

Մեր Ազատագրական շարժման եռուն ժամանակաշրջանը համընկալ Տամատյանի ապրած տարիներին: Նա այդ շարժման «մեծագոյն գործաւորներէն և գործիչներէն եղաւ, իբր հին ու մեծարժէք ժողովուրդի մը մարդավայել կեանքով մը վերապրելու տենչին ու կամքին արտայայտութիւնը»³: Շարունակելով, հեղինակն այդ պատմաշրջանում հայ ժողովրդի համար բախտավորություն է համարում այն, որ կատարելության հասնող մի շարք գործիչներ, որոնց թվում նաև Տամատյանը, իրենց ուսերին վերցրին այդ հեղափոխությունը⁴: Այնուհետև հոդվածագիրը հարց ու պատասխանի ձևով ներկայացնում է այն բոլոր դժվարին ասպարեզները, որոնցում իրեն լավագոյնս դրսևորեց Մ. Տամատյանը: Ուսուցի՞չ է պետք հայկական գավառում «տգիտութեան խաւարին գիրկը խարխափող այս ժողովուրդին – ներկա՞յ, կ'ըսէ երիտասարդ Տամատեանը և ձգելով գեղեցիկ Կ.Պոլսոյ անդորրը և ապահով կեանքը՝ կը մեկնի Տարոն, կը մեկնի Կիլիկիա, հոն ուր կը կանչէ զինքը ձայնը պարտականութեանն»⁵:

Հեղափոխական մարտի՞կ է անհրաժեշտ ստրկության մեջ հեծող հայ ժողովրդին՝ որպէսզի իր հոգուց և ձեռքերից ստրկության շղթաները թոթափի, «ահաւասի՛կ եմ, կը ձայնէ Տամատեանը, և կը գտնենք զինքը Սասնոյ սարերուն վրայ, յեղափոխութեան հուրը հոգւոյն մէջ, ռազմի եր-

¹ «Արեւ» թերթ, 29.սեպտեմբերի 1945, թիվ 8145:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ XIX դարի կեսերից սկսված արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումը հենց սկզբից հեղափոխություն անվանվեց, այնպես որ այս դեպքում այդ բառը դրա դասական իմաստով չպետք է ընկալել:

⁵ «Արեւ» թերթ, 29.սեպտեմբերի 1945, թիվ 8145:

գերը շրթներուն և ի ձեռին՝ սուր և հրացանե՛: Հայ հեղափոխական կյանքը անհարազատ տարրերից մաքրագործելու և «մեր քաղաքական մտքին և ուղեգծին մէջ յստակութիւն բերելու կարի՞ք կա: Հո՛ն է դարձեալ Տամատեանը»²: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին կամավորական շարժո՞ւմ էր պետք նախաձեռնել, «պատրա՛ստ եմ, հայտարարում է Տալուրիկի հեղինակին մարտագոռ և հեղինակաւոր ձայնը: Կիլիկիայում հայութեան շահերը պաշտպանող «քաղաքական ուժեղ և ազդեցիկ վարիչի՞ մը անհրաժեշտութիւն» ն է զգացվում, Տամատեան դարձել յօժար յանձնառու է և կը փութայ Կիլիկիան»³:

Վերջապէս չարախոսված ու վատաբանված Խորհրդային Հայաստանը Սփյուռքի հայութեանը ծանոթացնելու և «սիրելի ընծայելու հրամայակա՞նը կայ, գործիչը և ղեկավարը՝ ի գլուխ Ռամկ. Ազատական Կուսակցութեան, գործի կը լծուի վերստին: Եվ երբ Հայրենիք այցելած առաջին խմբերից մեկի անդամները նրան պատմել էին Հայաստանում իրենց տեսածների մասին, ականատեսի վկայությամբ «վաղեմի յեղափոխականին ծերունի աչուկները երանութեան նշողիւններ կ'արձակէին»⁴:

Տամատյանի մեծ հեղինակության մասին էր խոսում նաև այն իրողությունը, որ երբ մահացավ «ազգային յուղարկավորութիւն կը կատարուէրէ, որին մասնակցում էին ու դամբանականներով ելույթներ ունեցան այնպիսի նշանավոր մտավորականներ, ինչպիսիք էին՝ եգիպտահայ թեմի առաջնորդ Մամբրե սրբազանը, Տամատյանի կուսակցական աշակերտ և երկարամյա գործակից Էօժեն Բաբազյանը, ՌԱԿ Ալեքսանդրիայի ատենապետ Լևոն Մկրտիչյանը, «Արեւիե խմբագիր Հովհաննէս Արամյանը, ՌԱԿ Եգիպտոսի շրջանային վարչության ատենապետ Համբարձում Գարայանը, Ս.Դ.Հնչակյան կուսակցության կողմից Մանվել Պէյլերյանը և ուրիշներ: Այդ մասին են վկայում նաև Միքայել Նաթանյանի և Բարունակ Թովմասյանի Բեյրութից, Հրաչ Երվանդի ԱՄՆ-ից, Լևոն Աճեմյանի և դոկտոր Թովչյանի Կիպրոսից և աշխարհի տարբեր մասերից ուղարկված ցավակցական հեռագրերը: Նրա աճյունին Հայաստանից բերված «նուիրական հողէն, որ առնուած էր Հայութեան հինաւուրց մեծ Սրբավայրէն, Ս. Էջմիածնոյ պարտեզէն շաղ տրվեց: Ինչպէս նաև մաղթեցին «Հանգի՛ստ իր յոգնատանջ ոսկորներունէ, մինչև այն օրը, երբ հնարավոր

¹ «Արեւ» թերթ, 29.սեպտեմբերի 1945, թիվ 8145:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Արեւ» թերթ, 29.սեպտեմբերի 1945, թիվ 8145:

կղառնար Հայրենիք փոխադրել դրանք, այն հայրենիքը որին իր կյանքն անմնացորդ ընծայաբերել էր Տամատյանը¹:

Ալիշանյան հայրենապաշտության հուրով նրբավարտ ներդաշնակությամբ շաղախված և Մեսրոպյան առաքելության սրբազան ներշնչանքով տոգորված մտավոր մշտանորոգ թարմությամբ նա ապրեց զարգացական բոլոր փուլերը: Շարունակական ինքնակրթությամբ իր անձն ու կյանքը բովանդակալից դարձրեց և բազմաբեղուն մի ամբողջություն: Ազգային Մեծ Երազի տեսիլները դեռ պատանեկան տարիքից նրա մեջ ձևավորեցին վեհանձնություն և նա առաքելական հավատարմությամբ Ծերենցի ու Փորթուգալյանի նման նետվեց աշխարհի կողմից լքված հայրենի երկրում տիրապետող գերության և տգիտության չարիքների դեմ հակագործելու: Եվ այդ ճանապարհին շուտով նա ազատագրական գաղափարների խտացած ոգու առաքյալը դարձավ: Այդ մեկնակետից հետո շնորհիվ լուսավորության և ազգային ազատագրական բնագավառներում ծավալված իր հանրային գործունեության և անբասիր նկարագրի՝ դարձավ կայացած մարտիկ: Իսկ հետագա տարիներին մտավոր հասունությունն ու փորձառական իմաստությունը նրան դարձրին ավելի հարուստ և ավելի իրատես քաղաքական մտածող և հասարակական գործիչ:

Իբրև բարոյական ուժեղ անհատականություն, իբրև լեզվագետ և խոհուն մտավորական, իբրև հանրային ողջամիտ գործիչ և քաղաքական մտքի կրող, ազգային ծառայության տարբեր ասպարեզներում Տամատյանն իր հայրենանվեր ամբողջությունը անվեհապահորեն և առանց սակարկության նվիրաբերեց իր ժողովրդին: Նրա բեղուն կյանքը եղավ առաքելական նվիրում, իր նկարագիրը՝ անխոցելիորեն անբասիր, իր ողջամտությունն ու ուղղամտությունը՝ անկաշառելի: Բացառապես նրա ժողովրդական էսն էր, որ իրեն հոգեկան բովանդակություն էր տալիս: Միտքը բազմակողմանի զարգացումով ընդլայնած անհատականություն էր: Նրա մոտ հայրենասիրությունը պաշտամունքի աստիճանի էր, իսկ պայքարելու տոկունությունը՝ անխախտելի: Շատ քիչ էր սխալվում: Որպես բարեկամ՝ վստահելի էր և հանդուրժող, սակայն ճշմարտասիրությունից միշտ անբաժան էր: Ժրաջան այս ուխտյալը մնաց միշտ պատնեշի վրա և ընկավ գրիչը ձեռքում:

Իբրև ամուսին և ընտանիքի հայր՝ իմաստուն գործվանքի աղբյուր դարձավ իր ամբողջ կեանքում¹: Մարդկային լավագույն ընդունակությ-

¹ «Արև» թերթ, 17 օգոստոսի 1945, թիվ 8108:

յունների ներդաշնակ և գեղեցիկ ամբողջություն էր: Հայրենիքին անմնացորդ նվիրումի և ծառայելու շնորհիվ նա դարձավ իր ապրած ժամանակաշրջանի սակավաթիվ անհատականություններից մեկը: Գալիք սերունդները, որպես անվերապահ նվիրումի և իբրև ներշնչանքի աղբյուր, շատ ուսանելի նյութ կարող են քաղել նրա կյանքի պատմությունից: Կյանք, որն անկասկած շատ կուսումնասիրվի և որևէ մեկին հազիվ թե հաջողվի ամբողջովին սպառել այն: Այդ գործում հատկապես կարևոր աղբյուր են նրա հուշերը և Կիլիկյան անցքերը, որոնք, իբրև վստահելի աղբյուր, իրենց անհրաժեշտ նպաստը կբերեն մեր ազատագրական պայքարի պատմության ուսումնասիրության գործում: Նրա վճիտ աչքերի «վշտալի մթագնությունը որ կուգար իր հոգիին անգոհական պարունակէն՝ ի յուշ իր անձին անանջատ ցեղին ողբերգական ապրումներուն: ...հպարտ սակայն մտերմական դեմքը որ իր գոյառած հայրենիքին արեւաշող յառնումովն ու իր Մեծ Երազին իրագործման հաւաստիքովը կը պայծառափայլէրէ»²:

Միհրան Տամատյանի մահը մեծ կորուստ էր հայ ժողովրդի համար. «Մեծապէս յուզուեցան բոլոր անոնք որ իմացան այս մեծ Հայուն, անբասիր մարդուն և անվեհեր կուսակցականին անհետացումը, -գրում է ժամանակակիցը³: Նրա՝ մարդու, հայի և կուսակցականի արժանիքների մասին դեռ շատ է գրվելու: Այդ «յաւիտենական երիտասարդ բարի ծերունինն ու ազգային նվիրյալն իր առողջ դատողություններով, աշխատասիրությամբ, անկողմնակալությամբ, ընկերասիրությամբ, զվարճախոսությամբ և սրամիտ խոսքերով գրավում էր շրջապատի մարդկանց: Նրա բարի հայրական դեմքը, ճերմակած լուսապսակ մազերը, անուշ ժպիտը, խրոխտ, կորովի ու կայտառ պահվածքը վարակիչ էր, ոգևորող: Կարճ ասած՝ նա ուներ առաջնորդի բոլոր հատկությունները և իրականում եղավ առաջնորդ:

Տամատյանը նաև նախաձեռնող էր, կազմակերպիչ: Նրա նախաձեռնությամբ 1915 թ. Եգիպտոսում հիմնվել էր «Արևել թերթը: Հետագայում էլ՝ Բեյրութի «Զարեհ Նուպարե ակումբի հենքի վրա սկսեց հրատարակվել «Զարթօնքն օրաթերթը⁴: Այստեղ էլ Տամատյանն առանձնացավ իրեն

¹ Նրա ընտանիքին նվիրվածության և երեխաներին ու թոռներին անմնացորդ սիրելու մասին առանձնահատուկ գործվանքով է հուշագրել իր թոռնուհին, տե՛ս Իփեկեան-Ազատեան Ն., Հուշեր Միհրան Տամատեանի մասին, Ե., «Տիր» հրատարակչություն, 2018, 72 էջ:

² **Տեփեյան Պ.**, Մեր Մեծ ծերունին, տե՛ս «Արև» թերթ, 29.սեպտեմբերի 1945, թիվ 8145:

³ **Վարժապետյան Ս.**, Միհրան Տամատեան եւ երիտասարդութիւնը, տե՛ս «Արև» թերթ, 29.սեպտեմբերի 1945, թիվ 8145:

⁴ Լույս է տեսնում 1937 թվականից Բեյրութում: Հիմնադիրներ՝ Միհրան Տամատյան և Հովսեփ Մեքսենյան: Արտոնատեր և առաջին պատասխանատու տնօրեն՝ Բարունակ Թովմայան: Ստեղծման օրից առաջին խմբագիրն է եղել Վահան Թեքեյանը:

հատուկ հավերժ երիտասարդական ավյունով ու աշխատասիրությամբ: Առույգ էր, կայտառ և գործունյա: Չնայած երբեմն հիվանդ էր լինում և վիրավոր ոտքը հաճախ նեղում էր, սակայն միշտ գործունեության առաջին շարքերում էր: Մեծահոգի հայր եթե իր գաղափարական հակառակորդի մոտ արժանիք էր տեսնում, ընդունում էր այն և գնահատում: Միշտ գոհաբերությունների պատրաստ խիզախ պայքարողը «հանրային գործութիւնը իրեն համար երկրորդ կրօնք մը ըրած էրէ¹: Ազնիվ էր, համեստ, խուսափում և կաշկանդվում էր ծափահարվելուց: Երբեք ուղղակի կերպով կուսակցական քարոզչություն չէր անում, այլ ջանում էր իր բարոյական կերպարով օրինակ ծառայել, քան խոսքերով. «առաքեալ մըն էր Տամատեան ճշմարիտ մը բոլոր յատկութիւններով օժտուած, որու միակ նպատակն էր ժողովուրդին ճշմարիտն և բարին ցոյց տալ: Իրեն համար ... մենքը պէտք էր տիպար և օրինակելի ըլլարէ²:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ինքնաբոխ սկսված ֆիդայական շարժումը տվեց նվիրյալների մի ողջ սերունդ: Դրանցից մեկը հեղափոխական և կուսակցական նշանավոր գործիչ Միհրան Տամատյանն էր:

2. Որպես ուսուցիչ աշխատելով Տարոն-Մասունում իր մասնակցությունն ունեցավ գավառահայությանը լուսավորելու և դարավոր ընդարմացումից դուրս բերելու գործում: Ազատագրական պայքարը կազմակերպելու նպատակով նա անդամագրվեց Հնչակյան, այնուհետև համահիմնադիրը դարձավ Վերակազմյալ, ապա Սահմանադրական, իսկ այնուհետև Ռամկավար Ազատական կուսակցություններին:

3. Որպես Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ մեծ ջանքեր գործադրեց կիլիկիահայության խնդիրները լուծելու համար, սակայն եվրոպական երկդիմի պահվածքի արդյունքում չհաջողեց:

4. Հետեղեռնյան դժվարին տարիներին ամեն ջանք գործադրեց և գաղափարակից ընկերների հետ լուրջ հաջողություններ ունեցավ հայապահպանության գործում:

5. Նրա կորուստը սգաց ողջ հայությունը, ինչը վկայում էր նրա մեծ վաստակի և սեփական ժողովրդին անմնացորդ նվիրված լինելու մասին:

¹ Տարիներ առաջ Մ. Տամատյանի թոռնուհին՝ Նորա Բփեկյան-Ազատյանը և նրա ամուսին վաստակաշատ մտավորական Երվանդ Ազատյանն իրենց տանը գտնվող ընտանեկան արխիվն ու մասունքները վստահել են տողերիս հեղինակին: Հոգվածում որոշ նյութեր քաղված են այդտեղից, որն անվանված է Անձնական արխիվ և էջակալված չի:

² Անձնական արխիվ:

Сурен Саргсян, Мигран Таматян деятель и достойный армянин - Армянская национально-освободительная борьба против турецкой диктатуры начавшаяся со второй половины XIX века, богата героическими страницами и создавших их красотой бессмертных героев. Герои, которые подарили свободе собственного народа все, обрели бессмертие и стали светлой национальной памятью. Одним из выдающихся деятелей этой борьбы был Мигран Таматян. Он принимал деятельное участие в важном деле воспитания молодого поколения и воспитания в духе свободы. В случае необходимости он с оружием в руках боролся против турецкой диктатуры. Таматян был также активным и бескомпромиссным бойцом идеологической борьбы, верующим партийным. Вначале вступив в Гнчакскую партию, затем он стал Вераказмьял, затем Сахманадракан рамкавар, а в конце-одним из соучредителей и руководителей партии Рамкавар-Азатакан. Мигран Таматян обладал лучшими человеческими качествами, организационными возможностями и полностью посвятил себя своему народу. У него была и честная и острая ручка. Был инициатором, ищущим и добрым. Благодаря своим патриотическим делам, добродетельному и честному поведению, а также благоразумию и беспристрастности Таматян пользовался большим уважением как во время жизни, так и после смерти: Поэтому его смерть воспринималась и рассматривалась как общенациональная потеря.

Suren Sargsyan, Mihran Tamatyan is an activist and a worthy Armenian - The Armenian national liberation struggle, which began in the second half of the XIX century against the Turkish dictatorship, is rich in heroic pages and the beauty of immortal heroes. Heroes who gave everything to the freedom of their own people, gained immortality and became a bright national memory. One of the outstanding figures of this struggle was Mihran Tamatyan. He took an active part in the important task of educating the younger generation and educating them in the spirit of freedom. If necessary, he fought with arms in his hands against the Turkish dictatorship. Tamatyan was also an active and uncompromising fighter of the ideological struggle, a believer in the party. First joining the Gnchak Party, then he became a reorganized, then Constitutional Ramkavar-Azatakan, and in the end - one of the co-founders and leaders of the Ramkavar-Azatakan party.

He is endowed with the best human qualities, organizational capabilities and has fully devoted himself to his people. He also had an honest and sharp pen. He was an initiator, searching and kind. Thanks to his patriotic deeds, virtuous and honest behavior, as well as prudence and impartiality Tamatyan was

highly respected both during his life and after his death: Therefore, his end was perceived and viewed as a nationwide loss.

Ուղարկվել է խմբագրություն 10.03.2022թ.

Գրախոսվել է 17.03.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 25.03.2022 թ.

**ՀԱՅ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ, ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ (1992-2008թթ.)**

ՄԱՐՏԻՆ ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - գերմանահայ համայնք, «Գյոթե ինստիտուտ», Բունդես-թագ, պառլամենտական կրթաթոշակ, Հայաստանի մշակույթի օրեր, Գերմանիայի մշակույթի օրեր, Հայկական հարցերի ինստիտուտ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ-գերմանական համագործակցությունը մշակույթի, կրթության և գիտության ոլորտներում 1992-2008թթ. ընթացքով բավականին ուշագրավ հետազոտված թերևս առաջ անցնելով երկկողմ քաղաքական ու տնտեսական համագործակցության տեմպերից: Սույն հետազոտության մեջ ներկայացվում են քննության առարկա ժամանակահատվածում երկու երկրների միջև վերոնշյալ ոլորտներում կապերի հաստատման, ամրապնդման ու զարգացման առանձնահատկությունները: Անկախացումից հետո Հայաստանի իշխանություններն իրենց ուշադրության առանցքում ներառեցին Գերմանիայի մշակութային և կրթական քաղաքականության հիմնական նպատակները, որոնցից են՝ ներկայացնել երկիրը որպես միջազգային մշակութային բեմահարթակ, ամրապնդել և ավելի ազդեցիկ դարձնել այն որպես կրթական կենտրոն, ապահովել գերմաներեն լեզվի տարածումն ամբողջ աշխարհում և այլն: Գործընկեր երկրի մշակութային և գիտակրթական առաջնահերթությունների իմացությունը հնարավորություն տվեց հայկական կողմին ճիշտ դիրքավորվելու և բարեհաջող ու ակտիվ գիտամշակութային համագործակցություն ծավալելու ու զարգացնելու: Այդ համագործակցությունն առարկայական դարձավ շնորհիվ միջպետական մի շարք համաձայնագրերի, հուշագրերի: Մշակութային կապերի զարգացման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունեն երկու երկրներում փոխադարձաբար տվյալ երկրի մշակութային օրերի կազմակերպումը: Գիտության և կրթության ոլորտում համագործակցության շրջանակներում փոխանակման ծրագրեր են իրականացվում նաև առանձին բուհերի միջև:

ՄՇԱԿՈՒՅԹՆ ՈՒ ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՂՃ ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍ

Մշակութային և կրթական քաղաքականությունը Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության արտաքին քաղաքականության երեք հիմնական բաղադրիչներից մեկն է՝ արտաքին քաղաքականության և արտաքին տնտեսական քաղաքականության հետ մեկտեղ: Մշակութային և կրթական լայն հնարավորությունները հասանելի են Գերմանիայի գործընկեր երկրների քաղաքացիների համար, ինչն անմիջականորեն ամուր հիմքեր է ստեղծում կայուն միջազգային հարաբերությունների համար: Միաժամանակ վստահություն է ստեղծվում Գերմանիայի, նրա հասարակության, տնտեսության և քաղաքականության հանդեպ, ինչի արդյունքում ձեռք են բերվում կարևոր և հուսալի գործընկերներ: Գերմանիայի մշակութային և կրթական քաղաքականության հիմնական նպատակներն են՝ ներկայացնել երկիրը որպես միջազգային մշակութային բեմադրության, ամրապնդել և ավելի ազդեցիկ դարձնել այն որպես կրթական կենտրոն, ապահովել գերմաներեն լեզվի տարածումն ամբողջ աշխարհում, մեծացնել Գերմանիայի ներդրումը համաշխարհային ճգնաժամերի և կոնֆլիկտների հաղթահարման գործում, աջակցել եվրոպական ինտեգրացիոն գործընթացներին, խրախուսել մշակութային բազմազանությունը, կայուն երաշխիքներ ստեղծել միջազգային հարաբերությունների համար մարդկանց միջև երկխոսությամբ: Մշակութային և կրթական քաղաքականությունը մասամբ իրականացնում են Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարությունը և մի շարք կազմակերպություններ ու մարմիններ, որոնցից հիմնականներն են «Գյոթե ինստիտուտը» (Goethe Institut), Գերմանական ակադեմիական ծրագրերի փոխանակման գրասենյակը (DAAD), Ալեքսանդր ֆոն Հումբոլդտի հիմնադրամը (Alexander von Humboldt Stiftung), Արտասահմանյան երկրների հետ հարաբերությունների ինստիտուտը (Institut für Auslandsbeziehungen), Արտասահմանյան դպրոցների հարցերով զբաղվող կենտրոնը (ZFA) և այլն¹:

¹ Տե՛ս Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական կայք, www.auswaertiges-amt.de/diplodeAussenpolitik/KulturDialogZieleUndPartnerZielePartner.html, հասանելի՝ 10.15.2008:

ՀԱՅ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈԼՈՐՏՆԵՐՈՒՄ

1992թ. հայ-գերմանական հարաբերությունների հաստատմամբ երկու երկրների միջև սկզբնավորվեցին նաև համագործակցության տարրեր մշակույթի, գիտության և կրթության բնագավառներում:

Հատկանշական է, որ գերմանացիները Հայաստանի հիմնական արժեքներից մեկը նրա հնագույն մշակույթն են համարում, ուստի այն երկրողմ հարաբերություններում մեծ նշանակություն ունի: Հայաստանում Գերմանիայի կրթական և մշակութային քաղաքականության հիմնական նպատակն է գերմաներենը, որպես օտար լեզու, խթանել ոչ միայն դպրոցներում, այլև բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում: Բացի այդ, պետք է տարբեր միջոցառումներով ներկայացնել ժամանակակից Գերմանիայի իրական պատկերը և ակտիվացնել երկու երկրների մշակութային գործիչների միջև շփումները¹:

1995թ. դեկտեմբերին կայացավ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Քլաուս Քինքելի այցը Հայաստան²: Քինքելն ունեցավ մի շարք հանդիպումներ Հայաստանի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ: 1995թ. դեկտեմբերի 21-ին այցն ամփոփվեց մամուլի ասուլիսով և երեք միջակառավարական համաձայնագրերի կնքմամբ, որոնց շարքում էր երկու երկրների կառավարությունների միջև մշակութային համագործակցության մասին³ համաձայնագիրը: Այն հիմք հանդիսացավ հայ-գերմանական մշակութային համագործակցություն համար:

1998թ. պաշտոնական այցով Գերմանիա մեկնեց ՀՀ արտգործնախարար Վարդան Օսկանյանը, որի այցի հիմնական առանցքը գերմանական մեծաքանակ ձեռագրերը վերադարձնելու հարցն էր: Դրանք Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին անցել էին Խորհրդային Միության տիրապետության տակ: Մայիսի 3-ին ԳԴՀ արտաքին գործերի նախարարության «Աշխարհի դահլիճ» սրահում բազմաթիվ պաշտոնյաների, լրագրողների և հյուրերի ներկայությամբ տեղի ունեցավ 575 ձեռագրերի պաշտոնական հանձնման արարողությունը, որը մեծ արձագանք

¹ Տե՛ս նույն տեղը, <http://www.auswaertigesamt.de/diplo/de/Laenderinformationen/Armenien/Bilateral.html#t3>, հասանելի՝ 10.11.2009:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 22.06.2004:

³ Տե՛ս Համաձայնագիր ՀՀ կառավարության և Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության կառավարության միջև մշակութային համագործակցության մասին: Ստորագրվել է Երևանում՝ 21.12.1995, <https://www.mfa.am/hy/bilateral-relations/de>:

գտավ Գերմանիայում: Գերմանացիները կարծում էին, որ Ռուսաստանը դեմ կլիներ ձեռագրերի հանձնմանը, քանի որ պատերազմից հետո ԽՍՀՄ տեղափոխած ձեռագրերը համարում էր իր սեփականությունը, բայց այս քայլն ավելի շատ բարի կամքի դրսևորում էր¹:

Հայ-գերմանական հարաբերություններում 1998թ. Գերմանիային մշակութային արժեքների հանձնումը քաղաքական նշանակությունից բացի, մշակութային համագործակցության ակնառու դրսևորում է: Իհարկե, ի պատասխան հայկական կողմի բարի կամքի դրսևորման, 1999թ. մարտին ԳԴՀ քաղաքական արխիվում պահվող և Ստամբուլում Գերմանիայի դեսպանատան 1989-1923թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածի արխիվային փաստաթղթերի և վավերաթղթերի լուսապատճենները հանձնեցին ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի հիմնարար գիտական գրադարանին:

1998թ. սեպտեմբերին «Բոննի ամառ» միջոցառման շրջանակներում տեղի ունեցան Հայաստանի մշակույթի օրերը: Հայկական մշակույթն ու արվեստը մեծ հաջողությամբ ներկայացվեցին Բոնն, Բիլեֆելդ, Մագդեբուրգ և Հալլե-Վիթթենբերգ քաղաքներում: Հայաստանի մշակութային օրերի շրջանակներում երկու երկրների գիտության, կրթության և մշակութային գործիչների միջև համագործակցությունն ամրապնդող իրադարձություն էր Հալլե-Վիթթենբերգի Մարտին Լյութերի անվան համալսարանի «Լոյկորեա» հիմնադրամին կից «Մեսրոպ» հայագիտական կենտրոնի բացումը՝ պրոֆ. Հերման Գոլցի ղեկավարությամբ²:

Մշակութային գործակցության համար կարևոր հիմք են նաև երկկողմ պատվիրակներից բաղկացած մշակութային հանձնաժողովների միջև 1996թ. օգոստոսի 20-22-ը Մագդեբուրգում առաջին և 2001թ. նոյեմբերի 19-23-ը Երևանում անցկացված «Մշակութային համագործակցության հարցերով հայ-գերմանական համատեղ հանձնաժողովի երկրորդ նիստերը: Երկրորդ նիստի ավարտին ստորագրվեց արձանագրություն, որով հստակեցվում էին հետագա տարիներին համագործակցության ուղղությունները մշակույթի, կրթության և գիտության ոլորտներում, իսկ արդեն 2003թ. հունիսին Հայաստանում էր Բոնն քաղաքի միջազգային հարաբերությունների վարչության պետի տեղակալ Հայնրիխ Մաուսը, ով Հայաստան էր ժամանել քննարկելու նոյեմբերին Հայաստանում ստորագրված արձանագրության շրջանակում առաջիկա համագործակցության խնդիրները³:

¹ St' u Wir wollen guten Willen zeigen, Rheinische Post, 07.05.1998.

² St' u ՀՀ ԱԳՆ պատմադիվանագիտական բաժնի (ՊԴԲ) արխիվ գ. 19, ց. 7, էջ 13:

³ St' u նույն տեղը:

Սաքսոնիա-Անհալթը՝ Հայաստանի հետ համագործակցող դաշնային այդ հոդը, նույնպես ակտիվ է մշակութային և կրթական ասպարեզում: 1998թ. Սաքսոնիա-Անհալթի և Հայաստանի միջև ստորագրվել է հուշագիր, որը որոշակի բնագավառներում համագործակցության պայմանավորվածություն է, մասնավորապես՝ բարձրագույն կրթություն, ուսուցիչների վերապատրաստում, դպրոցների միջև համագործակցություններ և մշակույթի բնագավառում փորձի փոխանակում: Հուշագրի շրջանակներում անցկացված խորհրդաժողովները, ցուցահանդեսները և այլ միջոցառումները նպաստել են գերմանա-հայկական մշակութային և գիտական կապերի ընդլայնմանը, իսկ ապագա համագործակցության համար արդեն իսկ համաձայնեցված ծրագրերը նոր ասպարեզներ են բացում առավել ինտենսիվ փոխհամագործակցության համար: 2005թ. սեպտեմբերի 2-7-ը, Սաքսոնիա-Անհալթ երկրամասի մշակութային օրերի շրջանակներում, Հայաստանում էր ԳԴՀ Սաքսոնիա-Անհալթ երկրամասի մշակույթի նախարար Յան-Հենդրիկ Օլբերտցի գլխավորած պատվիրակությունը: Որպես համագործակցության արդյունավետ շարունակություն՝ 2005թ. սեպտեմբերի 3-ին Հայաստանի մշակույթի նախարարությունում ստորագրվել է «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Սաքսոնիա-Անհալթի երկրամասի կառավարության միջև գիտության, կրթության բնագավառներում համագործակցության մասին համատեղ հայտարարություն»¹:

Մշակութային համագործակցության իրավական հիմքը կազմող այդ փաստաթղթերն իրենց բովանդակությամբ հաջողությամբ իրականացվում են, թե՛ միջպետական և թե՛ Սաքսոնիա-Անհալթ երկրամասի մակարդակներով: Մեր ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տալիս փաստելու, որ մշակույթի բնագավառում Սաքսոնիա-Անհալթ երկրամասի հետ համագործակցությունը կայացած է և զարգացման միտում ունի: Ներկայացնելով հայ-գերմանական հարաբերությունների համատեքստում մշակութային համագործակցությունը՝ անհրաժեշտ է նշել, որ Գերմանիան դաշնային հանրապետություն է, ուստի և հայ-գերմանական համագործակցությունը պետք է ընդլայնել՝ ներառելով Գերմանիայի բոլոր 16 հողերը (երկրամասերը)²: Նման համագործակցությունը հնարավորություն կտա ընդլայնելու փոխգործակցության ոլորտները և հորիզոն-

¹ Տե՛ս Հայ-գերմանական մշակութային համագործակցության մասին տեղեկանք, ՀՀ մշակույթի նախարարություն, միջազգային կապերի բաժին, 11.12.2009, <https://www.mfa.am/hy/bilateral-relations/de>:

² Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն մշակութային համագործակցությանը, այլև համագործակցության տարբեր ոլորտներին:

ները՝ արդյունքում ունենալով բազմակողմ փոխգործակցություն հայ-գերմանական համագործակցության շրջանակներում:

Անդրադառնալով Գերմանիայի հայկական գիտական կենտրոններին՝ հարկ է նշել, որ նմանօրինակ առաջին հաստատությունը ստեղծվել էր դեռևս 1969թ.՝ Ուայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպությունը՝ (Research on Armenian Architecture Organization)՝ Արմեն Հախնազարյանի ղեկավարությամբ: Կազմակերպությունը Հայաստանում պաշտոնապես գրանցվեց 1998թ.¹: 1995թ. Բոխում քաղաքի Ռուիք համալսարանում բացվեց Սփյուռքի և ցեղասպանության ուսումնասիրության ինստիտուտը (Institut für Diaspora - und Genozid Forschung): Այն ղեկավարում է պրոֆ. Միհրան Դաբադը²: 1977թ.-ից գործում է Հայկական հարցերի ինստիտուտը (Institut für Armenische Fragen e. V.), որի տնօրենը 2004թ.-ից Ալիս Մարուքյանն է: Կազմակերպությունը հենց սկզբից իր գործունեության հիմքում դրեց «Հայկական հարցը»: Հետագայում այն իրականացնում էր երկու հիմնական առաքելություն՝ հավաքել Հայոց ցեղասպանության մասին տարբեր լեզուներով փաստաթղթեր և Հայաստանն ու հայերին ավելի ճանաչելի դարձնել գերմանացիներին³: Հայ-գերմանական հարաբերությունների ամրապնդման գործում մեծ է նաև Թեսս Հոֆմանի ավանդը, որի բազում հրապարակումները Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հնարավորություն են տալիս գերմանացիներին մայրենի լեզվով ծանոթանալու դեպքերին և իրադարձություններին: 1984թ.-ից Բեռլինում գործում է «Հայաստան տեղեկատվական և փաստաթղթերի կենտրոնը» (“Informations - und Dokumentationszentrum Armenien”): Կենտրոնը գլխավորում են Թեսս Հոֆմանը և Ժիրայր Քոչարյանը: Այս կենտրոնը տրամադրում է բավականին արժեքավոր փաստաթղթեր Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ⁴: Հայոց լեզվի զարգացման և ավելի լայն լսարաններին հասանելի դառնալու առումով մեծ ու անգնահատելի էր Բեռլինի ազատ համալսարանում (Freie Universität Berlin) հայագիտության դասավանդումը, որն իրականացնում էր Ժիրայր Քոչարյանը⁵: Նմանօրինակ կենտրոնների գոյությունը ոչ միայն հայագիտության պահպանութ-

¹ Տե՛ս **Petrosian H.**, Armenische inschriften, Armenisch-Deutsche Korrespondenz. Nr. 101. Jg. 1998, Heft 3, S. 24:

² Տե՛ս **Ordughanyan A.**, Armenier in deutschland, Geschichte und Gegenwart, Vortrag am 19. April 2008 in Erfurt, herausgeber: Der Ausländerbeauftragte beim Thüringer Ministerium für Soziales, Familie und Gesundheit, S. 60.

³ Տե՛ս Vor 20 Jahre gegründet. Deutsch-armenische Korrespondenz, Nr. 98, Jg. 1997, Heft 4, S. 26.

⁴ Տե՛ս **Ordughanyan A.**, նշվ. աշխ.:

⁵ Տե՛ս www.geisteswissenschaften.fuberlin.de/we02/indogerman/mitarbeiter2/mit/koutcharian1/index.html, հասանելի՝ 20.08.2010:

յան գործում մեծ նշանակություն ունի, այլև օտարներին Հայաստանն ավելի ճանաչելի դարձնելու մի յուրահատուկ միջոց է:

Միջմշակութային համագործակցության ակտիվացման համար կարևոր են մշակութային միջոցառումները: Նմանօրինակ մի միջոցառում՝ «Հայաստան-2000» գիտաժողովը, անցկացվեց 2000թ. սեպտեմբերի 2-8-ը «Մեսրոպ» հայագիտական կենտրոնի նախաձեռնությամբ. այն նվիրված էր Հայաստանում քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակին¹: Գիտաժողովի նշանակության ու կարևորության մասին էր վկայում այն, որ պատվավոր հովանավորությունը ստանձնել էին երկու երկրների նախագահներ Յոհանես Ռաուն և Ռոբերտ Քոչարյանը: Հայաստանում քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակի առթիվ Գերմանիայում կազմակերպվեցին մշակութային բազմաթիվ միջոցառումներ, մասնավորապես, 2001թ. հունիսի 20-ին Բեռլինի Մայր տաճարում անցկացվեց կենտրոնական արարողությունը, որին մասնակցեցին շուրջ 800 հյուրեր¹: Այս միջոցառումներն իրենց ավանդը բերեցին երկկողմ մշակութային համագործակցությունը խորացնելու գործին՝ ևս մեկ անգամ ամրապնդելով Գերմանիայում Հայաստանի՝ աշխարհում առաջին քրիստոնյա պետությունը լինելու ընկալումը: 2001թ. նոյեմբերի 23-ին՝ հայ-գերմանական մշակութային համագործակցության հարցերով համատեղ հանձնաժողովի ավարտին, Հայաստանի ազգային պատկերասրահում բացվեց «Լյութերի ժամանակի գանձերը. Վերածննդի շրջանի գոհարներ» խորագրով ցուցահանդես, որտեղ ցուցադրված էին Հալլեի պետական թանգարանի և Լյութերի հիմնադրամի կողմից տրամադրված ցուցանմուշներ²:

2002թ. մայիսի 14-ին Բեռլինի Մայր տաճարում տեղի ունեցավ ֆրանսահայ Ժան-Միշել Թիերիի «Հայաստանը միջնադարում գրքի գերմաներեն տարբերակի շնորհանդեսը: Գիրքը թարգմանել էր Հալլե-Վիթթենբերգի Մարտին Լյութերի համալսարանի պրոֆեսոր Հերման Գուլը: 2002 թվականի հունիսի 2-ին Հեսսեն և Լորշ քաղաքներում տեղի ունեցան հանդիսություններ. Լորշի վանքի և Գեղարդավանքի միջև համագործակցության պայմանագիր ստորագրվեց: Սա նոր քայլ էր երկու երկրների մշակութային համագործակցության ոլորտում: Երկուսն էլ UNESCO-ի ժառանգության

¹ Տե՛ս Տեղեկանք հայ-գերմանական երկկողմ հարաբերությունների վերաբերյալ 2004թ., ԱԳՆ, Եվրոպայի վարչության երկկողմ հարաբերությունների առաջին բաժնի ընթացիկ արխիվ, 2005թ., <https://www.mfa.am/hy/structure/41>:

² Հուշագիր Հայաստանի Հանրապետության և Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության երկկողմ հարաբերությունների վերաբերյալ, ՀՀ ԱԳՆ Եվրոպայի վարչություն, Երևան, հոկտեմբեր 2008, էջ 18, <https://www.mfa.am/hy/press-releases/2021/02/18/arm-de/10798>:

համաշխարհային մշակութային գանձերի ցանկում են: Հանդիսությունը ֆինանսավորվել էր գերմանական «Դոյչե Բանկի» և ՀՀ կենտրոնական բանկի կողմից: Մասնակցում էին Բունդեսթագի և Հեսսենի Լանդթագի պատգամավորներ, երկրամասի կառավարության անդամներ, ինչպես նաև ՀՀ ԿԲ նախագահ Տ. Սարգսյանը: Միջոցառման շրջանակներում ելույթ ունեցավ Գեղարդի վանքի երգչախումբը: 2002 թվականի հունիսի 20-ին Բեռլինում՝ Բրանդենբուրգյան դարպասներից ոչ հեռու, բացվեց կավե արջերի (քաղաքի խորհրդանիշ) ցուցահանդեսը՝ «Եկեք ճանաչենք միմյանց, հանդուրժողական և հաղորդակից լինենք իրար հանդեպ» խորագրով: Կոչն ուղղված էր Գերմանիայում հավատարմագրված մոտ 200 դեսպանություններին, որոնցից 125-ը ներկայացրել էին արջեր՝ իրենց երկրին բնորոշ մշակութային և պատմական յուրահատուկ նկարագրողումներով: Հայաստանը ներկայացնում էր Երևանի գեղարվեստի ակադեմիայի ուսանող Արմեն Վանեցյանը, որը «Արվեստի բարեկամներ» միության հրավերով ուսանում էր Բեռլինի Ազատ համալսարանում: Վանեցյանին հովանավորում էր Կարստեն Օստրովիչը: Երիտասարդ նկարիչը կարճ ժամանակում բարձր մակարդակով ներայացրեց հայկական արվեստը: Ցուցահանդեսը տևել է մինչև 2002 թվականի նոյեմբեր ամիսը, ապա արջերն աճուրդի են հանվել, առաջացած գումարը տրամադրվել է UNICEF-ին¹:

Մշակութային կապերի զարգացման տեսանկյունից առանձնակի նշանակություն ունեն երկու երկրներում մշակութային օրերի կազմակերպումը, հատկապես լայն արձագանք գտան 2003թ. Գերմանիայի Ռոստոկ քաղաքում Հայաստանի մշակույթի օրերի, 2004թ. սեպտեմբերի 21-ից նոյեմբերի 14-ը Սաքսոնիա-Անհալթ երկրամասում Հայաստանի մշակույթի օրերի², 2005թ. սեպտեմբերի 3-7-ը Հայաստանում Սաքսոնիա-Անհալթի մշակույթի օրերի անցկացումը: Մշակույթի օրերի շրջանակներում կազմակերպվել էին համերգներ, կինոցուցադրումներ, զեկույցներ հայկական մշակույթի վերաբերյալ, իսկ 2007թ. դեկտեմբերի 11-18-ը ՀՀ մշակույթի նախարարությունն ու Հայաստանի ազգային պատկերասրահը ՀՀ-ում ԳԴՀ դեսպանության հետ համատեղ անցկացրին Գերմանիայի մշակութային օրերը Հայաստանում³: Նման միջոցառումները կարևոր են, քանի որ հնարավորություն են տալիս հայ և գերմանացի ժողովուրդներին ծանոթանալու երկու երկրների մշակութային ժառանգությանն ու ավանդույթներին:

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ արխիվ, գործ 28, ցուցակ 8:

² Տե՛ս <http://www.armenien-sachsen-anhalt.de/>, հասանելի՝ 20.11.2009:

³ Տե՛ս Հուշագիր ՀՀ և ԳԴՀ երկկողմ հարաբերությունների վերաբերյալ...:

2003թ. մեծանուն կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված միջոցառումներ անցկացվեցին Գերմանիայի տարբեր մշակութային օջախներում՝ ԳԴՀ-ում ՀՀ դեսպանության հետ համատեղ:

Զնայած «Գյոթե ինստիտուտը» մասնաճյուղ չունի Հայաստանում, բայց 2008-ից Հայաստանում է նրա ներկայացուցիչը: 1997թ. «Գյոթե ինստիտուտի» և Երևանի Խնկո-Ապոլ անվան մանկական գրադարանի միջև կնքվեց համագործակցության պայմանագիր: Գերմանախոս ընթերցասերներին Երևանում տրամադրվեց «Գերմանական ընթերցասրահ» անվանումով տեղեկատվական գրականության ֆոնդ, որն իրագործեց «Գյոթե ինստիտուտը» Գերմանիայի դաշնային կառավարության՝ Միջին, Արևելյան և Հարավարևելյան Եվրոպայի երկրների գրքապահովման օգնության ծրագրի շրջանակներում, որի նպատակն է Գերմանիայի մշակութի, հասարակության, քաղաքականության, տնտեսագիտության, իրավունքի և պատմության մասին թարմ տեղեկատվություն տրամադրել բնակչությանը: Գրադարանում կան շուրջ 5000 տեղեկատվական աղբյուրներ, 16 անուն բաժանորդագրված ամսագրեր, թերթեր, ինչպես նաև առուիկո և վիդեո նյութեր, ֆիլմեր ու երաժշտություն¹:

2004թ. իրականացվեց թանգարանային և գրադարանային ոլորտի մասնագետների վերապատրաստման ծրագրեր, որի շրջանակներում հայ մասնագետներն իրենց փորձը հարստացրին Գերմանիայում: Խոսելով գրականության ոլորտում համագործակցության մասին՝ հիշատակման արժանի է 2006թ. Հայաստանի գրողների միությունում գրող Բ. Քանդյանի «Ահա հեռու Եվրոպան» գերմանալեզու գրքի շնորհանդեսը: Հատկանշական է այն փաստը, որ Հայաստանը մասնակցում է ամեն տարի Մայնի Ֆրանկֆուրտում կազմակերպվող գրքի միջազգային տոնավաճառին²: Սա ևս մի միջոց է գերմանացի ընթերցողներին ներկայացնելու հայկական գրականությունը: ՀՀ և ԳԴՀ կառավարությունների միջև մշակութային համագործակցության մասին Երևանում կնքված համաձայնագրի հիմքով 2005թ. ստորագրված հուշագրի շրջանակներում 2006 թվականից գործում է ՀՀ 4 դպրոցների և ԳԴՀ Սաքսոնիա-Անհալթ երկրամասի 4 դպրոցների միջև աշակերտների փոխանակման ծրագիրը: Ծրագրի շրջանակներում վերապատրաստվել են Հայաստանի դպրոցների ուսուցիչներ, իսկ արդեն 2006թ. և 2007թ. հայ դպրոցականները հյուրընկալվել են Գերմանիայում:

^{*} 2017թ. դեկտեմբերին Երևանում բացվեց «Գյոթե կենտրոնը»՝ «Գյոթե ինստիտուտի» գործընկերը:

¹ Տե՛ս www.natchildlib.org/view-site-2-lang-arm-page-39.html, հասանելի՝ 02.09.2010:

² Տե՛ս Հայ-գերմանական մշակութային համագործակցության մասին տեղեկանք, ՀՀ մշակույթի նախարարություն, միջազգային կապերի բաժին, 11.12.2009:

Փոխադարձության սկզբունքով 2008թ. գերմանական 4 դպրոցներից ուսուցիչներ և աշակերտներ են հյուրընկալվել Հայաստանում: Սաքսոնիա-Անհալթի հետ համագործակցության շրջանակներում երկրամասի կրթության և գիտության նախարար Հ. Օլբերտցի հրավերով 2006թ. նոյեմբերին Գերմանիա այցելեց ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության պատվիրակությունը՝ նախարար Լևոն Մկրտչյանի գլխավորությամբ: Այցի ընթացքում ձեռք բերվեցին մի շարք պայմանավորվածություններ, որոնք հետագայում ևս կնպաստեն Հայաստան-Սաքսոնիա-Անհալթ կապերի զարգացմանը: 2007թ. դեկտեմբերի 11-13-ը Սաքսոնիա-Անհալթում էր ՀՀ մշակույթի նախարար Հասմիկ Պողոսյանի գլխավորած պատվիրակությունը, իսկ արդեն 2008թ. հունիսի 15-20-ը Հայաստան այցելեց Սաքսոնիա-Անհալթ երկրամասի կրթության և մշակույթի նախարար Յան-Հենդրիկ Օլբերտցի գլխավորած պատվիրակությունը: Հանդիպումների ընթացքում պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց կրթամշակութային բնագավառում համագործակցությունը շարունակելու, ինչպես նաև հնագիտության բնագավառում համագործակցություն սկսելու վերաբերյալ¹:

Գիտության և կրթության ոլորտում Հայաստանի և Գերմանիայի միջև համագործակցությունն ընթանում է բավականին բարեհաջող, որի շրջանակներում համագործակցություն է իրականացվում նաև առանձին բուհերի միջև: Ստորև ներկայացնում ենք ԳԴՀ և ՀՀ համագործակցող համալսարանների ցանկը. Երևանի պետական համալսարանի հետ համագործակցում են Բեռլինի Բոյթ տեխնիկական բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը, Շմալկալդենի քոլեջը, Հանովերի Գոթֆրիդ Վիլհելմ Լայբնից, Բրաունշվայգի Կարլո-Վիլհելմինա տեխնիկական, Մանհայմի, Ռոստոկի և Թրիերի համալսարանները: Ճարտարապետության և *շինարարության* Հայաստանի ազգային *համալսարանը* համագործակցում է Կայզերսլաուտերնի տեխնիկական համալսարանի և Բեռլինի Բոյթ տեխնիկական բարձրագույն ուսումնական հաստատության հետ, Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանը՝ Վայներստեֆան-Տրիսդորֆի կիրառական գիտությունների քոլեջի, Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանը՝ Դրեզդենի, Իլմենաուի տեխնիկական և Զիեգենի համալսարանների հետ: Բեռլինի Հումբոլտի համալսարանի հետ համագործակցում է Երևանի հանրային առողջության գիտահետազոտական ինստիտուտը, իսկ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտը գործակցում է Հալլե-Վիթենբերգի Մարտին-Լյութերի համալսարանի հետ, Հայաստանի ֆրանսիական համալսարանը՝ Բեռլինի տեխնիկական համալ-

¹ Հուշագիր Հայաստանի Հանրապետության և Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության երկկողմ հարաբերությունների վերաբերյալ...

սարանի հետ¹: Փոխհամագործակցության այս պայմանավորվածությունները դեռևս իրականացվում են մասամբ և հեռու են ակտիվ շփումների վառ օրինակներ համարվելուց: Փոխարենը՝ արդյունավետ է գերմանական ակադեմիական փոխանակման ծառայության (ԳԱՓԾ - DAAD) գործունեությունը, որը հայ ուսանողներին գիտության տարբեր ոլորտներում ուսումը շարունակելու և գիտնականներին փոխանակման տարբեր ծրագրերի մասնակցելու լայն հնարավորություններ է ընձեռում: Գերմանական ակադեմիական փոխանակման ծառայությունը գերմանական բուհերի ընդհանուր հաստատություն է, որն աշխարհում միջազգային ակադեմիական փոխանակմանն աջակցող ամենամեծ կազմակերպությունն է: Դեռևս 1996թ.-ից ԳԱՓԾ գրասենյակը Հայաստանում ուներ ներկայացուցիչ, իսկ ԳԱՓԾ տեղեկատվական գրասենյակը Երևանում բացվել է 2004-ին, որտեղ մատչելի տեղեկատվություն է տրամադրվում Գերմանիայի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների մասին, ինչպես նաև խորհրդատվություն է տրամադրվում բուհերի համագործակցության մասին: Հայաստանում ԳԱՓԾ գրասենյակն ամեն տարի տրամադրում է շուրջ 50 անհատական կրթաթոշակ հայ ուսանողներին, ասպիրանտներին, գիտնականներին և համալսարանների վարչական աշխատակիցներին: 1992թ.-ից մինչ օրս ԳԱՓԾ-ն կրթաթոշակներ է տրամադրել շուրջ 1000 հայ ուսանողի: 2004թ.-ից գործում է «Գերմանախոս երկրների հայ շրջանավարտների միությունը»²: Նման համագործակցությունը նոր հնարավորություններ է ստեղծում հայ ուսումնասիրողների համար գիտության տարբեր ոլորտներում մասնագիտնալու գերմանական առաջավոր բուհերում՝ այդ փորձառությունն օգտագործելով սեփական երկրի զարգացման համար, թեև փորձը ցույց է տալիս, որ կրթություն ստացողների գերակշիռ մասը շարունակում է մնալ եվրոպական տարբեր երկրներում, ուստի անհրաժեշտ է ստեղծել այնպիսի մեխանիզմ, որպեսզի հայ ուսանողները կարողանան այդ փորձը ներդնել Հայաստանում: Բացի ԳԱՓԾ-ի կողմից տրամադրվող կրթաթոշակներից, հայ ուսանողներին կրթաթոշակ ստանալու հնարավորություն են տալիս գերմանական հիմնադրամները՝ «Ալեքսանդր ֆոն Հումբոլդտ», «Ռոբերտ Բոշ», «Կոնրադ Ադենաուեր», «Հայնրիխ Բյոլ», «Ֆրիդրիխ Էբերտ», «Ֆրիդրիխ Նուման» և այլն: 2008թ.-ից հայկական բուհերի շրջանավարտները կարող են դիմել նաև ԳԴՀ Բունդեսթագի միջազգային պառլամենտական կրթաթոշակ ծրագրին:

¹ Տե՛ս www.hs-kompass2.de/kompass/xml/index_koop.htm, հասանելի՝ 10.10.2010:

² Տե՛ս Գերմանական ակադեմիական ծրագրերի փոխանակման հայաստանյան գրասենյակի պաշտոնական կայք, <http://daad.am/arm.html>, հասանելի՝ 05.06.2009:

Ամփոփելով հայ գերմանական համագործակցությունը մշակույթի, կրթության և գիտության ոլորտներում 1992-2008թթ.՝ պետք է փաստել, որ այստեղ բարեհաջող և ակտիվ համագործակցություն էր իրականացվում, որը հնարավորություն տվեց երկուստեք ծանոթանալու մշակութային նորանոր արժեքների, լայն հեռանկարներ բացեց գիտական նոր աշխատանքների իրականացման և կրթության զարգացման համար:

Мартин Товмасян, Армяно-Германское цотрудничество в сфере культуры, образования и науки в 1992–2008ГГ. - Армяно-германское сотрудничество в сфере культуры, образования и науки в 1992–2008гг. шло по весьма примечательной траектории, несколько опережая по темпам двустороннее политическое и экономическое сотрудничество. В данном исследовании представлены особенности установления, укрепления и развития связей между двумя странами в вышеуказанных сферах в рассматриваемый период. После обретения независимости власти Армении сосредоточили внимание на главных целях германской культурно-образовательной политики, которые заключаются в том, чтобы представить страну как международную культурную арену, укрепить ее, сделать более влиятельной как образовательный центр, обеспечить распространение Немецкий язык во всем мире и так далее. Знание культурных и научно-образовательных приоритетов страны-партнера позволило армянской стороне правильно позиционировать себя, развивать успешное и активное научно-культурное сотрудничество. Это сотрудничество стало ощутимым благодаря ряду межгосударственных соглашений и меморандумов. С точки зрения развития культурных связей большое значение имеет организация совместных дней культуры в двух странах. В рамках сотрудничества в области науки и образования также реализуются программы обмена между отдельными вузами.

Martin Tovmasyan, The Armenian-German cooperation in the spheres of culture, education and science in 1992-2008 - The Armenian-German cooperation in the spheres of culture, education and science in 1992-2008 proceeded with a rather remarkable trajectory, slightly surpassing the pace of bilateral political and economic cooperation. This study presents the peculiarities of establishing, strengthening and developing ties between the two countries in the above-mentioned areas during the period under review. After independence, the Armenian authorities focused on the main goals of German cultural and educational policy, which are to present the country as an international cultural arena, to strengthen it, to make it more influential as an educational center, to ensure the spread of the German language throughout the world, and so on.

Knowledge of the cultural and scientific-educational priorities of the partner country enabled the Armenian side to position itself correctly, to develop successful and active scientific-cultural cooperation. That cooperation became tangible due to a number of interstate agreements and memoranda. From the point of view of the development of cultural ties, the organization of mutual cultural days in the two countries is of great importance. Within the framework of cooperation in the field of science and education, exchange programs are also implemented between separate universities.

Ուղարկվել է խմբագրություն 25.04.2022թ.

Գրախոսվել է 27.04.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 27.04.2022 թ.

**ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒ՝
ԵՐՐԱՅԵՐԷՆ, ՅՈՒՆԱՐԷՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԷՆ ԲՆԱԳԻՐ
ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ**

ՏՐԴԱՏ ԱԻ. ՔԱՀԱՆԱՅ ՌԻԶՈՒՆԵԱՆ

Բանալի բառեր – Աստուածաշունչ, Հին Կտակարան, Նոր Կտակարան, Երբայերեն, Յունարեն, ձեռագիր, քննական բնագիր, մատենագիտություն:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր նախորդ յոդուածին¹ մէջ տուած էինք Աստուածաշունչի Երբայերեն, Յունարեն եւ Հայերեն գիտական հրատարակութիւններու մատենագիտութիւնը եւ հակիրճ տեղեկութիւն փոխանցած էինք անցեալին տարուած աշխատանքներու մասին՝ բնագիրներու վերականգման, օգտագործման, եւ հրատարակութեան մարզին մէջ: Այս յոդուածին մէջ կ'ուզենք տալ ձեռագրերու մատենագիտութիւնը, որոնք գործածուած են կամ կը գործածուին գիտական հրատարակութիւններու պատրաստութեան ընթացքին:

Երբայերեն Բնագիր² (Մասորական - Masoretic Text)

Երբ կը խօսինք Երբայերեն Բնագրի մասին, մենք նկատի չենք ունենար Երբայերեն բոլոր ձեռագիրները կամ տպագրութիւնները, այլ՝ նկատի ունինք գրիչներու յատուկ ընտանիքի՝ Բէն Աշերի հիմնած գրչական աւանդութեամբ գրի առնուած ձեռագիրները³: Այսօր ընդունուած Երբայե-

¹ **Ուզունեան Տ.** Աւ. Քինյ., Աստուածաշունչի հնագոյն լեզուներու՝ Երբայերեն, Յունարեն եւ Հայերեն բնագիրներու գիտական հրատարակութիւններու ներկայ վիճակը, Աստվածաբանական և կրօնագիտական հոգիւածների ժողովածու, ԵՊՀ Աստվածաբանության Ֆակուլտետ, Երևան, 2020, էջ՝ 79-93:

² Մասորական եզրը կը գործածենք Եղիշէ Արքեպս. Դուրեանի գործածած եզրաբանութեամբ: Եղիշէ Արք. Դուրեան, «Ուսումնասիրութիւնք եւ քննադատութիւնք», Երուսաղէմ, 1935, էջ՝ 212:

³ Այս նիւթը կը բացատրէ **E. Martin-Contreras** իր յոդուածին մէջ. *"Strictly speaking, the term Masoretic Text (MT) refers to any biblical manuscript that is accompanied by a Masorah, i. e., an apparatus of notes of a textual nature which were transmitted together with the biblical text or independently, with the aim of preserving its integrity... . However, the term Masoretic Text tends to be used, more restrictively, to refer to the set of known medieval biblical manuscripts, considered the best. These manuscripts share common characteristics and their Masorot and vocalization are attributed to the Ben Asher family of Tiberian Masoretes. This term does not cover all the biblical manuscripts of other traditions such as Babylonian and Palestinian nor even*

րէն Բնագրի հրատարակութիւնները հիմնուած են այս ընտանիքի գրած ձեռագիրներու վրայ: Այլ ձեռագիրներու ընտանիքներ կը համեմատուին այս հիմնական օրինակին հետ: Իսկ այստեղ տրուած բացատրութիւնները այն Եբրայերէն ձեռագիրներու եւ տպագրութիւններու մասին են, որոնք գործածուած կամ ներառուած են Բիբլիա Հէբրաիքա (BH) Եբրայական բնագրի հրատարակութեան պատրաստութեան ժամանակ: Ուստի գիտնականներու կողմէ ընդունուած լուսագոյն ձեռագիրներու ցանկը կ'ուզենք տալ ստորեւ, կարճ բացատրութիւններով.

1. Եսայիայ Ձեռագիր¹. Կը պարունակէ Եսայի Մարգարէի գիրքը ամբողջութեամբ եւ լաւ պահպանուած է:

2. Եսայիայ Ձեռագիր². Մասամբ կը պարունակէ Եսայի Մարգարէի գիրքը:

3. Մեկնութիւն Ամբակումայ³. Մասամբ կը պարունակէ Ամբակում Մարգարէի գիրքը:

4. Սաղմոսաց փաթաթ⁴. Կը պարունակէ 41 կանոնական եւ պարականոն 7 սաղմոսներ:

5. Նաշ պապիրոս⁵. Կը պարունակէ Տասը պատուիրանները, սակայն պատրաստուած կամ առնուած է ծիսական գրութենէ մը: Աւելի մօտ է Եօթանասնիցի:

6. Գենիզայի պատառիկները⁶. Մօտաւորապէս 200,000 ձեռագիրներու պատառիկներ են: Ո՛չ միայն կը պարունակեն Սուրբ Գրոց բաժիններ, այլ՝ նաեւ մեկնողական եւ ծիսական բնագիրեր:

7. Բէն Աշեր Ձեռագիրները: Բէն Աշեր գրիչ ընտանիքի կողմէ գրո-

all those of the Tiberian tradition not directly related to the Ben Asher family. "Martin-Contreras E. <https://bit.ly/2zc5bbs> [22. 03. 2020]:

¹ Isaiah Manuscript / 1QIs^a = Ժ^a: Թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/3b9kT4j> [22. 03. 2020]:

² **Isaiah Manuscript** 1QIs^b = Ժ^b, Ernst Würthwein, The text of the Old Testament, Second Edition, Translated, Errol F. Rhodes, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, էջ՝ 33: (Յէտ այսուն՝ Würthwein)

³ **Habakkuk Commentary** / 1Qp^{Hab}, Würthwein, էջ՝ 33, Թուային օրինակին համար տես՝ <http://dss.collections.imj.org.il/habakkuk> [22. 03. 2020]:

⁴ **Psalms Scroll** from Cave 11 / 11QPs^a, Würthwein, էջ՝ 34:

⁵ **Nash Papyrus** / Pap. Nash., Թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/3c5wAdE> [22. 03. 2020]:

⁶ (Geniza Fragments / g) : Սոյն կայքէջէն կարելի է հասնիլ հսկայ տեղեկութիւններու՝ <https://bit.ly/2W6bw18>:

լած եւ լաւ պահպանուած չորս ձեռագիրներ¹՝

ա. Բրիտանական Մատենադարանի հնգամատեանը²: Կը պարունակէ միայն Հնգամատեանը, վնասուած է եւ պակասաւոր:

բ. Կողէկս Քաիրէնսիս³: Կը պարունակէ վաղ եւ ուշ մարգարէներուն գիրքերը: Գրուած է 895 թուին, Մովսէս Բէն Աշէրի կողմէ:

գ. Ալեպպոյ Կողէկս⁴: Կը պարունակէր բոլոր Հին Կտակարանը, նախ քան վնասուիլը 1947ին: Այժմ կը պակսին բաւական մասեր: Այնուհանդերձ այժմ հիմք կը ծառայէ Եբրայական Համալսարանի Աստուածաշնչային ծրագրի⁵, որ պիտի ըլլայ նոր Եբրայերէն Հին Կտակարանի հրատարակութիւն:

դ. Կողէկս Լէնինգրադէնսիս⁶: Մեր ներկայ աշխատութեան համար կարեւորագոյն ձեռագիրն է այս մէկը, քանի ան հիմք ծառայած է մեր ուսումնասիրութիւններու մէջ գործածած Եբրայերէն բնագրին՝ Բիբլիա Հեբրաիքա Շտուտգարդէնսիային եւ նաեւ Բիբլիա Հեբրաիքային, որոնց մասին պիտի խօսինք իր տեղին: Գրուած է Ահարոն Բէն Աշէրի կողմէ, 1008 թուին: Կը պահպանուի Ս. Պետերբուրգի Սալթիքով - Շխեդրին Պետական Մատենադարանի մէջ՝ Ms. B 19^A համարով:

8. Պետերբուրգ Կոտէկս⁷: Կը պարունակէ Եսայիայ, Եզեկիէլի եւ փոքր մարգարէներու գիրքերը: Գրուած՝ 916 թուին:

8. Էրֆուրտ Կոտէկսներ⁸: Երեք ձեռագիրներ, գրուած կարգով՝ ԺԴ.,

¹ Estudios Masoréticos: X Congreso Del IOMS, Instituto de Filología del CSIC, Madrid, 1993 էջ՝ 39: A. Dotan, "Reflections towards a Critical Edition of Pentateuch Codex Or. 4445" (Յետ այսու՝ Dotan); Würthwein, էջ՝ 35-36:

² The Pentateuch Codex of the British Library: Այս ձեռագիրը չէ գործածուած քննական բնագրերու մէջ: Իսկ A. Dotan կը քննադատէ սոյն ձեռագրի չօգտագործուած ըլլալու պարագան, զայն նկատելով շատ օգտակար հնգամատեանի քննական բնագրի կազմութեան մէջ: Dotan, էջ՝ 40: Թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/2xE4N54> [22. 03. 2020]:

³ Codex Cairensis / C: Թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/3frYpPB> [22. 03. 2020]:

⁴ Aleppo codex: Այս ձեռագրի մասին գոյութիւն ունի համացանցային էջ, ուր կարելի է գտնել լայն տեղեկութիւն եւ ձեռագրի ընդհանուր պատճէնը: <http://www.aleppocodex.org/> [22. 03. 2020]:

⁵ Hebrew University Bible Project: Այս նիւթի մասին ընդարձակ տեղեկատուական յօդուած մը գրած է Michael Segal. The Hebrew University Bible Project, HeBAI 2/1 (2013) էջ՝ 38-62: Թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/3fo9P6N> [22. 03. 2020]:

⁶ Codex Leningradensis / L: Թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/2SP5dgt> [22. 03. 2020]: Würthwein, էջ՝ 36:

⁷ Petersburg Codex / V^p: Würthwein, էջ՝ 37:

⁸ Erfurt Codices, E1, E2, E3: Würthwein, էջ՝ 37:

ԺԳ. դարերուն եւ նախ քան 1100 թուին: Կը պարունակեն բոլոր Հին Կտակարանը եւ այլ գիրքեր:

9. Կոտէկս Սասուն¹: Կը պարունակէ բոլոր Հին Կտակարանը, որոշ փոքր պակասներով: Գրիչը անյայտ է եւ կը կարծուի Ժ. դարու ձեռագիր ըլլալ²:

10. Կորսուած Կոտէկսներ³: Ձեռագիրներ, որոնց պարունակութեան մասին տեղեկութիւն հասած է Բաբբիական գրականութեանց մէջ եւ այդ տեղեկութիւնը գործածուած է Բիբլիա Հեբրաիքայի մէջ, սակայն իրենք կորսուած են՝

- a. Կոտէկս Սեւերի
- b. Կոտէկս Մուգա
- c. Կոտէկս Երուշալմի
- d. Կոտէկս Յերիքոյ
- e. Կոտէկս Հիլլէլ ⁴

11. Բլումսբորի Աստուածաշունչ⁵: Այս ձեռագիրը ԺԱ. կամ ԺԲ. դարու ձեռագիր է որ կը պարունակէ Երեմիայի, Չաքարիայի, Առակաց եւ Մնացորդաց գիրքերը: Բաւական կը տարբերի կարեւոր նկատուած միւս ձեռագիրներէն:

Յունարէն Հին Կտակարանի Բնագիր (Եօթանասնից - Septuaginta)

Եթէ համեմատենք Եբրայերէն բնագիրը Դ. դարու Հին Կտակարանի Յունարէն թարգմանութիւններու հետ, կը գտնենք շատ ուշ ժամանակի բնագրեր: Այս է պատճառը, որով կը կարեւորուի Յունարէն Բնագիրը: Արդէն մենք կարեւորութիւնը հակիրճ կերպով շեշտած ենք Եօթանասնից Թարգմանութեան: Այստեղ կ'ուզենք տեղեկութիւններ տալ Եօթանասնից բնագրի ձեռագիրներու մասին, որոնք յատկապէս յարմար դատուած են

¹ Codex Sassoon 1053 / M^{SI}: Թուային օրինակին համար տես՝

https://archive.org/details/Sassoon_1053_Tanakh/page/n9 [22. 03. 2020]:

² **Wurthwein E., Achilles A.**, The Text of the Old Testament: An Introduction to the Biblia Hebraica, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan/Cambridge UK. 2014, էջ՝ 42 (342)

³ Lost codices; Codex Severi / Sev, Codex Muga, Codex Yerushalmi, Codex Jericho, Codex Hillel / Hill: Würthwein, էջ՝ 38:

⁴ Վերջին երկու ձեռագրերու մասին նաեւ տես B. PICK, Lost Hebrew Manuscripts, Journal of the Society of Biblical Literature and Exegesis Vol. 2, No. 2 (Dec., 1882), pp. 122-127:

⁵ Bloomsbury Bible / BB: Սոյն ձեռագրի մասին յօդուած մը հրատարակուած է՝ Penkower J. S., An Eleventh- or Twelfth-Century Masoretic Bible Codex (Jeremiah, Zechariah, Proverbs, and Chronicles): Its Place among Eastern Codices, Textus 27 (2018) 85–110: Սոյն յօդուածի թուային տարբերակը կարելի է բեռնել՝ <https://bit.ly/2Wbr7wy> [22. 03. 2020]:

ներառնելու Բիբլիա Հեբրաիքայի հրատարակութեան մէջ¹:

Հին եւ Նոր Կտակարան միասին.

1. Կողէկս Վատիկանու²: Դ. դարու ձեռագիր է եւ կը նկատուի ամբողջական Աստուածաշնչի հնագոյն Յունարէն ձեռագիր օրինակը: Կարելորագոյն ձեռագիրներէն մին է, որ ներկայ հրատարակութիւններու հիմնական ձեռագիրներէն մէկն է:

2. Կողէկս Սինաիտիքու³: Դ. դարու ձեռագիր է: Կը պարունակէ Հին Կտակարանի եւ երկրորդականոն գրքերու մէկ մասը եւ ամբողջ Նոր Կտակարանը:

3. Կողէկս Ալէքսանտրիանու⁴: Ե. դարու ձեռագիր է: Կը պակսի Ա. Թագ. 12.17-14.9 եւ Սղմ. 49.20-79.11 բաժինները:

4. Կողէկս Ֆրիի կամ Կողէկս Ուաշինգտոնիանու: Ե. դարու ձեռագիր: Հին Կտակարանէն կը պարունակէ Բ. Օրինաց եւ Յետուայ գրքերէն բաժիններ եւ չորս Աւետարանները:⁵

¹ Այս ցանկը պատրաստած ենք Würtwein 73-75ի մէջ տրուած ցանկին հիման վրայ: Մենք աւելցուցինք մեր կատարած ուսումնասիրութիւններու յղումները:

² Codex Vaticanus (B, 0³): Թուային օրինակին համար տես՝ <https://bit.ly/2W6JEKk> [22. 03. 2020]: Würtwein 73:

³ Codex Sianiticus (S, a, 0⁵): Սոյն ձեռագրի մասին լայն տեղեկութեան եւ թուային օրինակին համար տես՝ <http://www.codexsianiticus.org/en/> [22. 03. 2020]: Würtwein 73:

⁴ Codex Alexandrinus (A, 0^A): Թուային օրինակին համար տես՝ <https://archive.org/details/CodexAlexandrinus> [22. 03. 2020]: Würtwein 73:

⁵ Codex Freer կամ Codex Washingtonianus (Q, W, 0^Q): Würtwein 74: Այս ձեռագիրը կը կարելորուի Մարկ. 16.14 համարներու մէջ ունեցած աւելորդ բաժինով՝ *κακεινοι ἀπελογουντο λεγοντες οτι ο αιων ουτος της ανομιας και της απιστίας υπό τον σαταναν εστιν, ο μη εδω τα υπό των πνευμάτων ακάθαρτα την αλήθειαν του θεου καταλαβέσθαι δύναμιν διά τουτο αποκάλυψόν σου την δικαιοσύνην ἡδη, εκεινοι ελεγον τω χριστω. και ο χριστος εκεινοι προσελεγεν οτι πεπληρωται ο ορος των ετων της εξουσίας του σαταναν, αλλά εγγιζει ἄλλα δεινα. και υπερ ων εγω ἀμαρτησαντων παρεδόθην εις θανατον ἵνα υποστρέψωσιν εις την αλήθειαν και μηκέτι ἀμαρτησωσιν ἵνα την εν τω ουρανῳ πνευματικην και ἄφθαρτον της δικαιοσύνης δόξαν κληρονομήσωσιν. Այս բաժինն մօտաւոր թարգմանութիւնն է՝ «Այս անօրէն եւ անհաւատութեան դարը Սատանայի իշխանութեան տակ է: Ան իր իշխանութեան տակ եղող պիղծ ոգիներուն չարտօներ որ հասկնան ճշմարտութիւնը եւ Աստուծոյ զօրութիւնը: Ուրեմն ձեր արդարութիւնը թող յայտնի ըլլայ – ըսաւ անոնց Քրիստոս: Եւ Քրիստոս խօսեցաւ անոնց. Սատանայի զօրութեան տարիներու ժամանակը աւարտած է, բայց ահեղ բաներ կը մօտենան: Եւ մեղաւորաց կողմէ մահուան յանձնուեցայ որպէսզի մի գուցէ անոնք դառնան ճշմարտութեան եւ այլեւս չմեղանշեն եւ այսպէսով անոնք ժառանգեն հոգեւոր եւ անապականելի արդարութեան փառքը երկնքի մէջ»: Այս բաժինը ուրիշ ոչ մէկ ձեռագրի մէջ չէ նշուած: Միայն Հերոնիմոսի հետ կապուած գրութեան մը մէջ յիշուած է:*

5. Կողէկս Էֆրաեմի Սիրի ըեսգրիպտուս: Կրկնագիր մըն է: ԺԳ. դարու ձեռագիր: Կը պարունակէ Եփրեմ Ասորիի գործերը: Իսկ նախկին բնագիրը կը պարունակէ Յորի, Առակաց, Ժողովողի, Երգ Երգոց, Իմաստութեան, Սիրաքի գրքերը եւ Նոր Կտակարանը:¹

Միայն Հին Կտակարան.

6. Կողէկս Սարրավինուս-Քոլբերտինի²: Դ. դարու վերջ կամ Ե. դարու սկիզբի ձեռագիր: Կը պարունակէ Ծննդոց 31.5 – Դատաւորաց 21.12 բաժինը:

7. Կողէկս Կոտտոնիանուս 1731ին հրդեհի պատճառով վնասուած է եւ մնացած են միայն 150 կտորներ: Կը պարունակէ միայն Ծննդոց գիրքը³:

8. Կողէկս Մարքալիանուս: Զ. դարու ձեռագիր: Կը պարունակէ մարգարէներու գիրքերը:⁴

9. Կողէկս Կոիսլիանիանուս: Է. դարու ձեռագիր: Կը պարունակէ Ծննդոց-Գ. Թագաւորաց 8.40 համարները:⁵

10. Կողէկս Լիպսիէնսիս: Է.-Ը. դարու ձեռագիր: Կրկնագիր մըն է: Կը պարունակէ Թուոց – Դատաւորաց գիրքերէն բաժիններ:⁶

11. Կողէկս Բագիլիանոյ – Վատիկանուս: Այս եւ յաջորդ ձեռագիրը միասին կը պարունակեն Հին Կտակարանի մեծ մասը: Կը պակսի Ծննդոց – Ղեւտացոց 13.59 բաժինը:⁷

12. Կողէկս Վենետուս: Կողէկս Բագիլիանոյ – Վատիկանուսի երկրորդ մասն է:⁸

13. Կողէկս Բեսգրիպտուս Քրիպտֆերատէնսիս: Կրկնագիր մըն է: Մարգարէներու գրքերէն տարբեր բաժիններ կը պարունակէ:⁹

14. Կողէկս Բողլայանուս Գենեսսէնս: Թ. եւ Ժ. դարու ձեռագիր: Տար-

<https://www.bibleworks.com/forums/showthread.php?1790-New-Module-Mark-in-the-Washington-Codex> [22. 03. 2020] հասցէէն կարելի է բեռնել Մարկոսի Աւետարանի պատճէնները: Սակայն պէտք է ունենալ bibleworks 7+ ծրագիրը:

¹ Codex Ephraemi Syri rescriptus (C, Ը^C): Würtwein 74:

² Codex Sarravianus – Colbertini (G, Ը^G): Թուային օրինակին համար տես՝ https://archive.org/details/ldpd_10972550_001 [22. 03. 2020]: Würtwein 73:

³ Codex Cottonianus (D, Ը^D): Würtwein 74:

⁴ Codex Marchalianus (Q, Ը^Q): Würtwein 74:

⁵ Codex Coislinianus (M, Ը^M): Würtwein 74:

⁶ Codex Lipsiensis (K, Ը^K): Würtwein 74:

⁷ Codex Basiliano – Vaticanus (N, Ը^N): Würtwein 74: Թուային օրինակին համար տես՝ https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.2106 [22. 03. 2020]:

⁸ Codex Venetus (V, Ը^V): Würtwein 74:

⁹ Codex rescriptus Cryptferratensis (G, Ը^G): Würtwein 74:

բեր գրադարաններու մէջ բաժնուած պատառիկներով կը պարունակէ Ծննդոց - Գ. Թագաւորաց 16.28 բաժինը:¹

15. Կողէկս Աթէնիանսիս: ԺԳ. դարու ձեռագիր: Կը պարունակէ Պատմական գիրքերը, Եսթերի, Յուդիթի, Տովբիթի գիրքերը:²

16. Կողէկս Վերոնէնսիս: Երկլեզու՝ Յունարէն-Լատիներէն սաղմոսարան է:³

17. Կողէկսէ կտոր մը: Դ. դարու ձեռագիր: Կը պարունակէ Ա. Թագաւորաց 18.8-25 բաժինը:⁴

Բնականաբար շատ այլ ձեռագիրներ եւս գոյութիւն ունին⁵: Մենք կու տանք կարեւորագոյն նկատուածներու ցանկը: Ամբողջական ցանկը այստեղ ներառնել կարելի չէ, մանաւանդ Մեռեալ Ծովու ձեռագիրներու քանակի ծաւալին պատճառով⁶:

Յունարէն Նոր Կտակարանի Բնագիր

Բնականաբար Յունարէն Նոր Կտակարանի նախօրինակն ալ մեր ձեռքը չունինք: Սակայն շատ մեծ քանակութեամբ ձեռագիրներ հասած են մինչեւ մեր օրերը: Մէկ առ մէկ թուել եւ բացատրել ինքնին ատենախօսութեան նիւթ կրնայ ըլլալ: Մենք Հին Կտակարանի ձեռագիրներու բաժնին մէջ տուինք արդէն հինգ ձեռագիրներու անունները, որոնք բոլոր Աստուածաշունչը կը պարունակեն: Ընդհանուր ձեռագիրներու ցանկը հրատարակուած է լայն բացատրութիւններով⁷:

ՀԱՅԵՐԷՆ ԲՆԱԳԻՐ

Աստուածաշնչային բնագրերու ցանկը արդէն հրատարակուած է Շահէ Արքեպս. Աճեմեանի կողմէ: Մենք այստեղ պիտի ներկայացնենք գիտական հրատարակութիւններու⁸ մէջ գործածուած ձեռագրերու ցանկը:

¹ Codex Bodleianus Geneseos (E, Բ^E): Würtwein 75:

² Codex Atheniansis (W, Բ^W): Würtwein 75:

³ Codex Veronensis (R, Բ^R): Würtwein 75:

⁴ A Codex fragment (W, Բ^W): Würtwein 75:

⁵ Ձեռագրերու լայն ցանկի եւ բացատրութիւններու մասին տես՝ <https://bit.ly/2SGMWSx> [22. 03. 2020]:

⁶ Այս նիւթի մասին, լայն ուսումնասիրութիւններու, ցանկերու եւ ձեռագրերու պատճեններու համար տես՝ <https://www.deadseascrolls.org.il/home> [22. 03. 2020]:

⁷ **Aland K. & Aland B.**, The Text of the New Testament, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 1995, էջ՝ 72-171 եւ 345-352: <https://bit.ly/3fsLGvK> [22. 03. 2020]: (Յետ այսու՝ Aland K. & Aland B.)

⁸ Սոյն հրատարակութիւններն են՝

Այս յօդուածով կը ներկայացնենք այն ձեռագիրներու ցանկը, որոնք գործածուած են ցարդ կատարուած Հին Կտակարանի գիտական հրատարակութիւններու մէջ, տալով նաեւ որոշ բացատրութիւններ¹: Իսկ Նոր Կտակարանի գիտական Հրատարակութիւններու համար գործածուած ձեռագիրներու ցանկը կը թողունք այլ յօդուածի՝ տեղի սղութեան պատճառով:

Ցանկի բացատրութիւններու մէջ չենք ներառած Աստուածաշունչ գիրքերէն դուրս գրութիւնները: Նաեւ իւրաքանչիւր ձեռագրի բացատրութեան աւարտին տուած ենք «ՇԱՅՁ» սղագրով այն էջերու թիւը, ուր կը գտնուի տուեալ ձեռագրի բովանդակութիւնը Շահէ Արքեպս. Աճէմեանի «Յուցակ Աստուածաշունչ Մատեանի Հայերէն Ձեռագիրներուն»² գիրքին մէջ:

ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՈՒԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ, ԵՐԵՒԱՆ

1. A^o 287: 1258 թ., կը պարունակէ Յոբի, Սաղմոսաց, Առակաց, Ժողովողի, Երգ Երգոց, Իմաստութիւն Սողոմոնի գիրքերը, Եսայիի, Երեմիայի, Եզեկիէլի, Դանիէլի եւ երկուտասան մարգարեից գիրքերը, Բարութի թուղթը եւ Երեմիայի Ողբը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 15-16)

2. A² 7753: ԺԲ. դար, կը պարունակէ Ծննդոց, Ելից, Ղեւտացոց եւ Թուոց գիրքերէն բաժիններ: (ՇԱՅՁ էջ՝ 7)

3. A⁸ 178: 1253-1255 թթ., կը պարունակէ Հին կտակարանը, ուր կը պակսին Սաղմոսացը, Առակաց, Ժողովողի, Երգ Երգոց, Իմաստութիւն Սողոմոնի եւ Մաղաքիայի գիրքերը: Կը պարունակէ նաեւ Երկրորդականոն գիրքերէն Յուդիթի, Տովբիթի եւ Մակարայեցոց գիրքերը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 13-14)

4. B¹ 4243: 1263-1266 թթ., կը պարունակէ Հին Կտակարանէն՝ Եսայիի եւ Դանիէլի գիրքերը, երկուտասան մարգարեից գիրքերը, Առակաց,

• Գիրք Ծննդոց, քննական բնագիր, **Զեյթունյան Ա. Ս.**, Հայկական ՄԱՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երեւան, 1985:

• Գիրք Ելից, քննական բնագիր, **Զեյթունյան Ա. Ս.**, Հայաստանի Հանրապետության ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1992:

• Գիրք Թուոց, քննական բնագիր, **Զեյթունեան Ա. Ս.**, Անթիլիաս, 1998:

• Գիրք Երկրորդումն Օրինաց, քննական բնագիր, **Զեյթունեան Ա. Ս.**, Մատենադարան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2002:

• Գիրք Երկուտասան Մարգարեից, քննական բնագիր, **Ամալյան Հ. Մ.**, Մագաղաթ հրատարակչություն, Երևան, 2000:

¹ Պայմանական նշանները գործածեցինք Անասեանի եւ Զեյթունեանի աշխատութիւններու հիման վրայ:

² Աճէմեանի Շ. Արքեպս., Յուցակ Աստուածաշունչ Մատեանի Հայերէն Ձեռագիրներուն, Լիզպոն, 1992:

Ժողովողի, Երգ Երգոց, Իմաստութիւն Սողոմոնի եւ Յոբի գիրքերը, Երկրորդականոններէն՝ Օրհնութիւն Երից Մանկանցը, նաեւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: Իսկ Նոր Կտակարանէն՝ Յայտնութիւնը, Գործք Առաքելոցը, Ընդհանրական եւ Պօղոս Առաքեալի թուղթերը, նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացոց Երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 17-19)

5. B₄ 345: 1270 թ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը: Երկրորդականոն գիրքերէն՝ Յուլիթի, Տովբիթի եւ Մակաբայեցոց գիրքերը, նաեւ տարբեր Հայրերու եւ գրողներու բացատրութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 23-27)

6. B₅ 199: 1271 թ., կը պարունակէ Յոբի գիրքէն սկսեալ բոլոր Հին Կտակարանը: Կը պակսին Հնգամատեանը եւ բոլոր պատմական գիրքերը: Երկրորդականոն գիրքերէն՝ Իմաստութիւն Սողոմոնի եւ Թուղթ Բարուքի: (ՇԱՅՁ էջ՝ 31)

7. B₉ 5560: 1285 թ., կը պարունակէ Յոբի գիրքէն սկսեալ բոլոր Հին Կտակարանը: Կը պակսին Հնգամատեանը եւ բոլոր պատմական գիրքերը: Ունի նաեւ երկրորդականոն գիրքերէն՝ Իմաստութիւն Սողոմոնի եւ Թուղթ Բարուքին եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 37-38)

8. C₁ 179: 1292 թ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 41-46)

9. C₂ 180: 1295 թ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս, Կորնթացոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 47-52)

10. C₄ 193: 1299 թ., կը պարունակէ Առակաց, Ժողովողի, Երգ Երգոցի, Իմաստութիւն Սողոմոնի գիրքերը եւ երկոտասան մարգարէից գիրքերը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 55)

11. C₆ 177: ԺԳ. դ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս, Կորնթացոց երրորդ թուղթը եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: Կը պակսի Յայտնութեան գիրքը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 57-62)

12. C₈ 1500: Ճառընտիր, ԺԳ. դ., ի միջի այլոց կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս, Կորնթացոց երրորդ թուղթը եւ մարգարէներու, մահուան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 63-66)

13. E₄ 182: 1303-1304 թթ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս, Կորնթացոց երրորդ թուղթը եւ մարգարէներու մահու-

ւան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 79-84)

14. E₅ 183: 1308 թ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս, Կորնթացոց երրորդ թուղթը եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 89-94)

15. E₈ 231: 1312 թ., կը պարունակէ Առակաց, Ժողովողի, Երգ Երգոցի, Իմաստութիւն Սողոմոնի, Յոբի եւ երկոտասան մարգարէից գիրքերը եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 95-96)

16. E₀ 6230: 1314 թ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս, Կորնթացոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 97-102)

17. F₅ 353: 1317 թ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս, Կորնթացոց երրորդ թուղթը եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 107-112)

18. F₆ 206: 1318 թ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս, Կորնթացոց երրորդ թուղթը եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 113-117)

19. G₃ 2627: 1338 թ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս, Կորնթացոց երրորդ թուղթը եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝)

20. G₄ 4429: 1338 թ., կը պարունակէ Սաղմոսաց եւ Յոբի գիրքերը, բոլոր մարգարէութեան գիրքերը, բոլոր Նոր Կտակարանը: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 129-131)

21. G₈ 5608: 1363 թ., կը պարունակէ Երկոտասան մարգարէից, Դանիէլի եւ Իմաստութիւն Սիրաքի գիրքերը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 137-138)

22. G₉ 352: 1367-1371 թթ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 145-149)

23. H₂ 4413: 1384 թթ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 159-164)

24. H₃ 346: 1390 եւ 1400 թթ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 169-174)

25. H₄ 184: 1400-1400 թթ., կը պարունակէ Բ. Օրինաց գիրքէն սկսեալ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Կը պակսի Ծննդոցը: Իսկ միայն Ելից 32.34-35.12 եւ 37.16-39.32, Ղեւտացոց 17.13-23.12, Թուոց 27.23-36.13 բաժինները ունի: (ՇԱՅՁ էջ՝ 215-219)

26. H₆ 141: ԺԴ. դ., կը պարունակէ հնգամատեանը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 175)

27. H₇ 143: ԺԴ. – ԺԵ. դ., կը պարունակէ որոշ գիրքեր. Հին Կտակարանէն՝ Յոբի, Առակաց (1.1-6.21), Ծննդոցէն մինչեւ Բ. Թագաւորաց, Առակաց, Ժողովողի, Երգ Երգոցի, Իմաստութիւն Սողոմոնի, Եսայիի, Երեմիայի, Դանիէլի, Ովսէի, Ամովսի, Միքիայի եւ Յովելի գիրքերը: Իսկ Նոր Կտակարանէն Պօղոսի Եբրայեցիներու, Տիմոթէոսի Ա., Բ., Տիտոսի, Փիլիմոնի եւ Հռովմայեցիներու թուղթերը, Կաթողիկեաց թուղթերը, Գործք Առաքելոցը եւ Յայտնութիւն Յովհաննոսն: (ՇԱՅՁ էջ՝ 211-213)

28. H₈ 156: ԺԴ. դ., կը պարունակէ Երկոտասան մարգարէից եւ Եզեկիէի գիրքերը եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 179-180)

29. H₉ 185: ԺԴ. դ., կը պարունակէ հնգամատեանը, Յեսուի, Դատաւորաց, Նեեմիի, Հռութի, Եսթերի, Յուդիթի եւ Տովբիթի գիրքերը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 181)

30. I₁ 354: ԺԴ. դ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 185-191)

31. I₃ 2705: (1368թ.) 1660թ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 139-144)

32. I₄ 5603: ԺԴ. դ., կը պարունակէ Յոբի, Դանիէլի եւ Երկոտասան մարգարէից գիրքերը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 195)

33. I₅ 6569: ԺԴ. դ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: (ՇԱՅՁ էջ՝ 199-204)

34. I₈ 9116: 1389 թ.է առաջ, կը պարունակէ Եսայիայ եւ Դանիէլի, Առակաց, Ժողովողի, Երգ Երգոցի, Իմաստութիւն Սողոմոնի, Յոբի եւ Երկոտասան մարգարէից գիրքերը, բոլոր Նոր Կտակարանը, թուղթ Կորնթացոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 165-168)

35. J₆ 207: 1421-1422 թթ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: (ՇԱՅՁ էջ՝ 221-224)

36. J₇ 144: ԺԵ. դ., կը պարունակէ մեծ ու փոքր մարգարէներու գիրքերը եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: Նաեւ Բարութի թուղթը եւ Երեմիայի Ողբը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 229-230)

37. K₈ 2585: ԺԶ. դ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրոր-

դականոն գիրքերով միասին եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 249-254)

Երուսաղէմ Ս. Յակոբեանց

38. B₃ 1925: 1269 թ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոններէն՝ Իմաստութիւն Սողոմոնի, Յուդիթի, Տովբիթի գիրքերը եւ Բարութի թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 585-588)

39. B₇ 353: 1274 թ., կը պարունակէ Հնգամատեանը, Յեսուի, Դատաւորաց, Հռութի եւ Թագաւորաց Ա.-Դ. գիրքերը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 591)

40. E₆ 1926: 1308 թ., կը պարունակէ Սաղմոսաց, Առակաց, Ժողովող, Երգ Երգոց, Իմաստութիւն Սողոմոնի, Յոբի, մեծ եւ փոքր մարգարէներու գիրքերը, Բարութի թուղթը, Երեմիայի Ողբը եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 603-604)

41. E₉ 3121: 1313 թ., կը պարունակէ Հնգամատեանը, Յեսուի, Հռութի եւ Թագաւորաց Ա.-Դ. գիրքերը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 611)

42. F₈ 1930: 1323 թ. կը պարունակէ Աստուածաշունչը մեծ մասամբ: Կը պակսին Հնգամատեանը, Յեսուի, Դատաւորաց, Հռութի եւ Թագաւորաց Ա.-Դ. գիրքերը: Երկրորդականոններէն ունի միայն Իմաստութիւն Սողոմոնին եւ Բարութի թուղթը: Ունի նաեւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները եւ թուղթ Կորնթացւոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացւոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 617-621)

43. K₂ 297: 1503 թ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացւոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացւոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 627-630)

Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարան

44. A₄ 20: ԺԲ.-ԺԳ. դդ., կը պարունակէ Հնգամատեանը: Բ. Օրինացը թերի է: (ՇԱՅՁ էջ՝ 793)

45. A₉ 17: 1257 թ., կը պարունակէ Հնգամատեանը: Բ. Օրինացը թերի է: (ՇԱՅՁ էջ՝ 791)

46. D₃ 5: ԺԳ. դ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացւոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացւոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 797-801)

47. D₈ 6: ԺԳ.-ԺԴ. դդ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացւոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացւոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 803-80)

48. D₉ 18: ԺԳ.-ԺԴ. դ., կը պարունակէ Առակաց (թերի), Ժողովող,

Երգ Երգոց, Իմաստութիւն Սողոմոնի, Յոբի, մեծ եւ փոքր մարգարէներու գիրքերը, Բարութի թուղթը, Երեմիայի Ողբը եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: (ՇԱՅՁ էջ՝ 809-810)

49. F₇ 1: 1319 թ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացւոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացւոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 813-818)

50. G₁ 12: 1332 թ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացւոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացւոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 821-825)

51. G₅ 8: 1341-1355 թթ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացւոցն քահանայից առ Պօղոս Առաքեալ եւ Կորնթացւոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 827-830)

52. J₃ 9: ԺԴ.-ԺԵ. դդ., կը պարունակէ բոլոր Հին Կտակարանը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: (ՇԱՅՁ էջ՝ 831-834)

53. J₅ 10: 1418-1422 թթ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացւոցն քահանայից առ Պօղոս Առաքեալ եւ Կորնթացւոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 835-840)

Վիեննայի Միխիթարեան մատենադարան

54. E₂ 71: ԺԳ.-ԺԴ. դդ., կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին եւ մարգարէներու մահուան վկայութիւնները: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացւոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացւոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 899-904)

55. G₀ 55: 1368-1375էն առաջ, կը պարունակէ բոլոր Աստուածաշունչը, երկրորդականոն գիրքերով միասին: Նաեւ՝ թուղթ Կորնթացւոցն առ Ս. Առաքեալն Պօղոս եւ Կորնթացւոց երրորդ թուղթը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 911-915)

Զմմառ, Անտոնեան Վանքի մատենադարան

56. J₄ 1: Հաւանաբար՝ ԺԴ.-ԺԵ. դդ., կը պարունակէ Հնգամատեանը, Յեսուի, Դատաւորաց, Հռութի, Թագաւորաց Ա.-Դ. եւ Մնացորդաց Ա. Բ. գիրքերը: (ՇԱՅՁ էջ՝ 929-930)

Ս. Պետերբուրգ, Էրմիտաժ

57. D₀ VP-1011: ԺԳ.-ԺԴ. դդ.:

Ս. Պետերբուրգ, Արեւելագիտութեան ինստիտուտ

58. F₉ B1: 1326 թ.:

Կարելի չեղաւ վերջին երկու ձեռագրերու բովանդակութիւնը ճշդել: Սակայն յայտնի է, որ առ նուազն Հնգամատեանը եւ Հին Կտակարանի զգալի մասը կը պարունակեն, քանի որ Զեյթունեանի կողմէ գործածուած են հնգամատեանի քննական բնագիրները պատրաստելու համար: Ամալեան չէ գործածած Երկոտասան մարգարէիցի քննական հրատարակութեան մէջ: Շահէ Արքեպս. ալ չէ ներառած իր ցանկին մէջ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Մեր նախորդ յօդուածի մէջ տուած էինք Աստուածաշունչի Եբրայերէն, Յունարէն ու Գրաբար գիտական հրատարակութիւններու մատենագիտութիւնը: Իսկ այս յօդուածը անոր շարունակութիւնն է, ուր տուինք առ այսօր գործածուած լաւագոյն ձեռագրերու ցանկը: Պէտք է շարունակուին գիտական հրատարակութիւններու պատրաստութիւնները: Կը յուսանք թէ այս գործը որոշ չափով կը դիւրացնէ ապագայ աշխատութիւններու ուսումնասիրութիւնները:

Протоиерей Трдат Узунян, Библиография текста Библии на древних языках Иврите, Греческом и Армянском и современное состояние научных публикаций - В этой статье представлен список наиболее важных сохранившихся рукописей Библии, особенно рукописей Ветхого Завета на иврите, греческом и армянском языках, а также библиографические источники и даны онлайн ссылки на цифровые копии рукописей. Когда мы говорим о еврейском тексте, мы имеем в виду рукописи, написанные особой семьей писателей, основанной Бен Ашером, которые считаются лучшими образцами. Эти рукописи были использованы или включены в подготовку издания Biblia Hebraica (BH). Также приводится информация о рукописях Септуагинты, которые особенно ценятся за то, что были включены в публикацию Biblia Hebraica.

Списком греческих рукописей Нового Завета пренебрегли, поскольку многие рукописи сохранились до наших дней и сами по себе могут быть предметом диссертации и не могут быть обобщены в одной статье. В разделе "Рукописи Ветхого Завета" уже перечислены названия пяти рукописей, в которых содержится вся Библия. Также дается ссылка на список рукописей греческого Нового Завета.

Также представлен список армянских рукописей, которые используются в публикациях Ветхого Завета.

Archpriest Trdat Uzunyan, Bibliography of the text of the Bible in the ancient languages Hebrew, Greek and Armenian and the current situation of scientific publications - This article presents a list of the most important surviving manuscripts of the Holy Bible, especially manuscripts of Old Testament in Hebrew, Greek and Armenian, as well as bibliographic sources, and provides online links to digital copies of the manuscripts. When we talk about the Hebrew text, we mean the manuscripts written by the special family of writers, founded by Ben Asher, which are considered to be the best examples. These manuscripts were used or included in the preparation of the publication of the Biblia Hebraica (BH). Information is also given on the manuscripts of the Septuagint, which are particularly well-regarded for being included in the publication of the Biblia Hebraica.

The list of Greek manuscripts of the New Testament has been neglected, as many manuscripts have survived to the present day and may itself be the subject of a dissertation and cannot be summarized in one article. The Manuscripts section of the Old Testament already lists the names of five manuscripts that contain all Bible. Is also given a link for a list of manuscripts of Greek New Testament.

Also, a list of the Armenian manuscripts which are used in the publications of Old Testament, is also presented.

Ուղարկվել է խմբագրություն 24.04.2022թ.

Գրախոսվել է 23.04.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 25.04.2022 թ.

КАРТИНА МИРА В ТВОРЧЕСТВЕ СЕРГЕЯ ПАРАДЖАНОВА: СУЩНОСТНЫЕ АСПЕКТЫ

ВЕРОНИКА ЖУРАВЛЕВА

Ключевые слова – картина мира в творчестве, кинематограф шестидесятых, неофициальное искусство, жизнетворчество, универсальные категории парадигмы в творчестве, творчество Сергея Параджанова.

ВВЕДЕНИЕ

Особенности киноязыка Сергея Параджанова осмыслились современниками на примере отдельно взятых фильмов – И. Дзюба¹, Л. Аннинский² посвятили свои публикации картине «Тени забытых предков» в конце 1960-х – начале 1970-х гг., С. Ризаев³ в 1968 г. подверг критическому осмыслению картину Параджанова «Цвет граната». Впервые системно кинотворчество Сергея Параджанова было проанализировано Гарегином Закояном в 1984 году в работе «Национальная функция кино»⁴, чуть позже к кино Параджанова обращался Ю. М. Лотман⁵ на примере кинокартины «Легенда о Сурамской крепости». Далее исследования наследия Параджанова были продолжены в конце 1980-х гг. Левонем Абрамяном, в них ученый делает акцент на картине «Цвет граната»⁶ и Кареном Калантаром, изучившим четыре ключевые картины Сергея Параджанова⁷. В начале 2000-х гг. К. Церетели изучала кинотворчество Параджанова, при этом ею же

¹ Дзюба И. М. День поиска [Текст] / И. М. Дзюба // Искусство кино. – 1965. – №5. – С. 73-82.

² Аннинский Л. А. Три звена [Текст] / Л. А. Аннинский // Искусство кино. – 1971. – №9. – С. 134-147.

³ Ризаев С. А. Избранные работы: О театре и кино. – Ереван: Aspnalis, 2009. – С. 183-191.

⁴ Закоян Г. В. Национальная функция кино / Г. В. Закоян // Проблемы кино и телевидения: сб. статей. – Ереван: АН Арм.ССР, 1984. – С. 84-135.

⁵ Лотман Ю. М. Новизна легенды : [О худож. фильме «Легенда о Сурамской крепости» Д. Абашидзе – С. Параджанова] / Ю. М. Лотман // Искусство кино. – 1987. – № 5. – С. 63–67.

⁶ Актуальные результаты этого пролонгированного исследования опубликованы в работе: Абрамян Л. А. Заметки о поэтике Параджанова // Критика и семиотика. 2019. № 2. С. 10–46.

⁷ Калантар К. Л. Очерк о Параджанове [Текст] / Карен Калантар; Нац. акад. наук Респ. Армения, Ин-т искусств, Музей Сергея Параджанова. – Ереван : Гитутюн, 1998. – 178, [1] с., [6] л. ил., цв. ил., факс.: портр.

предпринимается попытка систематизировать свидетельства участников и провести первичный анализ жизнетворчества режиссера¹. Вместе с тем, изобразительное искусство Сергея Параджанова в должным образом в науке не исследовано, однако можно отметить работу Э.-Б. М. Гучиновой² в рамках сравнительного анализа тюремного периода творчества Параджанова с работами японского художника Кадзуки Ясуо. С середины 2000-х научно-исследовательский интерес к творчеству Параджанова сопряжен со сравнительным анализом его кинокартин с работами других режиссеров мирового кинематографа, из последних работ, заслуживающих внимание – это сравнительный анализ основ поэтического языка в кино Георга Пабста, Сергея Параджанова, Стенли Кубрика и Рауля Руиса австралийского исследователя Лавин Джаяманн³.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Мы предпринимаем попытку изучить искусство Сергея Параджанова системно, обращаясь к понятию картины мира в творчестве, опираясь на работы В. Н. Торопова, и условно делим творческое наследие режиссера на три подгруппы (вида) – изобразительное искусство и кинотворчество, куда нами включены сценарии, а также выводим жизнетворчество Параджанова, как самостоятельный вид и неотъемлемую часть творческого наследия режиссера, понимая его как особую форму перформативной практики. Ее структура и особенности изучена нами сквозь призму концепции Михаила Бахтина и его теории смеховой народной культуры, которую он рассматривает по трем основаниям – это обрядово-зрелищные празднества карнавального типа, словесные смеховые произведения, а также различные формы и жанры фамильярно-площадной речи.

В ядре единой мифопоэтической картины мира в творчестве Сергея Иосифовича лежат универсальные паттерны, представленные в виде четырех категорий – это универсальные архетипичные мифы; национальный миф (во время тюремного заключения уступающий роль вненационально-

¹ Речь идет о книге Коллаж на фоне автопортрета. Жизнь – игра [Текст]: [воспоминания о Сергее Параджанове : сборник / авт. идеи, предисл., коммент. и сост. К. Д. Церетели]. – Нижний Новгород : ДЕКОМ, 2005. – 288 с. – (Серия «Имена»).

² Гучинова Э.Б. М. Черное солнце и огороженный простор: образы неволи в творчестве Сергея Параджанова и Кадзуки Ясуо / Э.-Б. М. Гучинова // Критика и семиотика. – 2019. – № 2. – С. 78–99.

³ Jayamanne L. Poetic Cinema and the Spirit of the Gift in the Films of Pabst, Parajanov, Kubrick and Ruiz. Amsterdam ; Amsterdam University Press, 2021, 178 pp.

му «мифу зоны»); мифологизация собственной жизни; использование (или авторизация) существующих произведений в качестве материала для создания своего (постмодернистический компонент). Эти категории существуют в тесной взаимосвязи друг с другом, образуя единый конструкт.

СТАНОВЛЕНИЕ КАРТИНЫ МИРА В ТВОРЧЕСТВЕ СЕРГЕЯ ПАРАДЖАНОВА

Картина мира в творчестве Сергея Параджанова начинает приобретать мифопоэтический характер уже к концу 1950-х. «Двумерность» – вторую реальность режиссер переносит в собственную жизнь, разворачивающуюся в кругах киевской интеллигенции, дающую «совершенного иной, подчеркнуто неофициальный, внецерковный и внесударственный аспекты мира, человека и человеческих отношений»¹.

В это период времени, с 1960-х по середину 1970-х, Параджанов в большей степени работает в техниках рисунка, мозаики и плоского коллажа. Коллаж как важнейшая категория в изобразительном искусстве режиссера первоначально появляется в середине 1960-х годов. Одна из первых известных попыток Сергея Иосифовича создать произведение искусства в рамках техники коллажа – это работа «Женский портрет» (1960-е), которой он овладеет в совершенстве к 1980-м годам. Данная работа композиционно перекликается с работами одного из основоположников коллажного искусства Пабло Пикассо, в частности с работами «Сифон, бокал, газеты и скрипка» (1912) и «Трубка, бокал и бутылка рома» (1914). В творчестве Параджанова появляется опыт переосмысления классических сюжетов и произведений других авторов, позже сформировавшийся в четвертую универсальную категории ядра его картины мира – использование (или авторизация) существующих произведений в качестве материала для создания своего (постмодернистический компонент). Примером служит ранний коллаж Параджанова «Бабочка Пикассо» (1960-е), состоящий из репродукции работы Пикассо «Мертвый Минотавр в костюме Арлекина» (1936) и засушенной бабочки Морфо Пелеида². Здесь мы отмечаем не только прямое влияние Пикассо на художника-Параджанова, но и тяготение режиссера к сюжету работы Пабло Пикассо и ассоциативную игру с глубинным смыслом символа бабочки, позже ставшей частью множества работ Сергея Параджанова,

¹ Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Эксмо, 2014. – С. 11.

² Морфо Пелеида – (лат. *Morpho peleides*), бабочка из рода Морфо семейства Нимфалиды.

чаще всего встречаясь в работах второго тюремного заключения. Еще раз подчеркнем также появление мифического сюжета в контексте творчества художника еще на ранних этапах его пути и впервые в изобразительном искусстве. В работе перекликаются различные смыслы: блуждание в лабиринте Минотавра, схватка с ним как с воплощением своих собственных страхов и темной стороны личности, образ Арлекина как обязательного участника карнавального действия и образ бабочки как символа перерождения души и актуализации творческого и духовного потенциала человека.

КИНОТВОРЧЕСТВО ДОТЮРЕМНОГО ПЕРИОДА

Кино становится квинтэссенцией выражения сущностных особенностей картины мира в творчестве Параджанова в середине 1960-х. Вместе с тем мы подчеркиваем, что в своих ранних фильмах Сергей Иосифович предпринимает попытку апробации некоторых основ собственной режиссуры, нашедших свое воплощение позже¹. Вехой в искусстве Сергея Параджанова становится кинокартина «Тени забытых предков». Из слитого с природой существа, живущего в языческом по факту мире, несмотря на присутствие в нем формально христианской веры, главный герой этой картины перерождается в личность. Любовь становится той трансформирующей силой, которая запустила перерождение Ивана, и которого нет в повести Коцюбинского, но есть в фильме Параджанова. Иван поднялся над языческими богами как частью бесконечного круговорота природной реальности своей патриархальной культуры, он познал истинную природу христианской любви и сумел совершить собственный личностный *выбор*. То, какой явлена миру картина «Тени забытых предков», становится *выбором* самого Сергея Параджанова: но изменение парадигмы картины мира в творчестве, вышедшей за рамки неформальной «второй реальности» и неофициальной художественной деятельности, доступной для ограниченного круга лиц, и также противопоставление себя принципам данного общества, позже становятся предпосылками для уголовного преследования режиссера.

Следующим режиссерским замыслом Параджанова, который должен был стать радикально авангардным, являются «Киевские фрески». Сергеем Иосифовичем создаются несколько новаторских режиссерских приемов,

¹ Подробно об этом автор пишет в отдельной научной публикации: Журавлева В. И. Особенности киноязыка Сергея Параджанова в ранний период творчества / В. И. Журавлева // Вестник Российско-Армянского (Славянского) университета: гуманитарные и общественные науки. – 2022. – в печати.

которые позже находят свое воплощение в короткометражной картине «Акоп Овнатанян» и в еще большей мере в «Цвете граната». В своем исследовании Джейс Стеффен¹ определяет их как: фронтально снятые сцены; рамы от картины как композиционный метод и декоративный момент; композиции-натюрморты; тройные композиции внутри отдельных кадров; абстрактность мизансцен; пантомима и эксперименты с движением актеров. В рамках «Киевских фресок» Параджанов создает условное метапространство, в которое помещает своих героев – это белый павильон с чуть наклоненным полом. Кроме того, режиссер органично вплетает в тело фильма изобразительные работы украинских авангардистов – художника Гавриленко и композитора Сильвестрова. Благодатной, вдохновляющей Параджанова творческой почвой в это время служила киевская неовангадная орбита 1960-х: «Киевская орбита общения была междисциплинарной. Помимо, собственно, художников – Валерия Ламаха, Григория Гавриленко, Вилена Барского, в нее входили композитор Валентин Сильвестров, искусствовед Анна Заварова, искусствовед и художник Борис Лобановский, переводчик с немецкого Марк Белорусец, кибернетик и собеседница Тала Раллева, архитектор и энтузиаст светомузыки Флориан Юрьев и др. Сообщество не ограничивалось киевлянами. К нему примыкал много работавший в это время в Украине режиссер Сергей Параджанов, а также московский поэт Геннадий Айги»². Можно сказать, что Сергей Параджанов предпринимает попытку актуализации национальной идеи, как неотъемлемой составляющей самосознания украинцев, чье становление набирает силу в это время. Такой подход к созданию фильма можно назвать мифопоэтическим и содержащим в себе все характерные для картины мира режиссера категории, при этом не вписывающимся в общепринятый контекст и экранную политику киностудии. Фильм закрывают.

В 1967 году Сергей Параджанов приступает к работе над картиной «Цвет граната» («Саят-Нова»). В картине «Цвет граната» Параджанов деконструирует народный миф о Саят-Нове, представленный как совокупность различных фактов, подчиненных прежде всего идее его высокого таланта, и создает трагический миф, где определяющим становится не само наличие таланта и его превосходной степени, а отношение человека к нему, его

¹ **Steffen James M.** Kyiv Frescoes: Sergei Paradjanov's Unrealized Film Project // KinoKultura, Special Issue 9: Ukrainian Cinema December. 2009. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.kinokultura.com/specials/9/steffen.shtml> (дата обращения: 01.05.2020).

² **Ложкина А.** Перманентна революція. Мистецтво України XX — початку XXI століття. — Київ, ArtHuss. — 2019. — С. 156.

определяющая роль в жизни Поэта и его господство над ним. Параджанов делает значимым все в жизни Саят-Новы как поэта, способного поэтизировать действительность. На экране мы видим развитие образа Саят-Новы, его внутренний генезис в рамках мифопоэтической парадигмы. Сергей Параджанов отталкивается от двух характерных свойств мифа – он во многом опирается на предмет, посредством его творческой воли утрачивающий прежний смысл и обретающий новый, параджановский, а также на особые свойства течения мифологического времени – его дискретность, нелинейность, возможность одновременного существования сразу в нескольких дихотомических временных пластах и качествах одного персонажа. Эксперименты Параджанова со временем в картине «Цвет граната» можно проиллюстрировать сценой в конце эпизода «Детство поэта», когда мы видим главного героя одновременно в образе мальчика и юноши, а также в некоторых сценах сна поэта и его приближающийся смерти. Позже сцена с двойной эманацией героя в одном временном пространстве ляжет в основу эпизода картины «Легенда о Сурамской крепости» «Бег времени» с гадалкой Вардо. То же справедливо для предмета – в «Цвете граната» натюрморты с различными предметами являются частью повествования и инструментом для усиления смысловых и эмоциональных акцентов.

В 1970-1972 году Параджанов бьется за возможность поставить сценарий “Intermezzo” (1970), по одноименной повести Михаила Коцюбинского. Проект, после нескольких лет мучительных попыток отстоять его, был закрыт киностудией Довженко. Судьба этой картины, перекликается в судьбой «Саят-Новы», вышедшего в полном формате только в республиканский прокат, и в сокращенном во всесоюзный под названием «Цвет граната», чему предшествовало несколько конфликтов с редакторами: «Нам кажется необходимым еще раз напомнить студии и режиссеру С. Параджанову о необходимости уходить от излишней иероглифичности и зашифрованности его образной системы. Работая над фильмом, необходимо помнить, что личность героя в специфике его творчества должна быть рассмотрена (речь идет о Саят-Нова. – В.Ф.) и донесена до зрителя. Изобразительный ряд фильма наряду с прочими художественными достоинствами должен донести до зрителя в ясной и четкой форме историю поэта, характеристику его душевного склада и творческого наследия. Работая над фильмом следует... добиваться более глубокой и опять-таки ясной по мыс-

ли разработки характеров персонажей»¹. Режиссер Параджанов этим замечаниям не последовал, и «Саят-Нова» был перемонтирован. Авторское метод прочтения и трансформации глубинных характеристик главного героя Саят-Новы, описанные нами выше и являющиеся прямым проявлением сущностных аспектов картины мира в творчестве Параджанова, в очередной раз становятся «камнем преткновения» в ситуации с “Intermezzo”. Точнее всего природу конфликта Параджанова с системой описывает Гарегин Закоян: «Параджанов не был диссидентом, но он был не угоден властям. Рожденный и воспитанный в СССР он любил свою страну ревностно, не прощая ей глупостей и просчетов, он указывал на них при каждом удобном случае. <...> Не знал преград в своих высказываниях и суждениях. Эпатаж – основная часть характера его общения и не зависимо статуса собеседника или характера аудитории. Но была и другая причина. Он был неумолимо независим в своей эстетике. А в СССР неудобным могло быть не только чуждое содержание, но и форма. Руководство страны и Параджанов не сошлись вкусами. <...> Все это вкупе и позволило чиновникам-обывателям записать Параджанова в антисоветчики и начать долгую, изнурительную его травлю»².

С момента выхода «Цвета граната» (1969) году до момента ареста режиссера 17 декабря 1973 года Сергеем Иосифовичем не было снято ни одной картины, несмотря на активную работу в качестве сценариста. Параджановым было написано по меньшей мере девять сценариев, которые представляли собой не просто тексты: эти рукописи включали в себя детально проработанные эскизные и графические наброски задуманных кинокартин – «Дремлющий дворец» (1969), “Intermezzo” (1970), «Демон» (1971), «Ара Прекрасный» (1972), «Давид Сасунский» (1972), «Икар» (1972), «Золотой обрез» (1972), «Чудо в Оденсе» (1973). Главный свой сценарий «Исповедь» режиссер написал в 1969 году, а затем на протяжении практически всей дальнейшей жизни дорабатывал текст и создавал визуальный материал, отражающий его видение фильма.

Трансформацию картины мира в творчестве Параджанова во время его второго тюремного заключения мы рассматриваем, опираясь на искусствоведческий анализ изобразительных работ Параджанова, дополненный анализом эпистолярного наследия режиссера. Сергей Параджанов «иссле-

¹ Из отзыва зам. главного редактора ГСРК Е. Котова // РГАЛИ, ф.2944, оп.4, д.1408. Цитируется по: Фомин В. Кино и власть. Советское кино: 1965-1985. Документы, свидетельства, размышления. – М: Материк, 1996. – С. 52.

² **Параджанов С.** Intermezzo [Текст] / С. И. Параджанов; авт. проекта и составитель, редактор и художник Г. Закоян. – Ереван : Антарес, 2021. – С. 12.

дует» мир зоны, анализирует собственный тюремный опыт, опираясь на дихотомии «зло – добро», «свет – тень». Здесь важным также становится переосмысление специфики и значения вещей, не относящихся к миру зоны – из подручных материалов создаются аксессуары, «Талеры Параджанова», по эскизам режиссера, выполненным в лагере, друзья художника делают ювелирные украшения. Параджанов будто бы через вещь из «другого мира» создает некий защитный барьер между собственным внутренним миром и средой, окружающей его. Смерть Пьера Паоло Пазолини становится импульсом к созданию работы «Притчи на тему “Пазолини + Я”», в данный момент экспонирующейся под названием «Евангелие по Пазолини»: «Анализируя искусство Пазолини и Параджанова мы приходим к выводу, что последний последовательно испытывая на себе влияние творческого гения Пазолини, и через отвержение его искусства и нежелание повторить его, все-таки приходит к подобному повторению, но на качественно ином витке развития. Это находит свое воплощение как в рамках переосмысления Параджановым работ Пазолини в контексте его изобразительной деятельности, так и на киноэкране. Архаичная метавселенная мифа Пазолини, создаваемая им в кино, является органичным пространством, в рамках которого работает Параджанов»¹.

Влияние тюремного заключения на картину мира в творчестве Сергея Параджанова. Во время второго тюремного заключения национальный миф как один из основополагающих, трансформируется в переосмысление лагерного быта и изменений в самоидентификации личности заключенного. Данную метаморфозу мы понимаем как органичное проявление стремления Сергея Параджанова отталкиваться в своем искусстве от «мифа контекста внешней среды». Национальный миф нивелируется в условиях лагеря, системы, построенной на обезличивании и утрате заключенным собственной идентичности, в том числе национальной. Режиссер пересматривает внешний контекст в рамках предложенных обстоятельств, переосмысляя в том числе и собственный личностный миф.

В рамках проведенного нами анализа изобразительных работ данного периода, мы классифицировали их исходя из предлагаемых нами четырех универсальных базовых категорий, лежащих в единой парадигме картины мира в творчестве Сергея Параджанова. Первая подгруппа работ построена на обращении художника к классическим, универсальным, сюжетам и сюжетным конструкциям, фигурам и архетипам, переосмысливаемым сквозь

¹ Журавлева В. И. Взаимосвязь картины мира в творчестве Сергея Параджанова и Пьера Паоло Пазолини / В. И. Журавлева // Генерал Сепух: история и политика. – 2020. – № 5(10). – С. 98.

призму рефлексии художника на реалии внешнего мира – универсальные архетипичные мифы. Ко второй подгруппе относятся работы, в которых художник переосмысливает лагерный быт, изменение в самоидентификации личности, то воздействие, которое оказывает на него внешняя действительность – национальный миф (во время тюремного заключения уступающий роль вненациональному «мифу зоны»). Эта подгруппа работ тесным образом связана с работами третьей выделяемой нами подгруппы, в основе которых лежит переосмысление собственного предыдущего жизненного опыта сквозь призму изменившихся внешних обстоятельств – мифологизация собственной жизни. К четвертой подгруппе мы относим работы, отталкивающиеся от какого-либо произведения искусства другого автора, что является актом переосмысления художником наследия мировой художественной культуры и актом «присваивания», усвоения и переработки опыта прошлых поколений и создания собственного произведения искусства – использование (или авторизация) существующих произведений в качестве материала для создания своего (постмодернистический компонент).

После освобождения из лагеря 30 декабря 1977 года, Параджанов предпринимает неудачную попытку поставить в Армении два своих сценария, написанных до тюрьмы – «Ара Прекрасный» (1972) и «Давид Сасунский» (1972). Учитывая дальнейшую сценарную работы Паралжанова, можно говорить о том, что общий авторский подход к созданию целостного замысла будущего фильма сохранен режиссером и после отбывания наказания – он получает свое отражение в сценариях «Дворец торжеств» (1985), «Сокровища у горы Арарат» (1987) (произведение искусства как центральный компонент повествования), «Лебединое озеро. Зона» (1988), «Этюды о Врубеле» (1988) (собственный личностный миф режиссера); «Мученичество Шушаник» (1986) (обращение к национальному мифу).

Кинофильмы позднего периода (1984–1989 гг.). Как режиссер Сергей Параджанов достигает пика развития своего киноязыка в картине «Цвет граната», и остается на тех профессиональных позициях, которые обозначает сам, развивая и наполняя их новым звучанием позже в лентах «Легенда о Сурамской крепости» и «Ашик-Кериб», но не изменяя себе и в рамках уже сформировавшейся картины мира в его творчестве. В процессе создания фильма «Легенда о Сурамской крепости» (1984) Сергей Параджанов превращает легенду о Сурамской крепости в архаичный миф, используя несколько ключевых инструментов: архетипические герои, поданные схематично и небольшими личностными чертами, присутствующими у персонажей Османа-аги и Вардо, проходящих путь личностной трансформа-

ции. Кроме того, основное действо фильма разворачивается в одном случае в некой внеисторической реальности потустороннего пространства, в другом – в рамках античного амфитеатра. Здесь стоит отметить работу режиссера с временным пространством фильма, подчиненного законам мифа, о которой мы упомянули ранее: время в картине идет дискретно и нелинейно, в некоторых эпизодах на экране сталкиваются друг с другом сразу несколько временных пластов (например, в эпизоде «Гуланшаро») либо же сразу несколько временных отрезков жизни одного персонажа – так, поверженный воин в картине продолжает дышать, оставаясь живым, несмотря на смерть, этот же прием использован Параджановым в фильме «Цвет граната» в момент смерти католика, который будучи в гробу продолжает дышать и открывает глаза. Этот прием является основой архаичного мифа о временах сотворения мира – ничто не умирает и не рождается, время и жизнь движутся в вечном колесе, где фазы бесконечно сменяют друг друга.

После завершения и выхода в прокат картины «Легенда о Сурамской крепости» Сергей Параджанов снимает короткометражную картину о судьбе грузинского художника Нико Пиросманишвили (Пиросмани). Киноязык, которым рассказана история художника Пиросмани, отталкивается от другой работы Параджанова – короткометражного фильма «Акоп Овнатанян», кроме того, драматургическая конструкция этой работы перекликается с тем, что было сделано Параджановым в «Цвет граната» – режиссер трансформирует народный миф о Мастере сквозь собственную личность, порождая новый миф, наделенный другими свойствами, основываясь при построении внутренних смысловых конструктов и пространства кадра от логики работ Нико Пиросмани.

В картине «Ашик-Кериб» Сергей Параджанов отталкивается от архаичного национального мифа, и обращается к универсальной архетипической сюжетной конструкции. Мы видим, какой путь проходит Ашик-Кериб, обретая нечто большее, чем волшебный дар и даже возлюбленную в жены: он обретает себя самого, полностью актуализируя собственный потенциал. Сергей Параджанов, с одной стороны, отталкивается от архаичного национального мифа, с другой, как показал анализ эпизодов в рамках концепции «путешествия героя»¹ Дж. Кэмпбелла, обращается к универсальной архетипической конструкции: «Возрождая архаичный принцип на ином этапе развития киноискусства, Сергей Параджанов точно следует его методологии, а именно, переносит центр тяжести картины в изобразитель-

¹ Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой [Текст] / Джозеф Кэмпбелл ; [пер. с англ. О. Ю. Чекчурина]. – М. [и др.] : Питер, 2016. – 347 с. : ил. – (Мастера психологии).

ный ряд»¹. Картина посвящена Андрею Тарковскому, но в определенном смысле, на наш взгляд, Параджанов снял фильм о самом себе, обращаясь к собственному мифу – мифу о человеке, прошедшем через лишения и испытания, сумевшем сохранить себя, пусть даже порой его игра на сазе происходит на свадьбе «глухих».

В творческой судьбе Сергея Параджанова присутствуют две картины, снятые по его сценариям, но другими режиссерами – речь идет о фильмах «Лебединое озеро. Зона» (1990) Юрия Ильенко и «Этюды о Врубеле» (1989) Леонида Осыки. По нашему мнению, в фильме «Этюды о Врубеле» представляется возможным проследить большее влияние сущностных аспектов картины мира в творчестве Параджанова на режиссера, снимающего фильм по его сценарию, чем в картине «Лебединое озеро. Зона». Главным для понимания «Этюдов о Врубеле» в контексте искусства Параджанова является определение центрального мотива фильма – нереализованные замыслы художника. В основе сюжета ленты лежит мифопоэтическая конструкция наиболее приближенная к созданной режиссером в картине «Цвет граната» – в центре повествования герой, наделенный особым даром, детерминирующим его жизнь и определяющим его судьбу, от которого невозможно отказаться; тема противопоставления души и тела, мирского и возвышенного, мотив юродства Поэта, его отверженности миром. Мы выделили несколько ключевых мыслей, прозвучавших во время внутреннего монолога Михаила Врубеля в фильме. По нашему мнению, они частично перекликаются с вопросами, поставленными Параджановым перед самым собой, по крайней мере, в текстах писем из зоны, проанализированных ранее в контексте тюремного периода творчества режиссера. Кроме того, использован прием, ранее обозначенный Параджановым в фильмах об Акопе Овнатяняне и Нико Пиромани – проявление натуры и характера художника через его произведения.

Изобразительное искусство. В изобразительных работах, созданных после второго тюремного заключения (1978-1989), художник возвращается к стилистике дотюремного коллажа, используя небольшое количество изобразительных средств. Однако в зрелом периоде творчества Параджанова техника коллажа приобретает новое, глубокое звучание благодаря обращению художника к принципам и методу объемного коллажа и ассамбляжа. Данная художественная техника как никакая другая отвечает основам мифопоэтической парадигмы картины мира, согласно точке зрения В. П. Торопова, подобной бриколажу или коллажу вообще: «В недрах ми-

¹ Разлогов К. Э. По канве Канвы // Мнения. 1989. № 2. С. 34.

фопоэтического сознания вырабатывается система бинарных (двоичных) различительных признаков, набор которых является наиболее универсальным средством описания семантики в мифопоэтической картине мира и обычно включает в себя 10-20 пар противопоставленных друг другу признаков, имеющих соответственно положительное и отрицательное значение¹. Способность «зарифмовать» действительность в работе, созданной из разрозненных элементов, – одна из основ изобразительного искусства Параджанова. Большинство работ, созданных им в рамках техники объемного коллажа, выполнены буквально из осколков разбитой посуды, старых тканей, бусин, перьев. Тогда же появляются объемные ассамбляжи – инсталляции, наполненные множеством ярких аксессуаров. Сергей Иосифович продолжает в своем пластическом искусстве трансформировать обыденные предметы, даря им уникальное новое прочтение. Одним из характерных направлений в технике объемного коллажа Параджанова также является создание работ с использованием отражающих поверхностей. Данная группа работ перекликается с произведениями Микеланджело Пистолетто, созданными в рамках художественного течения арте повера. Кроме того, в рамках нашего исследования мы также отмечаем внутреннюю взаимосвязь между работами Сергея Параджанова и художников Джозефа Корнелла, Курта Швиттерса и Роберта Раушенберга, работы которых имеют общие онтологические основания, перерождаясь в своеобразную «поэтику мусора». Параджанов в своем изобразительном искусстве в большей степени, чем в других видах художественной деятельности, использовал механизм, который мы обозначаем как механизм «трансформации–присваивания», идя от специфики и истории вещи, лежащей в основе будущей работы.

Жизнетворчество. По своей форме жинетворчество, выделяемое нами как отдельный вид творческой деятельности режиссера, Параджанова тяготеет к перформансу. Принимая во внимание специфические особенности этой части творчества режиссера и специфические особенности ее фиксации и изучения, мы опираемся на понятие перформативной практики, при котором произведение искусства рождается в процессе взаимодействия художника со зрителями. В рамках различных перформативных практик художники пробовали себя в других ипостасях, в частности обращались к собственной истории жизни, помещая себя в качестве главного героя в центр перформативного действия. Акцент на личности художника и его телесной презентации породил направление, получившее название «ав-

¹ **Торопов В. Н.** Модель мира / В. Н. Торопов // Мифы народов мира [Текст] : энциклопедия : в 2 т. Т. 2: К – Я / гл. ред. С. А. Токарев. – М. : Советская энциклопедия, 1982. – С.166.

тобиографическое», где содержательный компонент перформанса отталкивался от личности художника-исполнителя: «Подобные попытки реконструировать личную память сосуществовали с произведениями множества художников, для которых источником вдохновения становилась память коллективная; они изучали ритуалы и церемонии – будь то языческие, христианские или индейские, создавая работы на их основе»¹. Ритуал в искусстве Параджанова присутствовал не только в кино, где ему отводилась особая роль, но и в рамках его авторского перформанса – больше всего художника привлекаю похоронный ритуал и различные его модификации.

Карнавальный контекст, в котором жил Параджанов, в полной мере проявился после окончания им ВГИКа и переезда в Киев в 1952 году, о чем мы упоминали ранее. Режиссер создавал карнавальное действо, построенное на эпатаже, что в его случае было абсолютно органично его природе, он вовлекал других в это представление, предлагая им стать участниками. Здесь важно подчеркнуть, что карнавал – не театр, в нем нет отрешенных зрителей. Обыденная жизнь по законам «карнавальной свободы» невозможна; захватывая собой пространство большее, чем она может себе позволить, эта свобода может стать разрушительной. Этот карнавал был своего рода протестом художника против окружавшей его действительности, возможно, в большей степени неосознаваемого поначалу в полной мере как протест. Но все-таки своим поведением и образом жизни Параджанов противопоставлял себя обывательскому обществу. Участники этого карнавала могли приходить туда на время и всегда имели возможность отрешиться от него, Параджанов же продолжал в нем существовать. В контексте карнавального действия существует своеобразная логика «наизнанку», «наоборот», она лежит в основе карнавальных пародий, которые включают в себя элементы бесконечного перемещения «верха и низа», логику колеса, восходящую к логике площадного действия, сформировавшегося еще в период раннего средневековья. Есть она и в традиции армянской площадной культуры сохранившейся и поныне в лице бродячей труппы, состоящей из канатоходца, шуту и музыкантов. Содержание всех представлений такой труппы сводится к диалогу между двумя фигурами – шутом и канатоходцем: «Первая фигура трагическая, ибо находится в физической опасности, а его партнер-фигура комическая, ибо пародирует движения “трагического” героя на земле, в полной безопасности. Канатоходец представляется в воображаемом нимбе “сверхчеловека”- полусвятого, якобы находится под по-

¹ Голберг Р. Искусство перформанса. От футуризма до наших дней [Текст] / Роузли Голдберг ; [пер. Анны Асланян]. – М. : Ад Маргинем Пресс : Garage, 2015. – С.192.

кровительство св. Карапета (Иоанна Предтечи), а шут прикован к земле и остается фигурой прозаической. Это игровая-цирковая символика вечной темы единства противоположностей выражается как в физической ситуации, так и в тексте»¹, – в своем житнетворчестве Параджанов сочетает две этих ипостаси, они так и появляются в его картине «Легенда о Сурамской крепости» (1984) в форме реальных героев в эпизоде «Гуланшаро». Здесь же мы встречаем пародии, травести, профанацию и шутовские развенчивания. Все это составляло привычное застолье Параджанова в его доме, как в Киеве, так и позже в Тбилиси.

Сохранились литературные свидетельства и в наследии Сергея Параджанова в виде баек, рассказанных им самим. Все они помогают рассмотреть одну из форм смеховой народной культуры – специфические смеховые явления и жанры фамиллярной речи: обращение на «ты», специфическая форма обращения вообще, появление прозвищ, ослабление речевого этикета и послабления. Сергей Параджанов не обходит своим вниманием темы телесности человека – это есть своего рода гротескный реализм. Карнавально-гротескная форма, которую имеет «миф Сергея Параджанова о нем самом», способна даровать свободу от условностей, довлеющего официоза, позволяет взглянуть на мир по-новому, почувствовать относительность жизни и возможность жизни другой. Параджанов выстраивал свое житнетворчество, во-первых, основываясь на парадоксе и столкновении дихотомических пространств, во-вторых, мифологизируя собственную личность, переписывая автобиографию и создавая новую в рамках фильмов, сценариев и коллажей, в-третьих, интуитивно отталкиваясь от основных принципов перформативной практики, включающую в себя все четыре необходимых базовых элемента – это время и место, принцип «здесь и сейчас», «тело» художника, и отношения автора и зрителя, на границе которых рождается творческий акт.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ретроспективно раскрывая сущностные характеристики картины мира в творчестве Сергея Параджанова, мы приходим к выводу, о том, что главным системообразующим элементом киноискусства Параджанова выступает его личностный миф. Эта же конструкция подробно рассмотрена

¹ **Оганесян Г. В.** Об истоках средневекового армянского театра. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.henrikhovhannissyan.com/ru/об-истоках-средневекового-армянского/> (дата обращения 05.05.2020).

нами сквозь призму изобразительного искусства режиссера, его жизне-творчества и мифологизации собственной жизни. На основе этого нами сделан вывод, что в основе картины мира в искусстве Сергея Параджанова в рамках всех видов его профессиональной деятельности лежит единая мифопоэтическая парадигма.

Վերոնիկա Ժուրավևա, Աշխարհայացքը Սերգեյ Փարաջանովի ստեղծագործություններում. Էական ասպեկտները - Հոդվածը նվիրված է Սերգեյ Փարաջանովի ստեղծագործության աշխարհայացքի ասպեկտներին: Հեղինակի դիրքորոշմանը համաձայն, ռեժիսորի աշխարհայացքի ստեղծագործության միության հիմքում ընկած է իրական առասպելական բնավորություն: Ուսումնասիրելով Սերգեյ Փարաջանովի ստեղծագործության գործունեության երեք հիմքային տեսակները՝ կինոարվեստը, կերպարվեստը և արարումը, որպես կատարողական պրակտիկայի հատուկ տեսակ: Հեղինակը առանձնացնում է հիմնական պարադիգմի առանցքի չորս թափանցող և փոխլրացնող կատեգորիաները՝ հետախառնաբացահայտելով, դրանցից յուրաքանչյուրի բովանդակությունը: Այսպիսով, հեղինակի տեսակետի համաձայն՝ հնարքները, որոնք հետագայում դարձան Սերգեյ Փարաջանովի լեզվի հիմքը կինոյում, կարող ենք հետևել իր վաղ ֆիլմերում: Նկարչի պատկերավոր ախատանքների համար այն իսկապես արդարացի է, որոնց օրինակով կարող ենք վերլուծել, այդ թվում նաև ինչպես է ռեժիսորի բանտարկությունը ազդել ընդհանուր նրա արվեստի վրա: Առաջին անգամ ուշադրություն է դարձվել «Էտյուդներ Վրուբելի մասին» ֆիլմի վրա, որտեղ Փարաջանովը հադիսանում է սցենարիստներից մեկը, ռեժիսորի ստեղծագործության ուսումնասիրության համատեքստում: Հոդվածը պարունակում է եզրակացություն այն մասին, որ Փարաջանովի կյանքի ստեղծումը կառուցված է դիմակահանդեսային գործողություններով, կատարողականությանը ձգտելու կառուցվածքով, որտեղ ստեղծագործությունը ինքնին ծնվում է հեղինակի և հանդիսատեսի փոխազդեցության գործընթացում՝ «այստեղ և հիմա» սկզբունքով:

Veronika Zhuravleva, The worldview in Sergey Parajanov's works: Essential aspects - The article is devoted to the essential aspects of the worldview in the art of Sergey Parajanov. According to the author's position the unified worldview in the director's work is based on a universal paradigm that has a mythopoetic character. There are three basic types of Sergey Parajanov's creative activity which are considered as a special kind of performative practice: cinematography, fine arts and life-creation. The author highlights four penetrating and complimentary categories of the core of the basic paradigm, retro-

spectively revealing the content of each of them. Thus, according to the author's point of view, the techniques that later became the basis of Sergei Parajanov's language in cinema can be traced in his early films. The same is true for the artist's visual works, on the example of which it is possible to analyze, among other things, how the director's imprisonment affected his art as a whole. For the first time, attention is paid to the film "Sketches about Vrubel", in which Parajanov is one of the screenwriters, in the context of studying the director's creativity. The article concludes that Parajanov's life-creation, built on the principle of carnival action, tends in form to performance, where the work itself is born in the process of interaction between the author and the viewer on the trailer "here and now".

Ուղարկվել է խմբագրություն 11.04.2022թ.

Գրախոսվել է 11.04.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 13.04.2022 թ.

ԽՐԻՍՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ՄԱՐԻԱՆՆԱ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր - Խրիմյան Հայրիկ, Մ.Ջանիկյան, Կոմիտաս, Հ.Մուրադյան, Ռ. Աթայան, Ա.Փահլևանյան, հոռովել, Մ. Մանուկյան, «Մարտունի-77» գիտարշավ, Ջրաղացի կոճիվ, ժողովրդական երգ, հայրենասիրական երգ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հոգևոր և մշակութային, հասարակական և քաղաքական գործիչ, խոշոր մտավորական և գրող, հայ ազգի նվիրյալ զավակ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցին (1820-1907)¹, իր ողջ կյանքը նվիրեց սեփական ազգին ծառայելու գործին: Մկրտիչ Ա Վանեցին ժողովրդի կողմից առավել սիրված հոգևոր առաջնորդներից էր: Մեփական ժողովրդի շահերը պաշտպանելու և թուրքական ու քրդական իշխանավորների դեմ մղած պայքարի համար ժողովուրդը Մկրտիչ Խրիմյանին մեծարել է «*Հայոց Հայրիկ*» պատվանունով: Կաթողիկոսի ազգանվեր գործունեության համար թուրքական կառավարությունը նրան համարել է քաղաքականապես անբարեհույս հոգևորական և ամեն կերպ խոչընդոտել նրա գործունեությունը²: Խրիմյան Հայրիկը հայ ժողովրդի հոգսերի և դառը ցավերի «*խոնարհ երգիչն էր*» և պատահական չէ, որ կաթողիկոսի մարմարե շիրիմաքարի վրա փորագրված է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցու (Իզմիրլյան) «ՆՈՒԱԳՈՂ ՎՇՏԻՑ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ...» թևավոր դարձած խոսքը³:

¹ Մկրտիչ Ա Վանեցին կաթողիկոսության գահին հաջորդեց Մակար Ա Թեղուտցուն և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ձեռնադրվեց 1892-ին:

² Այդպես, օրինակ, Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանը 1862. Խրիմյան Հայրիկին է հանձնել Տարոնի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը և Սուրբ Կարապետ վանքի վանահայրությունը, որտեղ հիմնադրել է հոգևոր Ժառանգավորաց վարժարան և «*Արծվի Վասպուրականի*», իսկ հետագայում նաև «*Արծվիկ Տարոն*» (1863-1865 թթ.) երկշաբաթաթերթը՝ Գարեգին Սրվանձտյանի խմբագրությամբ:

³ Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, *Հայոց Հայրիկ. Նուագող վշտից հայրենեաց Հայոց*, հ.1, Թարիզ, 1929, էջ 885:

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՍՑԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խրիմյան Հայրիկի և հայ երաժշտության հետ ունեցած կապերի ու առնչությունների մասին լուսաբանողներից առաջինը երաժշտագետ Աննա Ասատրյանն էր՝ կաթողիկոսի ծննդյան 200-ամյա հոբելյանին նվիրված իր արժեքավոր հոդվածում¹: Մկրտիչ Վանեցու անվան հետ է կապվում բազմաձայնության մուտքը հայ երաժշտություն, ինչպես նաև առաքելական եկեղեցի²: Դժվար է գերազնահատել Մկրտիչ Ա Վանեցու դերն ու ազդեցությունը Կոմիտաս Վարդապետի՝ որպես երաժշտի կայացման ու ձևավորման գործում: Խորհրդանշական է, որ Խրիմյանը կաթողիկոս օծվեց հենց Կոմիտասի ծննդյան օրը՝ 1893 թ. սեպտեմբերի 26-ին՝ Վարագա Ս. Խաչի տոնի օրը, Էջմիածնի Մայր տաճարում. «Օրը մոայլ էր և ամպամած: Օծման արարողության ժամանակ փայլատակեց արևը: Հանդիսությանը մասնակցող ժողովուրդը ցնծագին աղաղակներով թնդացրեց օդը՝ երևոյթը համարելով երկնային նախանշան»³:

Հայ երաժշտության մեջ Մկրտիչ Խրիմյանի մեծ ազդեցության գործոնն առաջին հերթին պայամանավորված էր կաթողիկոսի երաժշտական օժտվածությամբ և այն անթաքույց սիրով, որը նա տաժում էր դեպի հարազատ ժողովրդի երգն ու երաժշտությունը: Ավ. Իսահակյանն իր հուշերում գրել է, որ երբ Հայրիկին հարցրեց, թե ինչ երգեր է սիրում երգել, պատասխանը հետևյալն էր.

«Շարականներ կերգեմ, ներբողներ, սուրբ հարց երգերեն՝ Շնորհալու, Կեչառեցու, Պետրոս Ղափանցու, Գրիգորիս Աղթամարցու, և Բաղդասար դպիրի սիրո տաղերն ալ կերգեմ: Ղափանցին լավ տաղասաց է, Քուչակ Նահապետ անորից վեր է, բայց ժողովրդի երգեր ամենից վեր են. ես շատ կերգեմ մեր Վանա և Մուշի գեղջկական երգեր, որ սովորել եմ վաղուց Վարագա և Ս. Կարապետի ուխտավորներից: Բայց ամենից շատ կսիրեմ Խորենացու ողբը, անոր համար ես մի եղանակ եմ շինել ուկերգեմ: Ինձի կթվա, թե այդ ողբը Հայ Ազգի ճակատագիրն է ու ամեն դարու ողբը, ինձի այնպես կերևա, թե Քերթողահայրն Մովսես այս օրերին համար է գրել ...»⁴:

¹ Տե՛ս **Ասատրյան Ա.**, *Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տ.Տ.Մկրտիչ Ա Վանեցի Խրիմյանը և հայ երաժշտությունը* // Պատմաբանասիրական հանդես, 2020, №1, էջ 24-41:

² Տե՛ս **Ասատրյան Ա.**, «Նուագող վշտից հայրենեաց Հայոց». *Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանը և բազմաձայնության մուտքը հայ երաժշտություն* // «Գիտության աշխարհում» գիտահանրամատչելի հանդես, Ե., «Էդրթ պրինտ», 2020, №3, էջ 2-11:

³ Տե՛ս **Կոստանյան Է.**, *Մկրտիչ Խրիմյան* (Մահվան 90-ամյա տարելիցին նվիրված) // ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Ե., 1997, № 3, էջ 47:

⁴ Տե՛ս **Իսահակյան Ա.**, *Երկերի ժողովածու 6 հատորով*, հ. 5, Երևան, 1977, էջ 19: Տե՛ս նաև նույնի . *Խրիմյան Հայրիկը*. – «Էջմիածին», 1957, ԺԱ, էջ 42–43:

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԱՐՎԵՍՏԸ

Մկրտիչ Ա Վանեցու հանդեպ ժողովրդի տաճած սերը շատ մեծ էր և դա է պատճառը, որ ժողովուրդն իր երգերում կերտեց կաթողիկոսի կերպարը և դեռևս կենդանության օրոք անմահացրեց հայրենանվեր սխրանքները: Պատմա-հայրենասիրական երգերի շարքում իր ուրույն տեղն ունի Մկրտիչ Խրիմյանին նվիրված «*Հայրիկ, հայրիկ, քո հայրենիք*» երգը: Պետք է նշել, որ այս երգի մեղեդին բավականին սիրված է եղել, այդ իսկ պատճառով, տարբեր բանաստեղծական տեքստերին հարմարվելով՝ այն տարածվել է ժողովրդի մեջ: Ռ.Աթայանը նշում է տարբերակներից վեցը, որպես հնագույն օրինակ առանձնացնելով Սպ. Մելիքյանի արխիվում պահվող՝ Գ. Տեր-Ալեքսանդրյանի ձեռագիր երգարանի «Առ սիրուհիս» երգը («Գիշեր-ցերեկ կհառաչեմ, ա՛խ օրիորդ, քո սիրուդ», 1870 թ.):¹ Հետագայում, այդ սիրահարական բառերը փոխարինվել են հայրենասիրականով և երգը դարձել է «Անձուկք պոլսեցի հայ մանկանց»²: Հետագայում այն օգտագործվել է Գ.Սրվանձտյանի «Շուշան և Շավարշանա» թատերգության մեջ՝ «Թե Հայրենյաց պսակադիր» նշանավոր երգի տեսքով (1875 թ.):

Այդուհանդերձ, դժվար է որոշել, թե առաջնությունը որ օրինակինն է, քանի որ բոլորն էլ նույն ժամանակաշրջանին են պատկանում: Ուշագրավ է, որ նույն մեղեդիով ժողովուրդը սեր է խոստովանել ինչպես կնոջը, այնպես էլ հայրենիքին՝ նվիրական քնարականության և տառապահույզ հայրենասիրության զգացմունքների արտահայտությամբ: Իր հայտնի ուսումնասիրության մեջ Ա.Մարյանն այս առիթով գրում է. «Բնույթի ու տրամադրության ընդհանրության հետևանքով մեղեդին հավասարապես համապատասխան է երեքի բովանդակությանը: Կարևոր է այն, որ մեկ բանաստեղծության հետ օգտագործված մեղեդին, անփոփոխ կցվելով մի նոր բանաստեղծության, սրա հետ ևս կազմել է գեղարվեստական ամբողջություն»³: Մեղեդու առանձնահատկություններից երաժշտագետն ընդգծում է կապը հոգևոր երաժշտության հետ, նշելով երգի հիմքում ընկած դրիական (առաջին մաս) և եռական (երկրորդ մաս) միևնույնի հաջորդումը, որը հայ հոգևոր երաժշտության բնորոշ լադերից է և պատկանում է չորրորդ ձայնի առաջին դարձվածքին ու երկրորդ ձայնին⁴:

¹ Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու*, հ.4, խմբ.՝ Ռ.Աթայան, Ե., ՀՀ ԳԱԱ, 1976, էջ 174:

² «Սոխակ Հայաստանի» երգարան, Կազմ.՝ Գ.Գրիգորյանց, Բագու, 1874, էջ 70:

³ Մարյան-Հարությունյան Ա., Հայ քաղաքային ժողովրդական երգարվեստը (19-20-րդ դդ.) // Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ.4, Ե., ՀԽՍՀ ԳԱ, 1973, էջ 152:

⁴ Մարյան-Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 153:

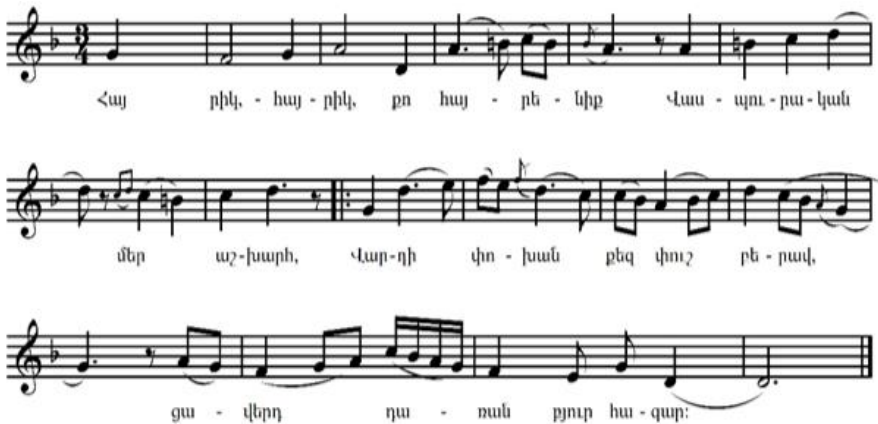
1885 թ-ին, Օսմանյան կառավարության պաահանջով, Մկրտիչ Խրիմյանն ընդմիշտ հեռացավ Վասպուրականից: Կաթողիկոսի հալածանքը չէր կարող անհետք մնալ և չգտնել արտագույում ժողովրդական բանավոր արվեստում: Արձագանքներից մեկը՝ ծագումով վանեցի Մեսրոպ Ջանիկյանի «*Հայրիկ, հայրիկ, քո հայրենիք*» բանաստեղծությունն էր, որը գրվեց վերը նշված պատրաստի եղանակն օգտագործելու հատուկ նպատակով: «*Հայրիկ, Հայրիկ, քո հայրենիք*»-ը դարձավ նախանցյալ դարավերջի ամենատարածված հայրենասիրական երգերից մեկը, որն էլ գրավեց Կոմիտասի ուշադրությունը: Մկրտիչ Խրիմյանի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվելու առթիվ նույն Մ.Ջանիկյանը 1892-ին հրապարակեց ուրախ, ցնծագին «*Պատասխան*» երգը, որը ժողովրդի կողմից դարձյալ սիրվեց, հրատարակվեց, սակայն մեղեդին ցավոք, չի պահպանվել: Բացառված չէ, որ «*Հայրիկ, Հայրիկ, քո հայրենիք*» երգի մեղեդին էլ նույն բախտին արժանանար և մոռացության մատնվեր, եթե չլիներ Կոմիտաս Վարդապետի նախաձեռնությունը՝ ձեմարանի տարելիցին նախատեսվող միջոցառմանը այդ երգը ներկայացնել քառաձայն ներդաշնակմամբ¹:

1898 թ. նոյեմբերին, Բեռլինում սովորող Կոմիտասը, Գևորգյան ձեմարանի տեսուչ՝ Կարապետ Կոստանյանին նամակներից մեկում գրել է. «*Եկող տարի ձեմարանի 25-ամյակն է: Հարկավոր է մի քանի բան ունենալ պատրաստ... Գլխավոր ուժն գործ կդնեն մի խումբ կազմելու... Ես արդեն ունիմ «Տեր կեցո» - և ն «Հայրիկ, հայրիկ, քո հայրենիք» թե խմբի, թե նվագի համար և կպատրաստեմ ժողովրդականներից էլ ընտիրները*»²: Էջմիածին վերադառնալուն պես Կոմիտասն ավարտում է «Տեր կեցո» և «Հայրիկ, Հայրիկ, քո հայրենիք» երգերի խմբերգային շարադրանքները, որոնք ներկայացնում են վարդապետի վաղ ստեղծագործական շրջանը: Կարելի է վստահ ասել, որ Կոմիտասը մեծապես նպաստեց «Հայրիկ, Հայրիկ» երգի տարածմանը, քանի որ նրա բազմաձայնեցման և ներդաշնակման շնորհիվ մեղեդին պահպանվեց: Ցավոք, հայկական երգարաններում զետեղված հայրենասիրական նմանատիպ տասնյակ բանաստեղծական տեքստեր այդպես էլ մնացին չերգված: Զլինեք Կոմիտաս վարդապետի այդ նախաձեռնությունը՝ դժվար թե այսօր ունենայինք «Հայրիկ, Հայրիկ» երգի մեղեդին:

¹ Կոմիտաս, Երկերի ժողովածու, հ.4, խմբ.՝ Ռ.Աթայան, Ե., ՀՀ ԳԱԱ, 1976, №12, էջ 51-52:

² Կոմիտաս, նշվ. աշխ. էջ 175:

«ՀԱՅՐԻԿ, ՀԱՅՐԻԿ, ՔՈ ՀԱՅՐԵՆԻՔ»¹

Հայրիկ, հայրիկ, քո հայրենիք,
Վասպուրական մեր աշխարհ,
Վարդի փոխան քեզ փուշ բերավ,
Յավերդ դառան քյուր հազար:

Մայիսն եկավ տոխակներով,
Վարդի թփիկ որոնեց,
Փոխան թփի փշեր գտավ,
Լալահառաչ ձայն հանեց:

Հայրիկն առաց, - Ի՞մ հայրենյաց
Փուշն անուշ է, քան զվարդ
Ես այն փշոց մեջք դարձյալ
Պիտ որոնեմ սիրուն վարդ:

Այն տայրասուր փշեն ամեն
Փունջ կապեցեք շար ի շար,
Թողն՝ զգլխիս պսակ կապեն,
Որուն ճակատս է հոժար:

Հայրիկ, հայրիկ, քո սուրբ ճակատ,
Արյուն, արցունք են- ո՞հ միշտ,
Փթթյալ վարդից կարմիր թերթեր
Կպսակեն փառք զարդ:

Որքան ստոր դավեր խրեն
Սևակոթիչ ազոավներ,
Չէ՛ կարելի արծիվն յուր բարձր
Դիրքիցն երկիր վար բերել:

ՀԱՅՐԻԿ ՍՈՒՐԱԴՅԱՆԻ «ՊԱՐԻ ԼՈՒՍՈՒՆ ԱՍՏՂ ԷՐԱՑ» ԵՐԳԸ

Խրիմյանի մահից հետո, 1907 թ. ծնված տղա երեխաներից շատերին տալիս էին Հայրիկ անունը՝ ի պատիվ սիրված կաթողիկոսի: Այդ տղաներից մեկն էլ ծնունդով շատախցի, անվանի երգիչ, բանահավաք, ազգագրագետ, պատմաբան, վաստակավոր արտիստ Հայրիկ Մուրադյանն էր: 1960-70-ականներին ՀՍՄՀ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտի երաժշտության բաժնի վարիչ Մաթևոս Մուրադյանի նախաձեռնությամբ Հայրիկ Մուրադյանի երգերի ամբողջ երկացանկը ձայնագրվեց, ապա և վերձանվեց Ալինա Փահլևանյանի կողմից²: Հ.Մուրադյանն ուշագրավ տեղեկություններ

¹ Նպատակահարմար ենք գտել ներկայացնել միաձայն տարբերակը:

² Տե՛ս Հայրենի երգեր, Հ.Մուրադյանի ձայնից վերձանեց, կազմեց և խմբագրեց Ա. Փահլևանյանը, Ե., 2007, «Նոր գիրք», -212 էջ:

է հայտնում, համաձայն որի «Պարի լուսուն աստղ էրևաց» գութաներգի ծագումը կապում են Խրիմյան Հայրիկի անվան հետ.

«...երգը ծնվել է Վանի շրջակա գավառներում, դարի վաթսունական թվականներին, Մկրտիչ Խրիմյանի նախաձեռնությամբ առաջին անգամ Վասպուրականում գյուղատնտեսության մեջ օգտագործվեց գութանը: Երգը արագորեն տարածվեց բոլոր գավառներում: Ներկայացնում ենք այն՝ ինչպես այն սովորել եմ Վանի հայկական դպրոցում 1916 թվականին: Հետագայում, այս երգի շուրջ գրույցի ժամանակ Հայրիկ Մուրադյանը պատմել է հետևյալը: «Պարի լուսուն աստղ էրևաց» երգը հորինվել է Վարազա վանքում: Խրիմյան հայրիկը վանահայր էր: Այնտեղ ժառանգավորաց դպրոց էր բացել և այդ դպրոցի սաները դարձել էին ամբողջ Վասպուրականի ազգագրական պայքարի մարտիկներ: Նրա շնչի տակ հրաշալի սերունդ էր աճում: Խրիմյան հայրիկն էլ նման չէր վանականներից շատերին: Նա ասում էր. «Պետք է հոգևորականն ապրի համեստ, մի պնակ թանապուրով, որպեսզի եկեղեցու եկամուտներն օգտագործի հայրենիքի պաշտպանության համար»: Ահա այս շրջանում էր, երբ ինքը մաճր բռնած վարում էր Վարազա վանքի արտերը, տղաները՝ վանքի հոտաղները, ոգևորված, այս երգն են հորինել»¹:

Հ. Մուրադյանի տեղեկություններն անշուշտ արժեքավոր են, սակայն կարծում ենք, որ «Բարի լուսուն աստղ էրևաց» գութանավորի երգը շատ ավելի հին է, քան հայ գյուղացու կյանքում երկաթե գութանի հայտնվելը: Երկրագործական աշխատանքների հետ կապված այս արժեքավոր նմուշի տարբերակներից են Կոմիտասի գրառած հայտնի «Լուսաստղ քիթ գցեց դուս»² և Սպիրիդոն Մելիքյանի «Վանեցոց գյուրնի երգը»³ գրառումները, որոնք նկարագրում են արևածագը դիմավորող և վաղ առավոտյան հողը մշակող գութանավորին: Այդուհանդերձ, կարևոր չէ՝ կապված է այս երգը երկրագործական աշխատանքների ոլորտում Խրիմյան Հայրիկի կատարած նորամուծությունների հետ, թե ոչ, քանզի հոգևոր առաջնորդի սիրված կերպարն այսպես թե այնպես թափանցել է ժողովրդական երգամտածողության մեջ և հերոսացվել:

¹ Տե՛ս. Հայրենի երգեր, նշվ.աշխ., էջ 173:

² Տե՛ս Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու*, հ.11, Կազմ., խմբ. և ծանոթագրություն՝ Ռ.Աթայանի, Ե., ՀՀ ԳԱԱ, №204, էջ 89:

³ Տե՛ս Մելիքյան Ս., *Հայ ժողովրդական երգեր և պարեր*, հ.2, Ե.,ՀՍՍՌ ԳԱ, «Հայպետհրատ»,1952, №80, էջ 37 (ձայնագրվել է Կոտայքի մարզի Ախտա գյուղում, 1926-27թթ.,երգասացն է՝ ծագումով վանեցի Սանոյան Ա.):

«ՊԱՐԻ ԼՈՒՍՈՒՆ ԱՍՏՂ ԷՐԵՎԱՅ»¹

$\text{♩} = 100$

Պա - րի լու - սո աստղ է րե - վաց, ա - դո - թա - րան

1) տըռ - ներն ի - պաց, պա - րով պաց - վեր լուս ա դոթ - րան,

սաղ - ված ր - ծիմ, էր - թամ կյու - թան:

1)

ՄԱՆՈՒԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ ՁԱՅՆԱԳՐԱԾ «ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ» ԵՐԳԸ

Խրիմյան Հայրիկի անվան հետ է կապված մեկ այլ ուշագրավ երգի նմուշ: Որքան էլ զարմանալի կթվա, բայց հայ ժողովրդական երգաստեղծության մեջ պատմական երգերը խիստ սակավաթիվ են և հայ բազմադարյա պատմությունից երգերի տեսքով մեզ շատ օրինակներ չեն հասել: Պատմական երգի հիմնական խնդիրն ու նպատակը՝ արագ արձագանքել պատմական իրադարձություններին և դեպքերին, արտացոլել հասարակական, պատմական և որոշ չափով նաև քաղաքական երևույթները: Սակայն, ի տարբերություն վիպական և էպիկական երգերի պատմական երգերի զգալի մասի կյանքը կարճ է. այդ հանգամանքը պայմանավորված է երգում դրսևորվող իրադարձությունների տևողականությամբ և անցումնային բնույթով, քանզի յուրաքանչյուր պատմական միջադեպի, կամ թեկուզ և խոշոր իրադարձության՝ հաջորդում է նորը, և նախորդը ակամայից կորցնում է իր արդիականությունը²: Այս առիթով կոմիտասագետ Ռոբերտ Աթայանը գրում է. «*Բուն պատմական, լինի հին, համեմատաբար*

¹ Հայրենի երգեր, նշվ.աշխ., № 42, էջ 75:

² Տե՛ս **Բրուսյան Մ.**, *Հայ ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործություն*, Ե., «Ամրոց Գրուպ», 2014, էջ 165-169 :

նոր կամ նորագույն ժամանակների երգեր Կոմիտասի գրառումներում ներկայումս չեն երևում, եթե նկատի չունենանք այնպիսի բացառություններ, որպիսիք են օրինակ, «Թալանն էկավ», կամ «Խնուս գեղի մեջտեղը», որ դժվար է ժանրի տիպական օրինակներ համարել»¹: Անվանի երաժշտագետն իրավացի է, քանզի պատմական երգերն իրապես սակավաթիվ են ոչ միայն Կոմիտասի գրառումներում, այլ առհասարակ՝ հայ ժողովրդական երգաստեղծության շտեմարանում և այս առումով, ստորև ներկայացվող երգն արժանի է ուշադրության:

Պատմական երգերի ճանաչողական արժեքը չափազանց մեծ է և դրա վառ օրինակներից մեկը երաժշտագետ-բանահավաք Մանուկ Մանուկյանի ձայնագրած Խրիմյան Հայրիկի մասին երգն է²: Իր երաժշտագիտական և բանահավաքչական աշխատանքներում Մ.Մանուկյանը բազմիցս անդրադարձել է հայ ժողովրդական և աշուղական երգարվեստին վերաբերող հիմնահարցերին, ուշագրավ հոդվածներ և ուսումնասիրություններ կատարել, որից մեկն էլ՝ «Մարտունու շրջանի ժողովրդական երգեր» ժողովածուն է³: Մ.Մանուկյանի ժողովածուի IV բաժնում ընդգրկված պատմական երգերի և ձոներգերի շարքում կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանին նվիրված մի ուշագրավ երգ է: Այն ունի պարային բնույթ և հնարավոր է, որ կատարվել է հենց պարելու ընթացքում⁴:

Մ. Մանուկյանի ձայնագրած «Խրիմյան Հայրիկ» երգի ակունքները ժողովրդական երգամտածողության մեջ են: Հնարավոր է, որ այն ստեղծված լինի կաթողիկոսի կյանքի օրոք. այդ են վկայում երգում առկա հինգ տների բովանդակությունը, որից յուրաքանչյուրն ասես Մկրտիչ Խրիմյա-

¹ Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու* (այսուհետ՝ ԵԺ), հ.10, խմբ.՝ Ռ.Աթայան, Ե., ՀՀ ԳԱԱ, 2000, էջ 18:

² Երաժշտագետ, բանահավաք և մանկավարժ Մանուկ Թորոսի Մանուկյանի (1924-2010) դերը հայ ժողովրդական երաժշտության գրառման, պահպանման և ուսումնասիրման գործընթացում անուրանալի է: Մ.Մանուկյանի կյանքին և ստեղծագործական գործունեությանը նվիրված մեր հետագա ուսումնասիրություններում մանրամասն անդրադարձ կկատարենք երաժշտագետի գիտական և բանահավաքչական աշխատանքներին:

³ Տե՛ս **Մանուկյան Մ.**, *Մարտունու շրջանի ժողովրդական երգեր (1974-1977 թթ. Գիտարշավի նյութերից)*, խմբ.՝ Դ.Դերոյան, Կ.Խուղաբաշյան, Ե., ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ, 1997, - 192 էջ: Այդ արժեքավոր ուսումնասիրությունը լույս տեսավ ՀՀ ԱԺ պատգամավոր, «Հայաստան Շինարար» բաժնետիրական ընկերության գլխավոր տնօրեն՝ Վազգեն Պողոսյանի սիրալիր հովանավորությամբ: Այն ընդգրկում է ՀՄՄՀ ԳԱ Արվեստի ինստիտուտի 1974-1977թթ. Մարտունու շրջանում կազմակերպած և Մ.Մանուկյանի կողմից իրականացված գիտարշավային նյութերը: Ձայնագրությունները պահվում են ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի Ա.Քոչարյանի անվ. ձայնադարանում (ՏՈՒՖ NN 343-353):

⁴ Երգը ձայնագրվել է Մարտունու շրջանի՝ ներկայիս Գեղարքունիք մարզի Լիճք գյուղում, 9 հուլիսի, 1977: Երգասաց՝ Հայրիկ Ղազարյան (55 տ.), ծնվ. 1922 թ. Ձորագյուղ, մայրենի լեզվի ուսուցիչ, գյուղում համբավ վայելող երգիչ/տե՛ս **Մանուկյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 180-181/:

նի ազգանվեր գործունեության մի դրվագ լինի: Այդպես, օրինակ, հայկական հարցը ռուսական արքունիքում ներկայացնելու նպատակով Մկրտիչ Ա Վանեցին 1895-ին մեկնեց Ս.Պետերբուրգ¹.

«ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ»²

♩=50 Larghetto

Խը - րիմ - յան Հայ - րիկ, Ա՜ - նու - նըդ Մը - կըր - տիչ,

Դու պի - տի եղ - նիս, Հայ - րիկ ջան, Հա - յը - րե - նը - յաց փըր - կիչ:

Տարրերակներ

Դու թա - - գա - վոր Շուտ - վե - րա դար
Խում - բեր կը կազ -

*Տեսության կերթաս
Դուն թագավորաց,
Շուտ վերադարձիր, Հայրիկ ջան,
Աթոռ հայրենյաց:*

Կամ՝ թուրքական կառավարության հանդեպ ունեցած կաթողիկոսի բացասական վերաբերմունքը.

*Բոսֆորի ափեր
Գիտենք, չես սիրում,
Փիրուզյա վանքիդ, Հայրիկ ջան,
Կյանքդ ես նվիրում*

Կաթողիկոսի հետ է ժողովուրդը կապել իր հույսը.

*Դու մեր կենաց լույս,
Մեր առավոտը,
Փչիր քո սրինգ, Հայրիկ ջան,
Ժողվիր քո հոտը:*

Պետք է նշել, որ այս երգի մեղեդիի ժողովրդի մեջ տարածված է նաև «Ավերակ ջաղաց» անունով ¹: Երգի գլխավոր հերոսները հայ ազատագ-

¹Տե՛ս. **Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան**, Ե., հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 2002, էջ 746:

² Տե՛ս. **Մանուկյան Մ.**, նշվ. աշխ., № 41, էջ 94:

րական շարժման ճանաչված հայդուկներ՝ Սարսափ Առաքելն ու Բիթլիսցի Մուշեղն են, որոնք պայքար են մղել թուրք և քուրդ հրոսակների դեմ²: «Ավերակ Ջաղաց» երգի գրեթե բոլոր տարբերակներում հանդիպում է մեկ կամ երկու քառատող, նվիրված Խրիմյան Հայրիկին: Դժվար է ասել, թե որն է եղել առաջնային, քանի որ երգերում նկարագրվող իրադարձությունները՝ Խրիմյան Հայրիկի գործունեությունը ու Ջրաղացի կռիվը, գրեթե նույն ժամանակաշրջանին են վերաբերում: Այդուհանդերձ, կարծում ենք, որ կաթողիկոսի մասին երգն ավելի վաղ հորինվածք է, քանի որ իր հասարակական, քաղաքական ազգանվեր ու եռանդուն գործունեությունը հայ գյուղացու ծանր վիճակը թեթևացնելու, թուրք և քուրդ աղաների, պետական պաշտոնյաների հարստահարությունները սահմանափակելու ուղղությամբ Մկրտիչ Խրիմյանը սկել էր դեռ 50-ականներից: Կարելի է ասել, որ կաթողիկոսը հայոց ազատագրական շարժման սիմվոլներից մեկն է եղել, և հայրենասիրական երգերում նրա հանդես գալը ավելի քան տրամաբանական էր: Պատմական բնույթի և հայրենասիրական ոգով ներշնչված նման երգերը հայ գյուղացու երգարվեստում համեմատաբար ուշ երևույթ է, պայմանավորված օսմանյան լուծի դեմ մղված հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործնական քայլերով: Հայրենասիրական երգերը, որոնք մեծ տարածում ունեցան XIX դ. վերջերին և հատկապես XX դ. սկզբերին, իրենց երգամտածողությամբ, մետրադիոմական կառուցվածքով և լադային դրսևորումներով, զգալիորեն տարբերվում են հայ գեղջկական երգերից: Լինելով ավելի ուշ ժամանակաշրջանի արգասիք, հայ ազգային հայրենասիրական երգերն իրենց վրա կրել են քաղաքային երգի ազդեցությունը, որտեղ գերիշխում էր մաժոր-մինոր լա-

¹ Երգի տարբերակներից մեկը տե՛ս. «Տարոնի ժողովրդական երգեր» ժողովածու /Չայնագրված Արմենուիի Գևորգյանի կատարումից/, Կազմ.՝ Գևորգյան Ա., Ե., «Սովետական գրող», 1978, էջ 29:

² Խաթավինի և Ավերակ Ջրաղացի հերոսամարտերը տեղի են ունեցել 1898-ի սեպտեմբերի 3-ին, երբ թուրք-քրդական զինված ջոկատները, հանկարծակիի բերելով, շրջապատել են հայդուկներին: Այս կովին մասնակցել են Սարսափ Առաքելը, Բիթլիսցի Մուշեղը, Առյուծ Ավագը, Բալաբեղ Կարապետը և ուր: Արյունալի կովում Առաքելը ցուցաբերել է մեծ քաջություն և ռազմավարական հմտություններ, որի արդյունքում խումբը կարողացել է խուսափել շրջափակումից: Մութն ընկնելու պես հայդուկները իջել են սարից և շարժվել դեպի Մանազկերտ, որտեղ ամրացել են մի ավերակ ջրաղացում: Թուրք և քուրդ ելուզակները թեպետ քանակով շատ անգամ գերազանցել են Ճարտարի խմբին, սակայն խայտառակ պարտություն են կրել (այս կռիվը պատմության մեջ մնացել է «Ջրաղացի կռիվ» անունով): Սեփական 6 զինվորի կորստի դեմ հայդուկները ոչնչացրել են թշնամու հարյուրից ավել զինվոր: Մութն ընկնելուն պես դուրս են եկել ջրաղացից և բարձրացել Նեմրուօ լեռը, որտեղ մարտերը շարունակվել են ևս 2 օր և ավարտվել հայդուկային խմբի հերթական հաղթանակով:

դային համակարգը, ինչպես և քայլերգին բնորոշ ռիթմական տիպական պատկերները: Ներկայացված «Խրիմյան Հայրիկ» երգի (հնարավոր բոլոր տարբերակների) երաժշտական լեզվի առանձնահատկություններին անդրադառնալով հարկ է նշել երգամտածողության որոշ տարրեր, որը հատուկ է գեղջկական երգամտածողությանը: Այդպիսի դրսևորումներից է երգի հենց սկզբնական հատվածում դորիական սեքստայով վերընթաց քայլը դեպի տոնիկա (VI+, VII, I), որը հայ ազգային երգամտածողության կորիզներից մեկն է: Այն առկա է գրեթե բոլոր վիպական և ծիսական երգերում, որոնք հայ ժողովրդական երգաստեղծության հնագույն շերտն են կազմում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկայացված օրինակներից բացի՝ հնարավոր է, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու մասին ժողովուրդը հյուսած լինի և ուրիշ երգեր (նկատի չունենք վերը ցուցադրված երգերի մեղեդային այլ տարբերակները, որոնք բնականաբար գոյություն ունեն և որոնք մենք միտումնավոր չենք ընդգրկել): Կարծում ենք, երևույթի մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար եղածն էլ բավական է հասկանալու, թե ինչպիսի հարգանք և սեր է տածել հայ ժողովուրդը դեպի իր սիրելի Հայրիկը: Խրիմյանին նվիրված ժողովրդական երգերն ապացույց են այն իրողության, որ սեփական ազգը կաթողիկոսին շատ սիրել և գնահատել է:

2020 թ-ի համաճարակով պայմանավորված սահմանափակումները թույլ չտվեցին արժանավայել նշել երկու մեծ հայորդյների՝ Վենետիկյան Մխիթարյան միաբանության անդամ, հայ բանաստեղծ, պատմաբան, խոշոր հայագետ Հայր Ղևոնդ Ալիշանի և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու ծննդյան 200-ամյա տարելիցները: Նախատեսված միջոցառումներն ու գիտաժողովները հնարավոր եղավ իրականացնել 2021 թ-ին: Խրիմյան Հայրիկին նվիրված մեր ներկա ուսումնասիրությունը մի համեստ լրացում է այն տասնյակ արժեքավոր գիտական հոդվածների և ծանրակշիռ մենագրությունների, որոնք միտված են եղել լուսաբանելու ժողովրդի կողմից մեծ գնահատանքի արժանացած և մեծարված հոգևոր առաջնորդի կերպարը: Կաթողիկոսին նվիրված ազգային երգերը ևս մեկ ապացույց են այն ճշմարտության, թե ինչպիսի հեղինակություն է վայելել հայ ժողովրդի մեջ Մկրտիչ Խրիմյանը: Այդպիսի մեծարանքի, ո՛չ կյանքի օրոք և ո՛չ էլ ետմահու, չի արժանացել թերևս ոչ մի կաթողիկոս:

Марианна Тигранян, Образ хримяна айрика в армянском народном песнетворчестве - Роль и значение Католикоса Всех Армян Мкртича I Хримяна в процессе становления и развития армянской музыкальной куль-

туры неоспоримы. Фактор большого влияния Мкртича Хримяна на армянскую музыку был обусловлен, прежде всего, музыкальным даром католикоса, его нескрываемой любовью к песне и музыке родного народа. С именем Мкртича Ванеци связано введение многоголосия в армянскую музыку, а также в Апостольскую церковь. Любовь народа к Хримяну Айрику была очень велика, поэтому в своих песнях народ воссоздал патриотический образ католикоса и совершённые им при жизни подвиги. Неслучайно, что любимого в народе католикоса величали «Айрик», что в переводе с армянского означает «отец». В армянском народном песнетворчестве сохранились песни, посвящённые Хримяну Ванеци, которые и представлены в данной статье: записанная Комитасом песня «*հԱյրիկ, հԱյրիկ, տвօյ րօտին*», знаменитая плужная А.Мурадяна «*Հասիլա տրտնային աստղ*», а также записанная в Мартунийском районе музыковедом-фольклористом М. Манукяном (1977 г.) песня «*Քրիմյան հԱյրիկ*».

Marianna Tigranyan, The image of khrimian hayrik in armenian folk songwriting The role and significance of the Catholicos of All Armenians Mkr-tich A. Vanetsi in the process of establishment and development of the Armenian musical culture is undeniable. The factor of Mkrtich Khrimyan's great influence in Armenian music was first of all conditioned by the Catholicos's musical gift, his undisguised love for the song and music of his native people. The name Mkrtich Vanetsi is associated with the introduction of polyphony into Armenian music, as well as the Apostolic Church. The love that the people had for Khrimyan Hayrik was very great; that is the reason why the people created the image of the Catholicos in their songs, the patriotic heroic deeds performed during his life. It is not accidental that the people honored him with the title "Father". There are not many songs dedicated to the Catholicos in Armenian folk songs, but what is there is very valuable. In this article we have tried to bring those songs together, analyze them and present them to the public. The article includes Komitas' "Father, Father, your homeland" dedicated to Khrimyan Hayrik, Hayrik Muradyan's "Dance moon was a star", as well as "Khrimyan Hayrik" (1977) recorded by musicologist-folklorist Manuk Manukyan in Martuni region.

Ուղարկվել է խմբագրություն 12.04.2022թ.
Գրախոսվել է 26.04.2022թ.
Ստորագրվել է տպագրության 21.04.2022 թ.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՇԱՐԺ ԳՈՒՅՔԻ ՇՈՒԿԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ՎԱՐԴՈՒՀԻ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ

Բանալի բառեր - անշարժ գույք, անշարժ գույքի առաջնային և երկրորդային շուկաներ, հիփոթեքային վարկ, անշարժ գույքի պահանջարկ և առաջարկ, գործարքներ անշարժ գույքի նկատմամբ:

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

Անշարժ գույքը շուկայական հարաբերությունների համակարգի հիմնական օղակներից է: Այն ազգային հարստության հիմքն է: Որպես ձեռնարկատիրական գործունեության օբյեկտ անշարժ գույքը բիզնեսի կայունության և կապիտալի արժեքի պահպանման երաշխիքներից է:

Անշարժ գույքի շուկան ազգային տնտեսության հատված է, որն իրենից ներկայացնում է անշարժ գույքի օբյեկտների, շուկայում տնտեսվարող սուբյեկտների, շուկայի գործընթացների, այսինքն՝ անշարժ գույքի օբյեկտների արտադրության (ստեղծման), բաշխման, փոխանակության, շահագործման գործընթացների ու շուկայի գործունեությունն ապահովող մեխանիզմների (շուկայի ենթակառուցվածքների) ամբողջություն: Անշարժ գույքի ազգային շուկան մարզային և տեղական շուկաների ամբողջություն է, որոնք տարբերվում են անհամաչափ զարգացման, գների և ռիսկերի մակարդակի, անշարժ գույքում ներդրումների արդյունավետության, և հատկապես, օրենսդրության, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կայունության տեսանկյունից:

ՀՀ ԱՆՇԱՐԺ ԳՈՒՅՔԻ ՇՈՒԿԱՆ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Խորհրդային Հայաստանում անշարժ գույքը, իրավաբանորեն չհանդիսանալով առուվաճառքի առարկա, լիարժեքորեն ընդգրկված չէր անշարժ գույքի շուկայում որպես գույքային շրջանառության օբյեկտ: Ավելին, սահմանված չէր անշարժ գույքի հասկացությունը: Հողը հանդիսանում էր պետության բացառիկ սեփականությունը, և այն, դիտարկվելով

որպես արտադրության միջոց գյուղատնտեսության մեջ, տրամադրվում էր միայն օգտագործման իրավունքով: Չկար հողի նկատմամբ գույքային իրավունքների ճանաչման, ինչպես նաև շուկայական գնահատման անհրաժեշտություն: Սակայն պետք է նշել, որ ԽՍՀՄ-ում բացի գերակշռող պետական սեփականությունից, առկա էր նաև անձնական օժանդակ և կոլտնտեսային սեփականություն: Շենքերը, շինությունները կարող էին գտնվել նաև քաղաքացիների սեփականության՝ անհատական բնակելի տների տեսքով, ինչպես նաև կոոպերատիվ և կոլեկտիվ այգեգործության ընկերությունների սեփականության ներքո:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական քաղաքականության առանցքային ուղղություններից էր պետական գույքի մասնավորեցումը: Հայաստանի Հանրապետության անկախության ձեռքբերումից հետո հանրապետությունում սկսվեց գյուղատնտեսական հողերի (1991-1993թթ.), պետական բնակարանային ֆոնդի (1993-1998թթ.), պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օբյեկտների (1991թ. - առ այսօր) մասնավորեցման գործընթացը: 1995թ. առաջին անգամ օրենքով սահմանվեց անշարժ գույքի հասկացությունը՝ միավորելով հողը և դրա վրա ամրակայված գույքը մեկ գույքային համալիրի մեջ: Սկսեց տարերայնորեն ձևավորվել անշարժ գույքի շուկան: Աստիճանաբար գույքի նկատմամբ օտարման գործարքները սկսեցին իրավական ձևակերպումներ ստանալ: Առաջացավ յուրաքանչյուր անշարժ գույքի նկատմամբ սեփականության սուբյեկտների գույքային իրավունքների ճշգրտման, նրանց իրավունքների գրանցման, գրանցված իրավունքների երաշխավորման, իրավունքների ու սահմանափակումների, գույքի ֆիզիկական ու որակական տվյալների հասարակության համար հասանելի, օբյեկտիվ տվյալների բանկ և գույքի գնահատման համակարգ ստեղծելու անհրաժեշտություն: Անշարժ գույքի գնահատումը սկսեց իրականացվել կադաստրային՝ հողի հարկի, գույքահարկի բազաների ստեղծման և շուկայական գներով՝ անշարժ գույքի նկատմամբ գործարքներ կատարելու համար: 1997 թվականին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց անշարժ գույքի պետական միասնական կադաստրի համակարգը:

Կապված շուկայական տնտեսության ձևավորման և դրա հիմքի՝ մասնավոր սեփականության ինստիտուտի կայացման հետ, օրենսդրական ամրագրումներ կատարվեցին նախևառաջ իրավական ակտերում: 1998-2002 թվականներին ընդունվեցին՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգիրքը (05.05.1998թ.), Հայաստանի Հանրապետության հողային օրենսգիրքը (02.05.2001թ.), «Գույքի նկատմամբ իրա-

վունքների պետական գրանցման մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը (14.04.1999թ.), «Քաղաքաշինության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը (05.05.1998թ.), «Գույքահարկի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը (26.12.2002թ.) և այլ օրենքներ ու դրանց հիման վրա նորմատիվ բնույթի փաստաթղթեր, որոնցով կարգավորվեցին ու սահմանվեցին սեփականության և գույքային այլ իրավունքների ձեռքբերման ու դադարման հիմքերը, տրվեցին անշարժ գույքի միավորի, հողամասի սահմանումները, հողամասի նկատմամբ սեփականության և այլ գույքային իրավունքների առանձնահատկությունները, տարանջատվեցին և հստակեցվեցին հողի կառավարման խնդիրները, համայնքների և պետական մարմինների, պետության և մասնավոր իրավասությունները, քաղաքաշինական գործունեություն ծավալելու ընթացակարգերը և ընդհանրապես՝ անշարժ գույքի առնչվող հարաբերությունները:

Պետական գրանցման նոր համակարգի անցման կարևորագույն քայլերից մեկը հանդիսացավ հանրապետությունում իրականացված կադաստրային քարտեզագրումն ու դրա տվյալների հիման վրա քաղաքացիների համար անվճար՝ Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեի միջոցների հաշվին իրականացված անշարժ գույքի նկատմամբ իրավունքների առաջին պետական գրանցումը, որը հնարավորություն տվեց հավաքագրել անշարժ գույքի միավորների որակական և քանակական, ինչպես նաև անշարժ գույքի նկատմամբ իրավունքների և սահմանափակումների վերաբերյալ համեմատաբար ամբողջական և հավաստի տվյալներ: Իրավունքների գրանցման իրականացումը խթան հանդիսացավ նաև անշարժ գույքի շուկայի ակտիվացման համար, քանի որ անշարժ գույքի բազմաթիվ միավորներ, որոնք նախկինում դուրս էին մնացել քաղաքացիաիրավական շրջանառությունից, բերվեցին իրավական, հետևաբար և՛ հարկման դաշտ:

Անշարժ գույքի կադաստրի համակարգի զարգացումը, գործառնությունների իրականացման որակի բարձրացումը և համակարգի գործունեության թափանցիկության ապահովումը, համակարգում կոռուպցիոն ռիսկերի նվազեցումն ու քաղաքացիների և իրավաբանական անձանց սպասարկման որակի բարձրացումը հնարավոր չէր առանց համակարգում արմատական բարեփոխումների իրականացման: 2010թվականին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ հաստատվեց «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն առնչվող անշարժ գույքի կադաստրի պետական կոմիտեի համակարգում բարեփոխումների իրականացման» հայեցակարգը, որի հիմնական նպատակն էր համակարգի զարգացմանը խոչընդոտող գործոնների վերացումը և արդիական, զարգացող տեղեկատվական հասարակության նորանոր պահանջները

բավարարելու ունակ՝ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների կիրառման բարձր մակարդակով համակարգի ձևավորումը:

2011թ. ընթացքում անշարժ գույքի կադաստրի համակարգում իրականացվեցին համալիր արմատական բարեփոխումներ, որոնք միտված էին կադաստրի գործառույթների թափանցիկության բարձրացմանը, վարչարարության պարզեցմանը, պաշտոնյա-քաղաքացի անմիջական շփման անհրաժեշտության բացառմանը և համակարգում կոռուպցիոն ռիսկերի նվազեցմանը: Դեռևս 2011թ. հունվար ամսին իրականացված օրենսդրական փոփոխությունների հիման վրա նախկինում լիցենզավորման ենթակա տեղագրական քարտեզագրման ու հողաշինարարական աշխատանքների իրականացման և ռիելթորական գործունեությունները հանվեցին լիցենզավորման ենթակա գործունեությունների ցանկից, իսկ կոմիտեի նախաձեռնությամբ մի շարք օրենքներում կատարված փոփոխությունների արդյունքում վերը նշված գործունեությունների ցանկից հանվեց նաև անշարժ գույքի գնահատման գործունեությունը՝ վերջինս թողնելով որպես որակավորման ենթակա գործունեություն: Իրականացվող բարեփոխումների շրջանակում հաշվառման գործունեության մասնավորեցման արդյունքում որակավորման ենթակա գործունեության տեսակ ճանաչվեց նաև քարտեզագրողի, գեոդեզիստի, չափագրողի (հաշվառողի) և հողաշինարարի գործունեությունը:

2011 թվականին բարեհաջող ավարտելով կադաստրի համակարգում իրականացվող արմատական, համալիր բարեփոխումների նախապատրաստական փուլը՝ 2012 թվականի հունվարից սկիզբ դրվեց դրանց ներդրմանը և ներկայումս կադաստրի համակարգում՝

- ընթացիկ գործառույթների հիմնական մասն իրականացվում է էլեկտրոնային համակարգերի միջոցով՝ ապահովելով բոլոր կադաստրային տվյալների և դրանց ընթացիկ փոփոխությունների հավաքագրումն ու պահպանումը միասնական կենտրոնացված տեղեկատվական համակարգում: Կադաստրի պետական կոմիտեի կողմից շարունակվում են էլեկտրոնային համակարգերի կիրառմամբ գործառույթների ավտոմատացմանն ուղղված միջոցառումները,

- գործում են նոր կառուցվածքային միավորներ՝ սպասարկման գրասենյակներ, որոնք ապահովում են քաղաքացիներից դիմումների ընդունումն ու ավարտական փաստաթղթերի (վկայականներ, տեղեկանքներ և այլն) տրամադրումը քաղաքացիներին՝ ամբողջությամբ բացառելով իրավունքների գրանցման ու տեղեկատվության տրամադրման գործառույթ իրականացնող պաշտոնյա-քաղաքացի անմիջական շփումը,

▪ վերացել է դիմումները կադաստրի պետական կոմիտեի տարածքային մարմիններին ըստ գույքի գտնվելու վայրի ներկայացնելու և նույն վայրից վկայականները, տեղեկատվությունը կամ այլ փաստաթղթերը ստանալու անհրաժեշտությունը,

▪ էլեկտրոնային ստորագրություն ունեցող անձինք հնարավորություն ունեն դիմումները կադաստր վարող մարմին ներկայացնել առանց անձամբ այցելելու՝ կադաստրի պետական կոմիտեի պաշտոնական կայքէջի միջոցով՝ առցանց,

▪ համակարգի գործառույթներից օգտվելու համար դիմումներ ներկայացրած քաղաքացիներին տրամադրվում է դիմումի մուտքագրման համար (բանալի), որի օգնությամբ քաղաքացիները հնարավորություն ունեն կադաստրի պետական կոմիտեի պաշտոնական կայքէջի միջոցով հետևել իրենց դիմումի քննարկման ընթացքին,

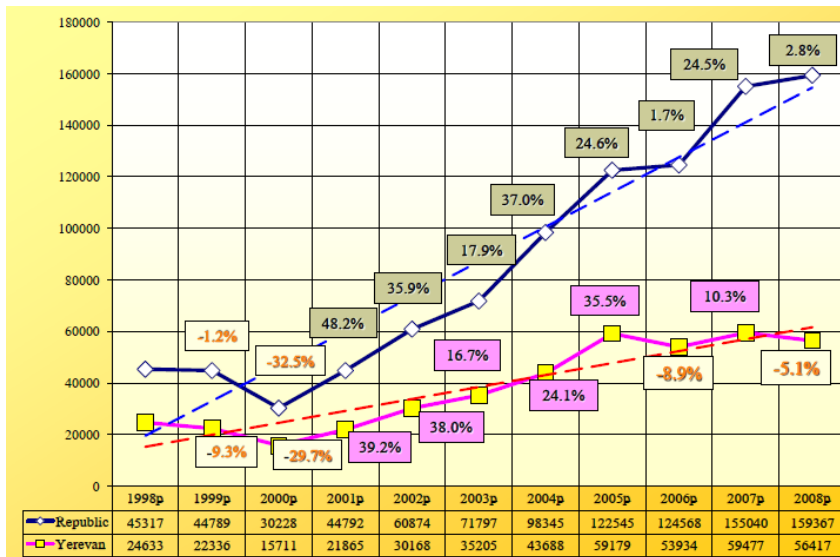
▪ ամբողջությամբ մասնավորեցվել է անշարժ գույքի հաշվառման (չափագրման) գործառույթը, այսինքն՝ պետական գրանցման նպատակով անշարժ գույքի չափագրման աշխատանքներն իրականացվում են բացառապես մասնավոր հատվածի համապատասխան որակավորում ստացած մասնագետների կողմից՝ քաղաքացիներին ապահովելով ընտրության իրավունք,

▪ վերացել է անշարժ գույքի գործարքների պարտադիր նոտարական վավերացման պահանջը, որի այլընտրանքն է ստորագրությունների իսկության ճանաչմամբ գործարքների անվճար կնքումը կադաստրի համակարգում:

ՀՀ ԱՆՇԱՐԺ ԳՈՒՅՔԻ ՇՈՒԿԱՆ ՄԻՆԶԵՐԱԺԱՄԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Բնակտարածքի արժեքի աճի դինամիկային կարելի է հետևել 2001 թվականից: Այսպես, Երևան քաղաքում տիպային բնակարանի ընդհանուր մակերեսի 1 քառ. մ-ի արժեքը 2000թ. 4-րդ եռամսյակում կազմում էր 123,7 դոլար, իսկ 2007թ. 3-րդ եռամսյակում՝ 970,1 դոլար: Եթե 2000թ. սեպտեմբերին Երևան քաղաքում 3 սենյականոց տիպային բնակարանը միջին գնային գոտում արժեք 9-15 հազար դոլար, ապա 2007թ. սեպտեմբերին այն գնահատվում էր 55-90 հազար դոլարից ոչ պակաս¹: Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ Երևան քաղաքում բնակելի մակերեսի բացարձակ արժեքը 2000-2007թթ. աճել է 784 %-ով կամ մոտ 6 անգամ:

¹ Ասատուլ Ա. Ն., Մեսրոպյան Լ. (Է.) Մ., Սանդրյան Է. Մ., Անշարժ գույքի էկոնոմիկա, Երևան, ՄԱՆՄԱՐ, 2010, էջ 90

Գծապատկեր 1. 1998-2008 թթ. Հանրապետությունում և Երևան քաղաքում անշարժ գույքի նկատմամբ իրականացված գործարքների քանակի տարեկան աճի շարժընթացը¹

Գծապատկեր 2. 1999-2008 թթ. Երևան քաղաքում բնակարանների և բնակելի տների շուկայական միջին գների տարեկան աճի շարժընթացը²

¹ Անշարժ գույքի շուկան 1998-2008թթ., ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտե, <https://www.cadastre.am/>

² Անշարժ գույքի շուկան 1998-2008թթ., ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտե, <https://www.cadastre.am/>

Անշարժ գույքի շուկայի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ սկսած 2001 թվականից անշարժ գույքի շուկայի զարգացման և անշարժ գույքի քաղաքացիական շրջանառության գործընթացի ակտիվացման վրա էական ազդեցություն են ունեցել հանրապետությունում մակրոտնտեսական ցուցանիշների աճի միտումները, ֆինանսական շուկայի կայունացումը, քաղաքաշինական և ներդրումային ծրագրերի իրականացումը, օրենսդրական դաշտի կատարելագործումը, անշարժ գույքի առաջին պետական գրանցման շրջանակներում սեփականության իրավունքի վկայականների անվճար տրամադրումը, անշարժ գույքի շուկայի մասնակիցների տեղեկացվածության աճը, գործարքների իրականացման ծառայությունների ժամկետների կրճատումը, գործավարության և գրանցման փաստաթղթերի պարզեցումը, անշարժ գույքի շուկայի մասնակիցների՝ անշարժ գույքի գնահատողների, տեղագրական քարտեզագրման և հողաշինարարական աշխատանքներ իրականացնողների լիցենզավորման, իսկ հետագայում՝ որակավորման գործընթացի իրականացումը:

Անշարժ գույքի շուկայում կատարվող գործընթացները վկայում են, որ անշարժ գույքի շուկան իր զարգացման ընթացքում անցել է մի քանի փուլ: Սկզբնական փուլում նկատվում էր անշարժ գույքի օբյեկտների թերագնահատում, քանի որ շուկայական հարաբերությունները նոր էին ձևավորվում: Երկրորդ փուլը բնութագրվում է ազգային տնտեսության մյուս ճյուղերի ազդեցության աճով: Երրորդ փուլին բնորոշ է անշարժ գույքի գների արագ աճը, ինչը կարելի է կապել ներդրումային ծրագրերի զարգացման հետ, այնուհետև աստիճանաբար սկսվում է կայունացումը անշարժ գույքի շուկայում:

2001-2007թթ. Հայաստանի Հանրապետությունում գրանցվել է տնտեսական աճ: Սակայն 2008թ. համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը հարվածեց նաև Հայաստանի տնտեսությանը: Մինչ այդ ձևավորված կայուն տնտեսական միջավայրը պահպանեց տնտեսությունը զլոբալ տնտեսական ճգնաժամի սկզբնական ազդեցությունից: Արտաքին պահանջարկի և կապիտալ հոսքերի ծավալների անկման ազդեցությունը սկսեց զգացվել 2008թ. չորրորդ եռամսյակից, երբ գրանցվեց 5,9% տնտեսական անկում, իսկ տարեկան ՀՆԱ-ի աճը կազմեց 6,9%՝ 2007թ. 13,7% երկնիշ աճի դիմաց: Ներդրումները նվազեցին աճող տեմպով: Տնտեսական միջավայրի կտրուկ փոփոխության արդյունքում ամենամեծ տուժողը հանդիսացավ բնակելի շենքերի շինարարությունը: ՀՆԱ-ի իրական անկումը 2009թ. կազմեց 14,1%՝ համեմատած 2000-ականների ընթացքում առավելապես գրանցված միջին աճի երկնիշ ցուցանիշների հետ:

ՀՀ տնտեսության գրեթե բոլոր ճյուղերը նպաստել են 2004-2008թթ. ընթացքում տնտեսական աճին (միջին աճը՝ 11,6%): Հատկապես նկատելի էր շինարարության աճի բարձր տեմպը, որն ապահովել է 2008թ. ՀՆԱ-ի աճի 39,9%-ը և ՀՆԱ-ի կառուցվածքում դրա տեսակարար կշիռն աճել է մինչև 25,3%: Ի հակադրություն դրան, 2009թ. շինարարության ծավալների մեծ չափով անկումը (42,3%) կազմել է ՀՆԱ-ի անկման 75,7%-ը և ՀՆԱ-ի կառուցվածքում դրա տեսակարար կշիռը նվազել է մինչև 17,6%¹:

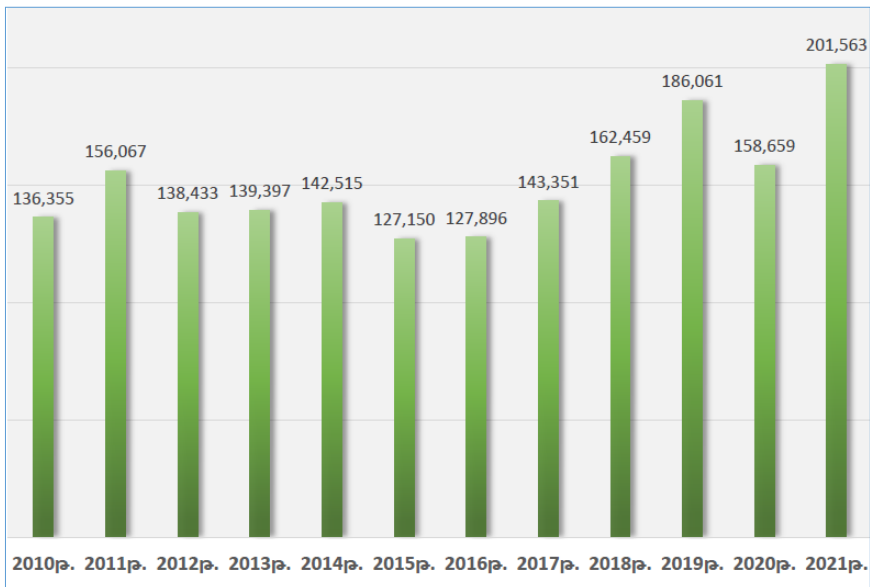
ՀՀ ԱՆՇԱՐԺ ԳՈՒՅՔԻ ՇՈՒԿԱՆ ՀԵՏՃԳՆԱԺԱՄԱՍՅՈՒՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

2009թ. տնտեսական անկմանը սկսեց հաջորդել դանդաղ վերականգնում՝ սկսած 2010թ-ից: Բավական զգալի էր 2012թ. ՀՆԱ-ի աճը՝ 7,2%, սակայն դա դեռևս բավարար չէր հասնելու 2008թ. տնտեսական ակտիվության մակարդակին: 2013-2016թթ. տնտեսության վերականգնման միտումները շարունակվում էին, սակայն ավելի դանդաղ տեմպերով: Տնտեսական իրավիճակը մեծապես կրում էր արտաքին պահանջարկի աճի տեմպերի դանդաղման, օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների նվազման, ՀՀ ազգային դրամի արժեզրկման, արտերկրից ներհոսող դրամական փոխանցումների կրճատման արդյունքում տնօրինվող եկամտի աճի տեմպերի դանդաղման ազդեցությունը:

2017-2018թթ. տնտեսական աճի միտումները դրական իմաստով փոխվեցին և կազմեցին համապատասխանաբար 7,5% և 5,2%: ՀՆԱ-ի կառուցվածքում տեղի ունեցան զգալի փոփոխություններ: Ի հակադրություն 2008թ. շինարարության աճի բարձր տեմպի, 2009թ. շինարարության ծավալների մեծ չափով անկումը հանգեցրեց ՀՆԱ-ի կառուցվածքում վերջինիս տեսակարար կշիռի նվազման: 2009թ. նկատմամբ 2010թ. շինարարության 3,3% աճին հաջորդեցին 2011թ. 12,2%, 2013թ. 7,4%, 2014թ. 4,5%, 2015թ. 3,1% և 2016թ. 14,1% բարձր անկումները: 2017թ. և 2018թ. շինարարության ոլորտում նախորդ տարվա համեմատ գրանցվեց համապատասխանաբար 2,8% և 0,8% աճ, որը սակայն նախորդ տարիների անկումների համեմատ աննշան էր: Արդյունքում շինարարության տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում 2015թ. կրճատվեց մինչև 9,4%, 2016թ. այն կազմեց 7,8%, 2017թ.՝ 7,3%, 2018թ.՝ 6,6%, 2019թ.՝ 6,4%, իսկ 2020թ.՝ 7,0%²:

¹ Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքեր 2009թ., 2012թ., ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, <https://armstat.am/am/?nid=586>

² Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքեր 2014թ., 2018թ., 2021թ., ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, <https://armstat.am/am/?nid=586>

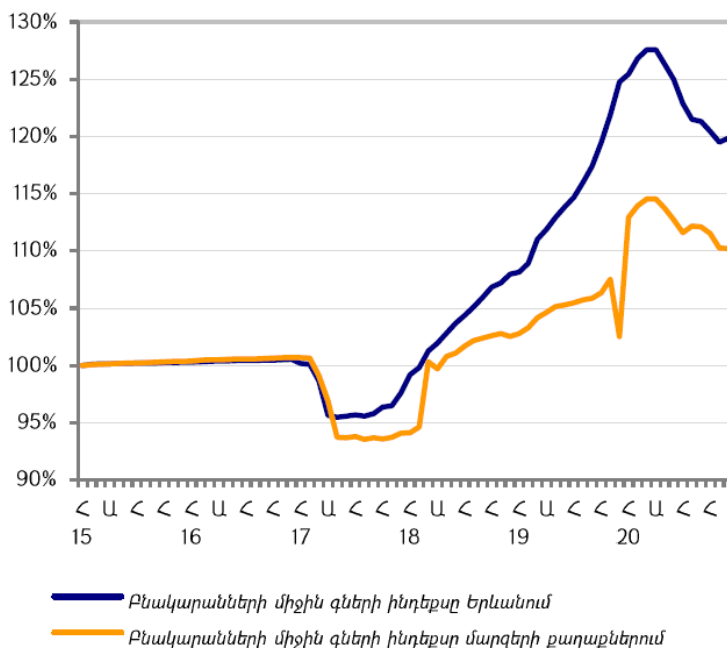

Գծապատկեր 3. Անշարժ գույքի ընդհանուր գործարքներն ըստ տարիների¹

Անշարժ գույքի շուկայի զարգացումը կախված է երկրի տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, դեմոգրաֆիական վիճակից: Որոշիչ դեր են խաղում անշարժ գույքի շուկայի կարգավորման, այդ թվում, հարկային օրենսդրության փոփոխությունները, ինչպես նաև անշարժ գույքի հետ կապված գործարքների ֆինանսավորման մատչելիությունն ապահովող առևտրային բանկերի քաղաքականությունը:

Անշարժ գույքի գների¹ մինչև 2008թ. առաջին եռամսյակը պահպանվող շարունակական վերընթացն ու շինարարության ճյուղի բարձր աճը էականորեն մեծացրին անշարժ գույքի շուկայի զարգացումների կարևորությունը երկրի ֆինանսական կայունության համար: Այդ զարգացումները կարող են ուղղակի կամ անուղղակի անդրադառնալ ֆինանսական համակարգի կայուն գործունեության վրա, քանի որ անշարժ գույքում ներդրումները, մի կողմից, ֆինանսական ներդրումների այլընտրանք են, իսկ մյուս կողմից՝ վարկավորումն իրականացվում է անշարժ գույքի գրավադրմամբ: Հետևաբար, անշարժ գույքի շուկայում գների կտրուկ փոփոխությունները կարող են բացասաբար ազդել ինչպես տնային տնտեսությունների, այնպես էլ ֆինանսական հաստատությունների կայունության վրա:

¹ Անշարժ գույքի շուկայի վերլուծություն, 2021 թվական, ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտե, էջ 3, <https://www.cadastre.am/>

Գծապատկեր 4. 2015–2020 թթ. բնակարանների միջին գների ինդեքսի փոփոխությունը Երևանում և մարզերի քաղաքներում (1 քմ)¹

Հետզհետե միջին տարիներին արտաքին և ներքին տնտեսական անորոշությունների խորացման պայմաններում ՀՀ անշարժ գույքի շուկայում ընդհանուր առմամբ աշխուժացում չի դիտարկվել: ՀՀ գործընկերների տնտեսական հիմնախնդիրները, համաշխարհային տնտեսական ցածր աճի տեմպերի պահպանումը, աշխարհաքաղաքական անորոշությունները բացասական ազդեցություն են ունեցել ՀՀ ներքին տնտեսության վրա: Անշարժ գույքի շուկայի ակտիվությանը առաջին հերթին խոչընդոտել է ցածր պահանջարկը՝ պայմանավորված բնակչության եկամուտների ոչ բարձր մակարդակով:

2013-2016 թվականների ընթացքում Երևան քաղաքում բազմաբնակարան բնակելի շենքերի բնակարանների շուկայական միջին գները, 1 քմ մակերեսի հաշվարկով, դրամական արտահայտությամբ պահպանվել են գրեթե նույն մակարդակում, 2017թ. ընթացքում նախորդ տարվա համեմատ՝ նվազել են 3,5%-ով, 2018թ. ընթացքում 2017թ. համեմատ՝ աճել են 7,2%-ով, իսկ 2019թ. ընթացքում 2018թ. համեմատ՝ աճել են 15,5%-ով, որն ամենաբարձր աճն է եղել 2010թ.-ից ի վեր:

¹ ՀՀ Կենտրոնական բանկ, <https://www.cba.am>

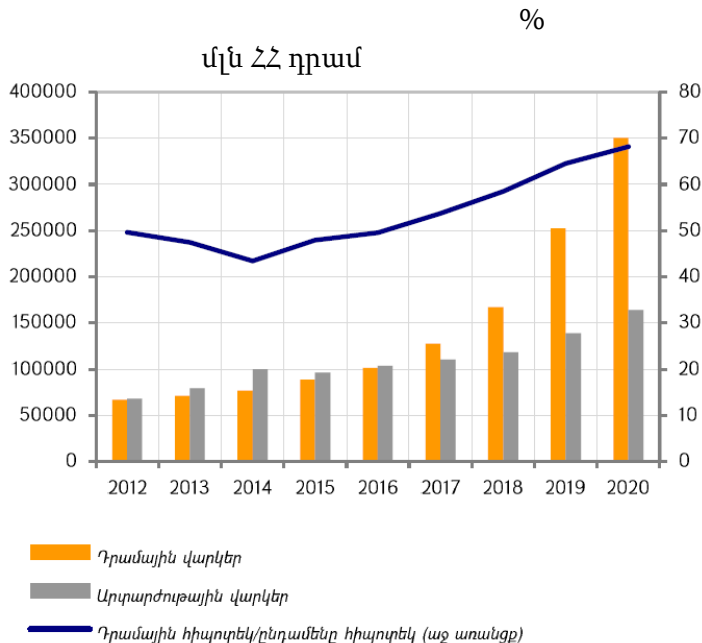
2017-2019 թվականների ընթացքում ՀՀ անշարժ գույքի շուկայում նկատվել է ակտիվություն, որը բացատրվում է բարձր պահանջարկով և բնակչության եկամուտների ցածր, բայց շարունակական աճով: Անշարժ գույքի պահանջարկի աճը հիմնականում պայմանավորված է եղել երկարաժամկետ հիփոթեքային վարկերի հասանելիությամբ, տոկոսադրույքների նվազմամբ և եկամուտների աճով: Նշված գործոնների ազդեցության արդյունքում անշարժ գույքի ձեռքբերումը հասանելի է դարձել ավելի շատ տնային տնտեսությունների համար:

Էական աճ է արձանագրվել նաև անշարժ գույքի առաջարկի տեսանկյունից: Անշարժ գույքի շուկայի ակտիվացման հետ մեկտեղ աճել են նաև բնակելի և ոչ բնակելի շենքերի շինարարությանն ուղղված վարկավորման ծավալները: Անշարժ գույքի շուկայի ակտիվության մասին է վկայում շահագործման հանձնված բնակելի շենքերի և անշարժ գույքի հետ կապված շինարարության ծավալների աճը: 2019թ. ընթացքում շինարարության թույլտվությունները գրեթե կրկնապատկվել են:

Անշարժ գույքի նկատմամբ պահանջարկի, ինչպես նաև առաջարկի աճին նպաստող գործոններից են առաջնային շուկայում անշարժ գույքի ձեռքբերման հիփոթեքային վարկերի տոկոսագումարների չափով եկամտային հարկի վերադարձը և իրականացվող պետական վերաֆինանսավորման ծրագրերը, որոնք մեծացրել են հիփոթեքային վարկավորման հասանելիությունը: Ընդ որում, մինչև 2015թ. առուվաճառքը համեմատաբար ակտիվ է եղել անշարժ գույքի երկրորդային շուկայում, իսկ նորակառույց բնակարանների շուկայի ակտիվությունը եղել է համեմատաբար ցածր: Անշարժ գույքի առաջնային շուկայի ակտիվացմանը որոշակիորեն նպաստել են 2015թ. հունվարի մեկից ուժի մեջ մտած «Եկամտային հարկի մասին» ՀՀ օրենքում կատարված փոփոխությունները, որոնցով արտոնություն է տրվել անմիջապես կառուցապատողից բնակարան և բնակելի տուն ձեռք բերող անձանց: Մասնավորապես, վարկառուի սպասարկման տոկոսները վճարվում են եկամտային հարկի գումարներից, դրանով իսկ նվազեցնելով վարկառու անձանց ֆինանսական բեռը:

«Եկամտային հարկի մասին» ՀՀ օրենքում կատարված փոփոխությունները, «Բնակարան երիտասարդներին» վարկային կազմակերպության և Ազգային հիփոթեքային ընկերության կողմից իրականացվող վերաֆինանսավորման ծրագրերը նպաստել են հիփոթեքային վարկավորման շուկայի ակտիվացմանը: Վերոնշյալ ծրագրերի շրջանակներում հիփոթեքային վարկավորման աճն ուղեկցվել է հիփոթեքային վարկերի պորտֆելի դրամայնացմամբ: Իր ազդեցությունն է ունեցել նաև 2017թ. ընդունված «Բնակարանային հիպոտեկային կրեդիտավորման մասին» ՀՀ օրենքը,

ինչը հնարավորություն է տվել բարձրացնելու հիփոթեքային շուկայում թափանցիկության մակարդակը և ապահովելու վարկառուների շահերի պաշտպանությունը:

Գծապատկեր 5. Հիփոթեքային վարկերի արժույթային կառուցվածքը¹

2019թ. նոյեմբերի 19-ին ընդունվել է «Անշարժ գույքի հարկով հարկման նպատակով անշարժ գույքի շուկայական արժեքին մոտարկված կադաստրային գնահատման կարգը սահմանելու մասին» ՀՀ օրենքը, որի նպատակն անշարժ գույքի հաշվարկված կադաստրային արժեքները վերանայելն է՝ դրանք մոտեցնելով շուկայական արժեքին: Շինությունների գույքահարկի բարձրացման տեսանկյունից ամենամեծ փոփոխությունը կգրանցվի բնակարանների, առանձնատների և հասարակական նշանակության շինությունների նկատմամբ: Իսկ արտադրական նշանակության շինությունների նկատմամբ գույքահարկի փոփոխությունը կլինի համեմատաբար ավելի քիչ: Օրենքը կնպաստի հարկային համակարգի և անշարժ գույքի գնահատման արդյունավետության բարձրացմանը, անշարժ գույքի միասնական գնահատման նոր համակարգի ներդրմանը, ինչպես նաև անշարժ գույքի շուկայի գնային իրավիճակի վերաբերյալ վերլուծական տեղեկատվության ապահովմանը:

¹ ՀՀ Կենտրոնական բանկ, <https://www.cba.am/am/SitePages/statmonetaryfinancial.aspx>

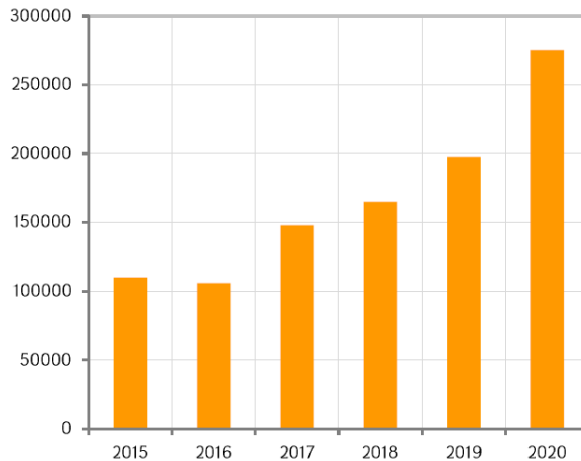
2020թ. ՀՀ տնտեսությունը կրել է միմյանց հաջորդած երկու շուկերի՝ կորոնավիրուսի համավարակի և Արցախի դեմ սանձազերծված պատերազմի ազդեցությունները: Արձանագրված 7,4% տնտեսական անկումն առավելապես պայմանավորվել է ծառայությունների և շինարարության ճյուղերի ավելացված արժեքների նվազմամբ:

Համավարակի և հակահամաճարակային միջոցառումների բացասական ազդեցությունը առավել մեծ և ուղղակի է եղել կեցության և սննդի կազմակերպման, ինչպես նաև հանգստի կազմակերպման և ծառայությունների մատուցման հետ կապված մի շարք ճյուղերում: Տնտեսությունում եկամուտների և պահանջարկի կրճատման հետևանքով տուժել են շինարարության, մեծածախ և մանրածախ առևտրի, ինչպես նաև մշակող արդյունաբերության ճյուղերը: Տարվա ընթացքում արձանագրված բացասական զարգացումներն առավել թույլ են ազդել գյուղատնտեսության, առողջապահության և հանքագործական արդյունաբերության ճյուղերի վրա:

Համավարակը և պատերազմական գործողությունների արդյունքում ձևավորված անորոշությունների բարձր մակարդակը բացասաբար են անդրադարձել նաև ՀՀ անշարժ գույքի շուկայի վրա: 2020թ. հանրապետությունում անշարժ գույքի նկատմամբ իրականացված գործարքների քանակը 2019թ. համեմատ նվազել է 14,7%-ով, Երևան քաղաքում՝ 20,4%-ով, մարզերի քաղաքային բնակավայրերում՝ 17,6%-ով, իսկ գյուղական բնակավայրերում՝ 8,0%-ով: ՀՀ անշարժ գույքի շուկայում 2018թ. և 2019թ. գրանցված բնակարանների միջին գների աճի բարձր տեմպը 2020թ. ընթացքում սկսել է դանդաղել՝ պայմանավորված տնտեսական ակտիվության նվազմամբ, տնտեսությունում եկամուտների և պահանջարկի կրճատմամբ: 2020թ. Երևան քաղաքում բազմաբնակարան բնակելի շենքերի բնակարանների, 1 քմ մակերեսի հաշվարկով, շուկայական միջին գները 2019թ. համեմատ աճել են 7,5%-ով, իսկ մարզերի քաղաքներում՝ 3,0%-ով: Մասնավորապես, Երևանում 2019թ. բազմաբնակարան բնակելի շենքերի բնակարանների միջին գների աճը՝ 15,5%, պահպանվել է մինչև 2020թ. մարտ ամիսը, որից հետո կտրուկ նվազել է՝ տարեվերջին գրանցելով 3,9% անկում:

Տնային տնտեսությունների եկամուտների կրճատման, ինչպես նաև տնտեսության հեռանկարի վերաբերյալ անորոշությունների պահպանման պայմաններում ֆինանսական հաստատությունները դրսևորել են վարկավորման առավել պահպանողական մոտեցումներ: Տնային տնտեսություններին տրամադրված վարկերի աճի տեմպը դանդաղել է՝ տարվա կտրվածքով կազմելով 8,1% (2019թ.՝ 29,6%): 2020թ. նվազել է նաև հիփոթեքային վարկերի աճի տեմպը: Հիփոթեքային վարկերն աճել են 31,5%-ով՝ նախորդ տարվա 37,1%-ի փոխարեն, հիմնականում պայմանա-

վորված առաջնային շուկայից ձեռք բերվող անշարժ գույքի համար տրամադրված հիփոթեքային վարկերի աճով¹: Տարվա ընթացքում բանկերի և վարկային կազմակերպությունների կողմից տրամադրվող անշարժ գույքի ձեռքբերման հիփոթեքային վարկերի ծավալն աճել է 33,0%-ով, իսկ բնակելի և ոչ բնակելի շենքերի շինարարությանն ուղղված վարկավորման ծավալները՝ 41,5%-ով:

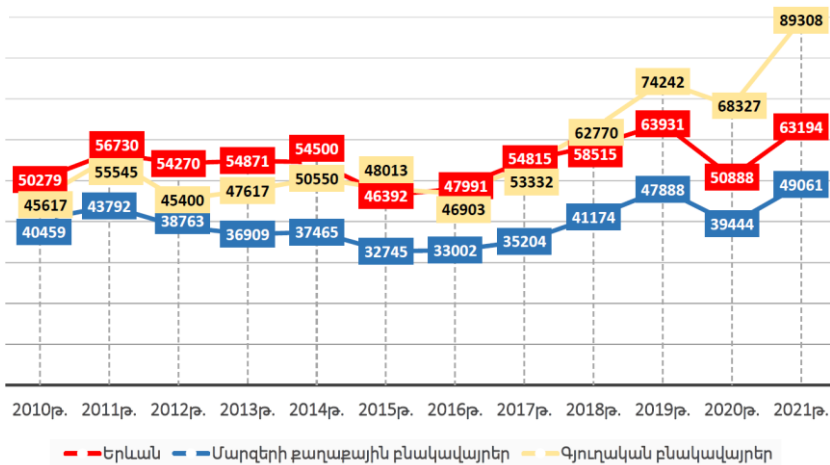
Գծապատկեր 6. Բանկերի և վարկային կազմակերպությունների կողմից շինարարության ոլորտին տրամադրված վարկերի ծավալները, մլն ՀՀ դրամ²

2021թ. հունվար-դեկտեմբեր ամիսներին, 2020թ. նույն ժամանակահատվածի համեմատ, Հայաստանում տնտեսական ակտիվության ցուցանիշն աճել է 5,8%-ով, իսկ շինարարությունը՝ 7,4%-ով³:

¹ Հիփոթեքային վարկերը ներառում են անշարժ գույքի ձեռքբերման, անշարժ գույքի վերանորոգման և անշարժ գույքի կառուցապատման հիփոթեքային վարկերի հանրագումարը:

² ՀՀ Կենտրոնական բանկ, <https://www.cba.am/am/SitePages/statmonetaryfinancial.aspx>

³ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2021 թվականի հունվար-դեկտեմբերին, ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե, Երևան 2022, էջ 9, 29

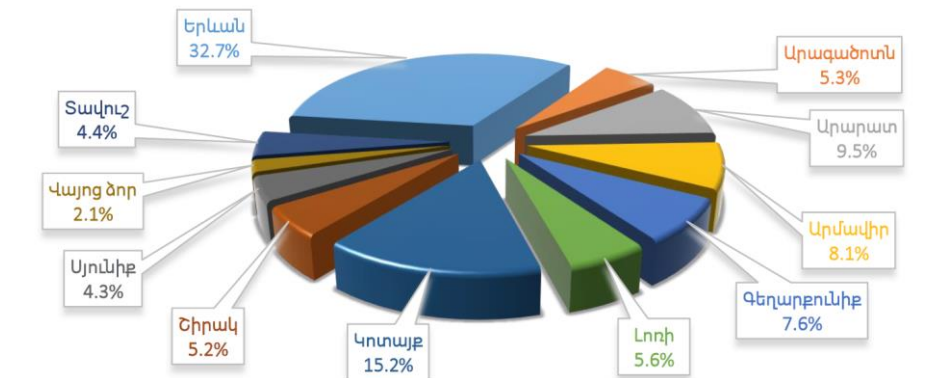

Գծապատկեր 7. Հանրապետությունում անշարժ գույքի նկատմամբ ընդհանուր գործարքների քանակական բաշխվածությունն ըստ Երևան քաղաքի, մարզերի քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի¹

2021թ. հանրապետությունում անշարժ գույքի նկատմամբ իրականացված գործարքների քանակը 2020թ. համեմատ աճել է 27,0%-ով, Երևան քաղաքում՝ 24,2%-ով, մարզերի քաղաքային բնակավայրերում՝ 24,4%-ով, իսկ գյուղական բնակավայրերում՝ 30,7%-ով: Անշարժ գույքի նկատմամբ գրանցված գործարքների առավել բարձր տոկոսաչափը գրանցվել է Երևան քաղաքում՝ 31,4%, իսկ առավել ցածրը՝ Վայոց ձորի մարզում՝ 2,0%: Ընդհանուր գործարքների առավել բարձր տոկոսաչափը՝ 37,5%, գրանցվել է օտարման, իսկ առավել ցածրը՝ 1,6%՝ օրինականացման գործարքների նկատմամբ: Հանրապետությունում 2021թ. ընդհանուր գործարքների առավել բարձր տոկոսաչափը՝ 37,8%, գրանցվել է հողերի, իսկ առավել ցածրը՝ 2,4%՝ արտադրական նշանակության շինությունների նկատմամբ: Երևան քաղաքում 2021թ. ընդհանուր գործարքների առավել բարձր տոկոսաչափը՝ 56,6%, գրանցվել է բնակարանների, իսկ առավել ցածրը՝ 2,6%՝ արտադրական նշանակության շինությունների նկատմամբ: Երևան քաղաքում անշարժ գույքի նկատմամբ ընդհանուր գործարքների

¹ Անշարժ գույքի շուկայի վերլուծություն, 2021 թվական, ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտե, էջ 5, <https://www.cadastre.am/>

առավել բարձր տոկոսաչափն արձանագրվել է Կենտրոն՝ 17,8%, իսկ ցածրը՝ 0,7%, Նուբարաշեն վարչական շրջաններում¹:

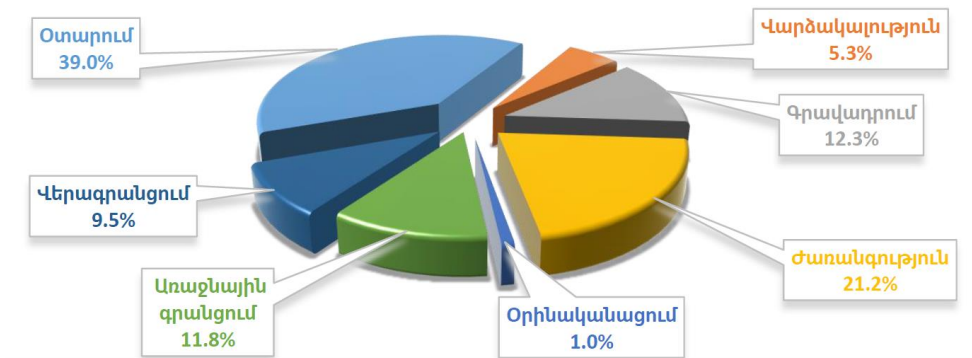

Գծապատկեր 8. Հանրապետությունում անշարժ գույքի նկատմամբ ընդհանուր գործարքների տոկոսային բաշխվածությունը 2022թ. փետրվարին²

2021 թվականին Հայաստանի անշարժ գույքի շուկայում նկատվող աշխուժությունը պայմանավորվել է ինչպես եկամտային հարկի վերադարձի ծրագրի սահմանափակումներով, որի հետևանքով քաղաքացիները շտապել են օգտվել ծրագրից, այնպես էլ՝ 2020 թվականին հետաձգված գործարքներով, որոնք տեղափոխվել են 2021 թվական: 2021 թվականին կառավարությունը սահմանափակումներ ներառեց եկամտային հարկի վերադարձի ծրագրում: Ծրագիրը 2022 թվականից մինչև 2025 թվականը աստիճանաբար կդադարեցվի Երևանում կառուցվող շենքերի համար, սկզբում այն կսահմանափակվի Կենտրոն և Արաբկիր վարչական շրջանների համար, իսկ 2025 թվականից հետո կգործի միայն մարզերում: Արդյունքում աճել է հիփոթեքային վարկով անշարժ գույք ձեռք բերելու շարժառիթը: Շատերը ձեռք են բերում երկրորդ կամ երրորդ անշարժ գույքը և հանձնում վարձակալության՝ ստանալով բարձր եկամուտներ վարձավճարի տեսքով:

¹ Անշարժ գույքի շուկայի վերլուծություն, 2021 թվական, ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտե, <https://www.cadastre.am/>

² Անշարժ գույքի շուկայի վերլուծություն, 2022 թվականի փետրվար, ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտե, էջ 3 <https://www.cadastre.am/>

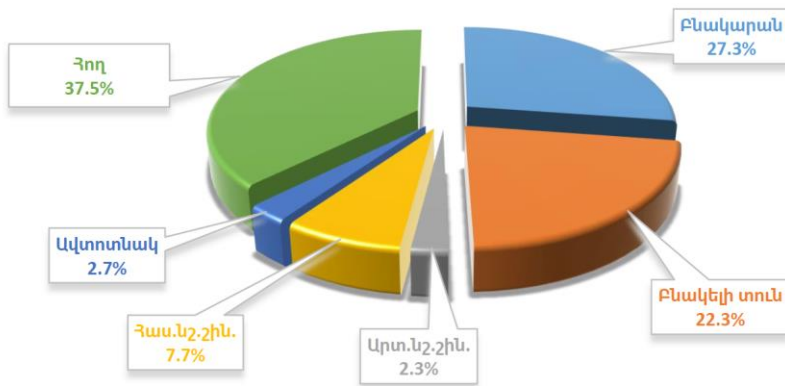
Գծապատկեր 9. Հանրապետությունում անշարժ գույքի նկատմամբ ընդհանուր գործարքների տոկոսային բաշխվածությունը ըստ գործարքի տեսակների 2022թ. փետրվարին¹

ՀՀ անշարժ գույքի շուկայում ակտիվությունը պահպանվել է նաև 2022թ. առաջին ամիսներին: 2022թ. փետրվարին Երևան քաղաքում բազմաբնակարան բնակելի շենքերի բնակարանների, 1 քմ մակերեսի հաշվարկով, շուկայական միջին գները 2022թ. հունվարի համեմատ աճել են 0,9%-ով, իսկ 2021թ. փետրվարի համեմատ՝ 11,9%-ով, մարզերի քաղաքներում՝ 2022թ. հունվարի համեմատ աճել են 1,1%-ով, իսկ 2021թ. փետրվարի համեմատ՝ 14,9%-ով²:

Ռուսաստանի և Ուկրաինայի միջև ռազմական հակամարտությունը, Արևմուտքի երկրների կողմից Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառվող պատժամիջոցներն անխուսափելիորեն իրենց անդրադարձը կունենան նաև Հայաստանի տնտեսության, այդ թվում, անշարժ գույքի շուկայի վրա: Դեպի Ռուսաստան մշտական բնակության նպատակով մեր քաղաքացիների արտագաղթը կարող է ժամանակավորապես դանդաղել, որը կհանգեցնի անշարժ գույքի երկրորդային շուկայում առաջարկի նվազման: Ստեղծված իրավիճակում միանգամայն իրական է հակամարտող երկրներից Հայաստան ներգաղթը՝ ներառյալ մեր հայրենակիցների, որի հետևանքով անշարժ գույքի, հատկապես, մայրաքաղաքի բնակարանների և գրասենյակային տարածքների պահանջարկը, վաճառքի և վարձակալության գները զգալիորեն կաճեն:

¹ Անշարժ գույքի շուկայի վերլուծություն, 2022 թվականի փետրվար, ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտե, էջ 3 <https://www.cadastre.am/>

² Անշարժ գույքի շուկայի վերլուծություն, 2022 թվականի փետրվար, ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտե, էջ 38, 40 <https://www.cadastre.am/>

Գծապատկեր 10. Հանրապետությունում անշարժ գույքի նկատմամբ ընդհանուր գործարքների տոկոսային բաշխվածությունը ըստ գույքի տեսակների 2022թ. փետրվարին¹

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Հանրապետությունում անշարժ գույքի շուկան սկսեց ձևավորվել 1990-ական թվականներին մակրոտնտեսական բարդ իրավիճակում, երբ անշարժ գույքի ոլորտում թուլացել էր պետության դերը, գնաճը գտնվում էր բարձր մակարդակի վրա, նվազել էին շինարարության ծավալները, կտրուկ իջել էր բնակչության կենսամակարդակը, գրեթե բացակայում էին անշարժ գույքի ոլորտը կարգավորող իրավական նորմերը:

Անշարժ գույքի շուկայի ձևավորման դժվարին շրջանն աստիճանաբար փոխարինվեց շուկայի վերելքի ժամանակաշրջանով՝ ոլորտը կարգավորող օրենսդրական դաշտի ձևավորմամբ, ենթակառուցվածքների զարգացմամբ (անշարժ գույքի գործարքների բանկային, իրավաբանական, ռիելթորական ծառայությունների աջակցություն), նոր տեխնոլոգիաների կիրառմամբ և անշարժ գույքի նոր օբյեկտների շինարարության արագ տեմպերով:

Անշարժ գույքի շուկան սոցիալ-տնտեսական բարդ համակարգ է, որը ոչ միայն կախված է երկրի տնտեսության ընդհանուր վիճակից, այլև էական ազդեցություն ունի դրա վրա: Վերջին տասնամյակների ընթացքում Հայաստանում լուրջ միջոցառումներ են ձեռնարկվել անշարժ գույքի շուկայի օրենսդրության և ինստիտուցիոնալ դաշտի բարեփոխման ուղ-

¹ Անշարժ գույքի շուկայի վերլուծություն, 2022 թվականի փետրվար, ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտե, էջ 7 <https://www.cadastre.am/>

դությամբ: Տարիների ընթացքում զգալիորեն ավելացել է անշարժ գույքի գործարքների թիվը, հայտնվել են շուկայի նոր մասնակիցներ և ձևավորվել են ֆինանսավորման նոր գործիքներ, փոխվել է անշարժ գույքի նկատմամբ սեփականության կառուցվածքը: Այսօր բնակելի նշանակության անշարժ գույքի օբյեկտների շուկան անշարժ գույքի շուկայի առավել զարգացած հատվածն է: Միաժամանակ, վերջին շրջանում հետաքրքրության զգալի աճ է նկատվում նաև գյուղական բնակավայրերում հողերի նկատմամբ:

Անշարժ գույքի շուկան կախված է երկրի տնտեսության վիճակից՝ միաժամանակ լինելով դրա ցուցիչը: Երբ սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը կայունանում է, հետևաբար՝ աճում են բնակչության եկամուտները, աճում է նաև անշարժ գույքի նկատմամբ պահանջարկը: Իսկ երբ աճում է անորոշությունն ազգային տնտեսության այլ ոլորտներում, ակտիվությունն անշարժ գույքի շուկայում նվազում է:

Անշարժ գույքի շուկայի վիճակը բնութագրելիս դժվար է հստակ նշել գործարար ակտիվության պարբերաշրջանի փուլի սկզբի կամ ավարտի մասին, քանի որ շուկայի տարբեր հատվածներում կարճաժամկետ միտումները կարող են տարբեր ուղղվածություններ ունենալ երկարաժամկետ միտումի շրջանակներում: Անշարժ գույքի շուկայի ներկա վիճակն արտացոլում է նրանում տեղի ունեցող գործընթացների ոչ միանշանակությունը: Անշարժ գույքի արժեքը ձևավորվում է մի շարք սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ գործոնների ազդեցության ներքո: Քանի որ տնտեսության այս հատվածն ուղղակիորեն կախված է հասարակության մեջ տեղի ունեցող գործընթացներից, ցանկացած գլոբալ փոփոխություն կարող է ազդել անշարժ գույքի շուկայի վրա՝ հրահրելով գների աճ կամ անկում:

Вардуи Габриелян, Тенденции развития рынка недвижимости в Республике Армения - Рынок недвижимости в Республике Армения начал формироваться в сложной макроэкономической ситуации 1990-х гг. Сложный период становления рынка недвижимости постепенно сменился периодом подъема рынка: с формированием законодательной базы, развитием инфраструктуры, быстрыми темпами строительства новых объектов недвижимости, ростом количества сделок на рынке недвижимости.

Мировой экономический кризис 2008 года ударил и по экономике Армении. В результате резкого изменения экономической ситуации больше всего пострадало строительство жилых домов. В посткризисные годы низкие темпы роста мировой экономики оказали негативное влияние на экономику РА, в том числе на рынок недвижимости.

В течение 2017-2019 гг. на рынке недвижимости РА наблюдалась активность, что объясняется высоким спросом, низким, но непрерывным

ростом доходов населения. Увеличение спроса на недвижимость было в основном связано с доступностью долгосрочных ипотечных кредитов, более низкими процентными ставками и ростом доходов. В результате влияния указанных факторов приобретение недвижимости стало более доступным для большего числа домохозяйств.

В 2020 году негативное влияние на рынок недвижимости Армении оказал высокий уровень неопределенности, возникший в результате эпидемии коронавируса и развязанной против Арцаха войны.

В 2021 году рынок недвижимости РА снова был активен. На сегодняшний день рынок объектов жилой недвижимости является наиболее развитой частью рынка недвижимости. В то же время в последнее время наблюдается заинтересованность в земельных участках в сельской местности. Современное состояние рынка недвижимости отражает неоднозначность происходящих на нем процессов. Военный конфликт между Россией и Украиной неизбежно окажет влияние на экономику Республики Армения, в том числе на рынок недвижимости.

Varduhi Gabrielyan, Real Estate Market Development Trends in the Republic of Armenia - The real estate market in the Republic of Armenia began to take shape in the difficult macroeconomic situation of the 1990s. The difficult period of the formation of the real estate market was gradually replaced by a period of market growth: with the formation of a legislative framework, infrastructure development, the rapid pace of construction of new real estate, an increase in the number of transactions in the real estate market.

The global economic crisis of 2008 also hit the Armenian economy. As a result of a sharp change in the economic situation, the construction of residential buildings suffered the most. In the post-crisis years, the low growth rates of the global economy had a negative impact on the RA economy, including the real estate market.

During 2017-2019 activity was observed in the real estate market of the Republic of Armenia, which is explained by high demand, low, but continuous growth in incomes of the population. The increase in demand for real estate was mainly due to the availability of long-term mortgages, lower interest rates and rising incomes. As a result of the influence of these factors, the acquisition of real estate has become more affordable for a larger number of households.

In 2020, the high level of uncertainty that arose as a result of the coronavirus epidemic and the war unleashed against Artsakh had a negative impact on the Armenian real estate market.

In 2021, the RA real estate market was active again. To date, the residential real estate market is the most developed part of the real estate market. At the same time, interest in land plots in rural areas has recently been observed. The current state of the real estate market reflects the ambiguity of the processes taking place on it. The military conflict between Russia and Ukraine will inevitably have an impact on the economy of the Republic of Armenia, including the real estate market.

Ուղարկվել է խմբագրություն 31.03.2022թ.

Գրախոսվել է 31.03.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 06.04.2022 թ.

**ՀԱՄԱԽԱՌՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԱՅՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԽԹԱՆՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼ
ՇՐՋԱՆԱԿԸ**

ԴԱՎԻԹ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր - ներառականություն, համախառն ազգային խնայողություններ, զուտ խնայողություններ, տնային տնտեսությունների խնայողություններ, հարկում ըստ վճարունակության սկզբունքի, ներառականություն, ինստիտուցիոնալ խթաններ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես տնտեսական աճն է կախված ներդրումներից, այնպես էլ ներդրումները կախված են դրանք ֆինանսավորելու երկրի կարողությունից՝ սեփական խնայողություններից կամ արտաքին աղբյուրներից: Վերջինը, սակայն, ունի սահմանափակումներ և ռիսկային է: Դրա ապացույցն այն է, որ 2008թ.- ի ֆինանսական ճգնաժամից հետո ընկած ժամանակահատվածում ՕՈՒՆ-երի ներհուսքը ՀՀ դրսևորեց խիստ նվազման միտումներ, իսկ COVID-19 համավարակի ազդեցությամբ 2020թ. անկումը կազմեց 54%¹: Ավելին, առաջավոր երկրների ճգնաժամի հաղթահարման միջոցառումներում ներառվել են նոր սահմանափակումներ, իսկ առաքման համաշխարհային շղթաների արմատական վերադասավորումների արդյունքում սպասվում են օտարերկրյա ներդրումների համաշխարհային հոսքերի լանդշաֆտի էական փոփոխություններ: Միաժամանակ, տնական և կայուն տնտեսական աճ գրանցած 13 երկրների (ասիական 9 երկրի) փորձի ուսումնասիրության արդյունքում ՄԱԿ-ի աճի և զարգացման հանձնաժողովը եզրահանգել է. «Կարևոր է նկատի ունենալ, որ չի հանդիպում կայուն բարձր ներդրումային ուղու դեպք, որն ապահովված չէ ներքին բարձր մակարդակի խնայողություններով: Սա հարց է առաջացնում՝ ի՞նչն է հանգեցնում խնայողությունների:... խնայողություններն են խթանում ներդրումները, թե՞ ներդրումներն են գեներացնում սեփական խնայողությունները: Հավանաբար՝ պատճառականությունն ընթանում է երկու ուղղությամբ»²:

Ներքին ներդրումների ֆինանսավորման արտաքին աղբյուրների մեծացող անորոշությունների պայմաններում՝ կարևորվում են տնտեսա-

¹World Investment Report 2021. New York, United Nations, 2021, p.251.

² Commission on Growth and Development. 2008. The Growth Report : Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development. Washington, DC : World Bank, p.54.

կան աճի ապահովման համար անհրաժեշտ ներդրումների ֆինանսավորման ներքին աղբյուր հանդիսացող ներքին խնայողությունները: Վերջին տասնամյակում ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին գործոնների ազդեցությամբ, ՀՀ տնտեսությունում առաջացել են մի շարք բացասական միտումներ, որոնցից են տնտեսական աճի ցածր և ոչ կայուն տեմպերը, ներքին խնայողությունների մակարդակի անկումը, ինչը հանգեցրել է նաև հիմնական կապիտալի համախառն կուտակման մակարդակի խիստ անկմանը (2020թ.-ին կազմել է 2008թ.-նի մակարդակի 35.5%-ը)¹: Սույն հետազոտության նպատակը ՀՀ համախառն խնայողությունների կառուցվածքի, դրանց ձևավորման միտումների ուսումնասիրությունը և օրինաչափությունների բացահայտումն է, խնայողությունների մակարդակի վրա ազդող գործոնների ազդեցության գնահատումը և դրանց ինստիտուցիոնալ խթանման վերաբերյալ առաջարկություններ ներկայացնելը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մասնավոր խնայողությունների վարքագծի ուսումնասիրությունը երկար ժամանակ եղել է տնտեսագիտական հետազոտությունների առանցքային հիմնախնդիր²: Այս տեսակետից, մասնավոր խնայողությունների կարևոր բաղադրիչ հանդիսացող տնային տնտեսությունների խնայողությունների խթանումը, այդ գործընթացներում ներառականության ապահովումը որոշիչ ազդեցություն ունի համախառն ազգային խնայողությունների մակարդակի բարձրացման և այդ ճանապարհով ներքին ներդրումների կայուն բարձր մակարդակ ապահովելու համար:

Ակնհայտորեն, շուկայական տնտեսությունն ինքնաբերաբար և պարտադիր չի ապահովում օպտիմալ տնտեսական աճ, ինչը, ըստ Տոշի-հիրո Իհորի³, պայմանավորված է նրանով, որ սպառման, խնայողությունների և ներդրումների վերաբերյալ մասնավոր որոշումները պատշաճ հաշվի չեն առնում ապագա սերունդների շահերը: Այս առումով, կարևորվում է հարկաբյուջետային քաղաքականության դինամիկ օպտիմալացման հիմնախնդիրը, որը ներառում է բյուջեի պակասորդը, պարտքի բեռը և պետական ներդրումների արդյունավետությունը: Միաժամանակ, նա նկատում է, որ «Հանրային ֆինանսները» ուսումնասիրում է, թե մենք ինչ-

¹ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (ՀՎՏ) 2010, էջ 236-239: ՀՎՏ 2021, էջ 267-271:

² IMF. World Economic Outlook, April 2014: Recovery Strengthens, Remains Uneven Washington, DC: International Monetary Fund, 2014, p. 107.

³ **Ihori, T.** Principles of Public Finance, Springer Texts in Business and Economics. Springer; 1st ed. 2017, p.4.

պես պետք է զարգացնենք տնտեսությունը, որպեսզի դա համապատասխանի շրջակա միջավայրի որակին, ինչպես նաև ապագա սերունդների շահերին: Ստորև փորձ է արվել ներկայացնել հարկաբյուջետային քաղաքականության երկու գործիքների՝ ծախսերի և եկամուտների միջոցով խնայողականության գործընթացում ապագա սերունդների շահերին համապատասխան ներառականության ապահովման մոտեցում, որը կարող է նպաստել սպառման, խնայողությունների և ներդրումների վերաբերյալ օպտիմալ մասնավոր որոշումների ընդունմանը:

Միջազգային պրակտիկայում գոյություն ունեն խնայողությունների գործընթացներում ներառականության բարձր աստիճանի ապահովման տարբեր սխեմաներ, քաղաքականություններ: ՀՀ-ում այդպիսի քաղաքականությունը հատկապես կարևորվում է ներքին ներդրումների հետ կապված խնդիրների առկայությամբ: Խնայողությունների քաղաքականությունը կարող է հիմնվել տնային տնտեսության կողմից որոշումների ընդունման տեսական մոդելների վրա, որոնք ստուգված են խնայողական վարքագծի վերաբերյալ փորձառական տվյալներով: Գերիշխող մոդելը, ինչպես արդեն նշվել է, «կենսապարբերաշրջանի» տեսությունն է, որը հաշվի է առնվել ստորև ներկայացված ներառականության ինստիտուցիոնալացման հնարավոր մոտեցումներից մեկը:

Ազգային հաշիվների համակարգում «խնայողություններ» բառեզրին ավելի լայն իմաստ է տրված, ինչի վերաբերյալ Լուդիգի համալսարանի պրոֆեսոր Քլոս Էքլունդն իրավացիորեն նկատել է, որ «...ազգային հաշիվների համակարգում «խնայողություններ» բառեզրը նշանակալի լայն է, թեպետ «խնայել», նշանակում է ուղղակի ձեռնպահ մնալ սպառումից: Նա հիմնավորված է դիտարկում այն, որ ՀԱԱ-ի հաշվեկշռում բոլոր ռեսուրսները, որոնք չեն ուղղվում սպառման, կազմում են խնայողություններ»¹:

Մանչեսթրի համալսարանի հետազոտողներ Ջորջ Մավոտասը և Ռոջեր Քելին նկատել են, որ «Զարգացող երկրներում դոնորների ներդրած բազմաթիվ քաղաքականություններ...խոչընդոտել են խնայողությունների համախմբմանը. բազմաթիվ փոքր ավանդատուները, որոնք գոյություն ունեն նույնիսկ թույլ զարգացած երկրների ծայրահեղ աղքատ հատվածներում, չեն դիտարկվել որպես ներքին ռեսուրսների աղբյուրներ: Դժվարությունն այն է, որ կառավարությունների համար ավելի դյուրին է ընդունել դոնորական միջոցները, քան համախմբել սեփական բնակչության խնայողությունները, չնայած այն բանին, որ վերջինը, ընդհանուր առ-

¹ Эклунд К. Эффективная экономика – шведская модель. – М.: «Экономика», 1991, с.98.

մամբ, կարող է ապահովել ավելի շատ միջոցներ հիմնական կապիտալի կուտակումը վարկավորելու համար, քան առաջինը»¹:

Տնային տնտեսությունների համար, անշուշտ, վարկը կարևոր է, սակայն այն ակտիվներ կուտակելու միայն մեկ ճանապարհն է, մյուսը խնայողություններն են: Այդ առումով, Մայքլ Բարրը և Մայքլ Շերեդան² նկատել են. «Աղքատները պետք է խնայողություններ կատարեն ոչ միայն վարկ ստանալու և այն մարելու, այլև հիմնական գնումներ անելու, կենսապարֆերաշրջանի իրադարձությունները (ամուսնություն, ծնունդ, հուղարկավորություն) պատշաճ կազմակերպելու, ինչպես նաև արտակարգ իրավիճակներում» առաջացող չնախատեսված ծախսերը հոգալու համար: Ըստ նրանց, խնայողությունները և վարկը լրացնում են միմյանց, հաճախ փոխկապված են, երկուսն էլ՝ կարևոր³:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրության համար օգտագործվել են ՀՀ համախառն և զուտ ազգային խնայողությունների տվյալների ժամանակային շարքերը 1993-2020 թթ., ինչպես նաև պետական և մասնավոր խնայողությունների տվյալների ժամանակային շարքերը՝ 2000-2019 թթ. համար, որոնք ստացվել են Համաշխարհային բանկի և ՀՀ վիճակագրական պետական կոմիտեի տվյալների բազաններից: Կատարվել են միջազգային համեմատություններ: Ուսումնասիրվել են համախառն և զուտ ազգային խնայողությունները, դրանց մակարդակները և միտումները: Համախառն ազգային և զուտ խնայողությունների մակարդակի վրա գործոնների ազդեցության գնահատման համար օգտագործվել է կոռելյացիոն-վերլուծության մեթոդը:

1. ՀԱՄԱԽԱՌՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԱՅՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

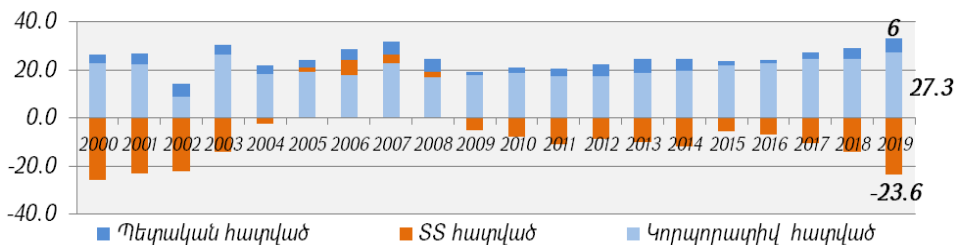
Համախառն ազգային խնայողությունները (ՀԱԽ) երկրի ներդրումային «առողջության» ցուցիչն են: Չնայած 1993թ. մինչև 2009թ. դրական դի-

¹ Mavrotas, G., Kelly, R. Saving Mobilisation and Financial Sector Development: The Nexus//Savings and Development, Vol. 25, No. 1 (2001), p. 33

² Barr, M., Sherraden, M. Institutions and Inclusion in Saving Policy//in Building assets, building wealth, creating wealth in the lo-income communities, N. Retssinas and E. Belsky, eds., Brookings Presss, 2005, p.286.

³ Barr, M., Sherraden, M. Institutions and Inclusion in Saving Policy//in Building assets, building wealth, creating wealth in the lo-income communities, N. Retssinas and E. Belsky, eds., Brookings Presss, 2005, p.286.:

նամիկային, այդուհանդերձ, ՀԱԽ-ն այնուհետև դրսևորել է խիստ անկման միտումներ և հետագոտվող ժամանակահատվածում ՀՆԱ-ի նկատմամբ կազմել է տարեկան միջին հաշվով 12.1%: Համեմատության համար՝ աշխարհի միջինը կազմել է՝ 25.8%, միջինից բարձր եկամտով երկրներինը՝ 33.9%, Եվրոպայի և Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանի երկրների միջինը՝ 26.1%¹: ՀԱԽ-ը կարևորվում է հատկապես արտաքին ցնցումների նկատմամբ դիմադրողականության առումով: 2009թ. և 2020 թ. տնտեսական խիստ անկումները դրա ապացույցն են, երբ ՀՀ-ում արձանագրվեցին տնտեսական խիստ անկումներ. 14.1% և 7.4%: Մինչդեռ, ՀԱԽ կայուն և բարձր մակարդակ ունեցող երկրներում ճգնաժամների ժամանակ խիստ անկումներ չեն արձանագրվել: Այսպես, օրինակ, միջինից բարձր եկամտով երկրների տնտեսական աճը 2007 թ. կազմել է 9.6%, 2008 թ.՝ 6.5%, 2009 թ.՝ 2.6%, իսկ 2010 թ.՝ 8.7%: Եվրոպայի և Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանի երկրների տնտեսական աճի միջին ցուցանիշը 2007թ.-ին կազմել է 7.8%, 2008 թ.՝ 4.5%, 2009 թ. անկումը կազմել է 5.7%, իսկ արդեն 2010 թ. արձանագրվել է 5.02% աճ²: ՀԱԽ-ը պետական և մասնավոր հատվածի խնայողությունների ամբողջությունն է, իսկ մասնավոր խնայողությունները՝ տնային տնտեսությունների և կորպորատիվ հատվածի խնայողությունների հանրագումարը: Գծապատկեր 1-ում ներկայացված է ՀԱԽ կառուցվածքը, որին առնչվող տվյալները:

Գծապատկեր 1 ՀՀ համախառն ազգային խնայողությունների կառուցվածքի դինամիկան, 2000-2019թթ. (ՀՆԱ-ի նկատմամբ %)³

Գծապատկերից երևում է, որ ՀԱԽ մակարդակի բարձրացմանը նպաստել են կորպորատիվ հատվածի խնայողությունները, պակաս չափով՝ պետական խնայողությունները: ՀԱԽ-ի վրա տևական ժամանակ

¹ Աղբյուր՝ World Development Indicators (<https://data.worldbank.org>)

² Կազմել է հեղինակը: Աղբյուր՝ World Development Indicators (<https://data.worldbank.org>)

³ Կազմել է հեղինակը ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալների բազայի հիման վրա/<https://www.armstat.am/am/?nid=14>; ԱՀՀ 1993-ում կորպորատիվ հատվածի խնայողությունների արտացոլված չլինելու պատճառով, 2000-2011թթ. տվյալները հաշվարկել է հեղինակը:

բացասական ազդեցություն է ունեցել տնային տնտեսությունների խնայողությունների (SSՖ) բացասական մակարդակը (ՀՆԱ-ի նկատմամբ %). SSՖ մակարդակը դրական է եղել 2005-2008 թթ., համապատասխանաբար՝ 1.8%, 6.2%, 3.3% և 5.1%: Տնօրինվող եկամուտների նկատմամբ տնային տնտեսությունների ծախսերի գերազանցումը (2020թ.՝ 40%) ՀՀ-ում տևական բնույթ է կրում, իսկ նրանց վարքագիծը տարբերվում է ՏՀԶԿ երկրների վարքագծից. ճգնաժամերի ժամանակ SSՖ մակարդակը բարձրանում է: Օրինակ, COVID-19 համավարակի ընթացքում ՏՀԶԿ գրեթե բոլոր երկրներում խնայողությունների մակարդակները (համախառն ազգային եկամտի նկատմամբ) բարձրացել էին, մինչդեռ ՀՀ-ում 2019 թ. այն էլ ավելի նվազել, կազմելով -23.3 %¹(ՀԱԵ-ի նկատմամբ):

Ջ. Քեյնսը մարդկանց խնայողական վարքագծի առնչությամբ նկատել է. «Որպես խնայողության միջոց փողը պահպանելու մեր ցանկությունը, մեր սեփական հաշվարկների և ապագայի վերաբերյալ մեր անվստահության աստիճանի բարոյաբանություն է»²: Մինչդեռ, ՀՀ-ում, հակառակը, 2019 թ., 2018 թ. համեմատ, խնայողությունների մակարդակը նվազել է գրեթե երկու անգամ:

Մասնավոր կորպորատիվ խնայողություններ (ՄԿԽ): 2019 թ. կորպորատիվ խնայողությունները (ոչ ֆինանսական և ֆինանսական կազմակերպությունների) կազմել են 1368.4 միլիարդ դրամ կամ ՀՆԱ-ի 27.4%-ը: Աղյուսակ 1-ում ներկայացված են մասնավոր կորպորատիվ հատվածի խնայողությունները և ներդրումները, խնայողություններ-ներդրումներ ռեսուրսային ձեռքբաժքը:

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ոչ ֆինանսական կազմակերպությունների խնայողություններ, ՀՆԱ-ի նկատմամբ %								
Ոչ ֆինանսական կազմակերպությունների	14.8	16.3	17.2	19.5	19.8	19.4	19.1	20.9
Ոչ ֆինանսական կազմակերպությունների համախառն կուտակում, ՀՆԱ-ի նկատմամբ %								
Ոչ ֆինանսական կազմակերպությունների	15.7	13.9	14.1	13.1	10.7	10.2	16.1	10.6

¹ Աղբյուր՝ ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալների բազա// <https://www.armstat.am/am/?nid=14>;

² **Keynes, J. M.** *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan 1936, p. 216.

Խնայողություններ- ներդրումներ ձեռքվածք (պակասուրդ (-)/ հավելուրդ (+))	-0.9	2.4	3.1	6.4	9.1	9.2	3.0	10.3
Ֆինանսական կազմակերպությունների խնայողություններ, ՀՆԱ-ի նկատմամբ %	2.9	2.4	2.5	2.3	3.3	5.3	5.5	6.4
Ֆինանսական կազմակերպությունների համախառն կուտակում, ՀՆԱ-ի նկատմամբ %	0.6	0.2	0.07	0.01	0.08	0.01	0.09	0.1
Խնայողություններ- ներդրումներ ձեռքվածք (պակասուրդ (-)/ հավելուրդ (+))	2.0	2.2	2.43	2.29	3.22	5.29	5.41	6.39

Աղյուսակ 1. Մասնավոր հատվածի կորպորատիվ խնայողություններ¹

Ինչպես երևում է աղյուսակից, հետազոտվող ժամանակահատվածում ոչ ֆինանսական կազմակերպությունների մասով, միայն 2012 թ. է եղել ռեսուրսային ձեռքվածք, ՀՆԱ-ի 0.9%-ի չափով: Ըստ էության, կապիտալի կուտակումը հարմարեցվել է խնայողություններին, այլ ոչ տեխնոլոգիական առաջընթացի պահանջներին. ներդրումներ արվել են խնայողությունների շրջանակներում: 2013-2019 թթ. գրանցվել է խնայողություններ-ներդրումներ ռեսուրսային հավելուրդ: Մինչդեռ ներդրումների 25%-ից ավելիի դեպքում է հնարավոր ապահովել տեխնոլոգիական առաջընթացը, ինչի մասին վկայում է առաջին գլխում ներկայացված ասիական երկրների փորձը:

Թեպետ կորպորատիվ խնայողությունների դինամիկան դրական է, այդուհանդերձ, ներդրումները դրսևորել են նվազման միտում: 2019 թ. 10.6% ներդրումների մակարդակը կամ խնայողությունների կիսով չափ օգտագործելն ինքնին բացասական երևույթ է: Այս առումով, տնտեսագետ, ԱՄՆ Արդար աճի վաշինգտոնյան կենտրոնի վերլուծաբան Նիկ Բանքերը նկատել է. «Տասնամյակների ընթացքում ոչ ֆինանսական կորպորացիաները եղել են ֆինանսական համակարգի հաճախակի փոխառուները:...Ներդրումներ կատարելու կամ այլ ընկերություն ձեռք բերելու

¹ Կազմել է հեղինակը: Աղբյուր՝ ՀՀ վիճակագրության տվյալների բազա// https://www.armstat.am/am/?nid=202_ 2000-2011թթ.-ների տվյալները հաշվարկել է հեղինակը:

համար նրանք ֆինանսական համակարգի միջոցով դիմում էին փոխառությունների տնտեսության մյուս ոլորտներում ձևավորված խնայողությունները: Սակայն 2000 թ. կորպորատիվ հատվածը փոխառությունից անցավ զուտ խնայողության: Այս խիստ փոխակերպումը, որը երբեմն անվանվում է «կորպորատիվ խնայողությունների գերհագեցում» («corporate savings glut»), ինչն ապագա տնտեսական աճի տեսանկյունից մտահոգիչ է¹: ՀՀ-ում այդպիսի միտումներ սկսել են ձևավորվել 2013 թվականից: Թերևս լրացուցիչ ուսումնասիրություններ կպահանջվեն՝ պատճառահետևանքային կապերը բացահայտելու համար, քանի որ Բանքերը բերում է այնպիսի ընկերությունների օրինակներ (Google, Apple, General Motors), որոնց գործունեության մասշտաբները և միջավայրը բոլորովին այլ են:

Համախառն ազգային խնայողությունների վրա անմիջական ազդեցություն ունեն նրա կառուցվածքային տարրերը. տնային տնտեսությունների (SSԽ), կորպորատիվ (ՄԿԽ) և պետական (ՊԽ) հատվածների խնայողությունները: Նախ դիտարկվել է տնային տնտեսությունների խնայողությունների (household savings HHS) փոխկապվածությունը, ինչի համար ընտրվել է զույգ գծային ռեգրեսիան: Գծապատկեր 3-ից երևում է, որ երկու փոփոխականների փոխկապվածությունը բարձր է և ուղիղ գծային. $r_{xy} = 0.712$: Ռեգրեսիայի գնահատված մոդելն ունի հետևյալ տեսքը².

$$GNS = 20.77 + 0.62 HHS$$

$$(11.57) \quad (4.42) \quad (1)$$

Հետազոտվող իրավիճակում GNS-ի ընդհանուր փոփոխականության 50.65%-ը բացատրվում է մոդելում HHS գործոնով: HHS-ի 1%-ով աճը հանգեցնում է GNS-ի միջինը 0.62%-ով աճին: Այնուհետև (1) մոդելում ներառվել են մյուս երկու փոփոխականները՝ պետական (GOVS) և մասնավոր կորպորատիվ հատվածի (PS) խնայողությունները: Բացահայտվել է, որ HHS և GNS փոփոխականների միջև առկա է մուլտիկոլինեարության խնդիր ($r_{xy}=0.917$): Մոդելից դուրս է բերվել կորպորատիվ հատվածի խնայողությունների փոփոխականը, որից հետո ստացվել է բազմակի ռեգրեսիայի հետևյալ գնահատված մոդելը.

$$GNS = 18.65 + 1.2 GOVS + 0.78 HHS$$

$$(11.6) \quad (3.1) \quad (12.2) \quad (2)$$

¹ **Bunker, N.** The corporate savings glut and the economic possibilities of the future//January 25, 2016. <https://equitablegrowth.org/the-corporate-savings-glut-and-the-economic-possibilities-of-the-future/> January 25, 2016

² Լուծումը ստացվել է ձևակերպվել է Уравнение регрессии սերվիսի օգնությամբ: [/https://math.semestr.ru/corel/corel.php](https://math.semestr.ru/corel/corel.php)

Մոդելի հարաչափերը վիճակագրորեն նշանակալի են: Հետազոտվող իրավիճակում ՀԱԽ-ի 89.95% փոփոխականությունը բացատրվում է մոդելում ներառված գործոններով: HHS -ի 1%-ով աճը հանգեցնում է GNS -ի մակարդակի 0.78%-ով աճին, ՊԽ-ինը՝ 1.2%-ով աճին: Քանի որ $\beta_1 = -0.968$, կարելի է եզրակացնել, որ GNS-ի վրա ավելի մեծ ազդեցություն ունի HHS-ը: Ակնհայտ է, որ այս գործոններով չի կարող սահմանափակվել ՀԱԽ-ի վրա ազդող գործոնների շրջանակը, որոնցից մի քանիսը կարող են միջնորդավորված ազդել համախառն ազգային խնայողությունների վրա:

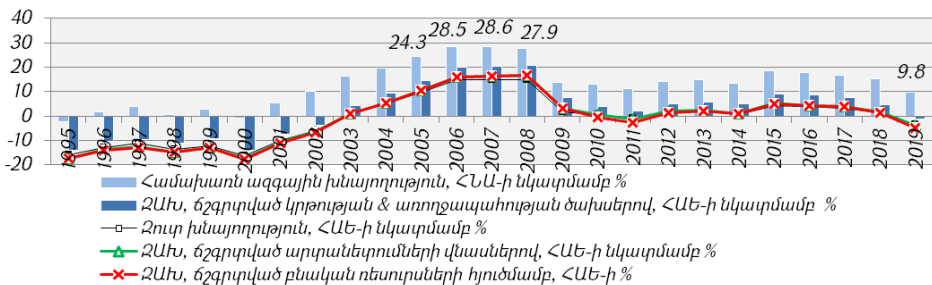
Ձուտ ազգային խնայողությունները (ԶԱԽ՝ NNS-Net National Savings): ՀԲ-ի տվյալների բազայում առկա են ԶԱԽ ճշգրտված մի քանի ցուցանիշներ: Ճշգրտված ԶԱԽ-ը ստացվում են ազգային հաշիվներում առկա «համախառն խնայողություն» ստանդարտ ցուցանիշի չորս ճշգրտումների միջոցով. (1) կապիտալի սպառումը հանելուց հետո ստացվում է ԶԱԽ-ը, (2) կրթության վրա պետական ընթացիկ ծախսերը գումարվում են, (3) հանվում են բնական ռեսուրսների հյուծման գնահատումները, որպեսզի արտացոլվի ակտիվների արժեքի նվազելը, կապված արդյունահանման և հյուծման հետ, (4) կատարվում են ածխածնի երկօքսիտի և պինդ մասնիկների արտանետումներից վնասների հանումներ: Այնուհետև ցուցիչը հաշվարկվում է ճշգրտված ԶԱԽ-ը հարաբերելով համախառն ազգային եկամտին (ՀԱԵ) ¹: Նման ճշգրտումները պայմանավորված են «ներառական աճ» եզրույթի տարածման հետ ²: Ազգային հաշիվներում («տնօրինվող եկամտի հաշիվ») արտացոլված է միայն երկրի ԶԱԽ՝ համախառն խնայողության և հիմնական կապիտալի սպառման տարբերությունը: Հիմնական կապիտալի սպառումը այն կապիտալի փոխհատուցումն է, որը սպառվել է արտադրության գործընթացում: Հարկ է նշել, որ բացի բնապահպանական գործոններից, ՀԲ-ն կատարում է ճշգրտում ըստ կրթության ծախսերի: Մինչդեռ, որպես մարդկային կապիտալում ներդրումներ, նույն կերպ կարևոր են առողջապահության ծախսերը: Բացի դրանից, ՀԲ-ի մեթոդաբանությամբ հաշվի են առնվում պետական բյուջեի հաշվին կրթության համար կատարվող ծախսերը, նկատի ունենալով մասնավոր հատվածի կատարած ծախսերի վերաբերյալ տվյալների դժվար հասանելի լինելը:

Կատարվել է ՀՀ ԶԱԽ ճշգրտում՝ վերոնշյալի հաշվառմամբ, ինչով ամբողջական է դառնում դրանց ճշգրտումների շրջանակը: Վերոնշյալից

¹ Bolt, K., Matete, M., Clemens, M. Manual for Calculating Adjusted Net Savings. Environment Department, World Bank. Washington DC, September 2002, p.5.

² Lequiller, F. Blades D. Understanding National Accounts: Second Edition. Paris, OECD Publishing. 2014, p. 470.

կարելի է եզրակացնել, որ ճշգրտված ԶԱԽ-ն ավելի համարժեք է գնահատում տնտեսական առաջընթացը, արտացոլում է աճի ներառականությունը և, ՀՆԱ-ի ցուցանիշի համեմատ, ավելի ճշգրիտ է ցույց տալիս տնտեսությունում տեղի ունեցող ոչ միայն քանակական, այլև որակական փոփոխությունները: Հետևաբար, նպատակահարմար է թվում այդ ցուցանիշով երկրի առաջընթացը չափելը: Գծապատկեր 2-ում ներկայացված է ՀԱԽ-ի, ԶԱԽի (ազգային հաշիվների համակարգում արտացոլված) և ճշգրտված ԶԱԽ-ի դինամիկան: Գծապատկերից երևում է, որ ՀՀ-ում խնայողությունները, լինեն ճշգրտված, թե ոչ, տևական ժամանակ ցուցադրել են ոչ կայուն միտումներ, չեն կայունացել որոշակի մակարդակում: Մեծապես դրանով կարող է բացատրվել նաև տնտեսական աճի ոչ կայուն լինելը, իսկ աճի ոչ բարձր տեմպերը՝ խնայողությունների ցածր մակարդակով:

Գծապատկեր 2. ՀՀ ճշգրտված զուտ ազգային խնայողությունները¹

Բերված տվյալները վկայում են, որ հետազոտվող ժամանակահատվածում խնայողությունների կայուն բարձր մակարդակ է գրանցվել 2006-2008 թթ., իսկ դրական միտումները սկսվել են 2003 թվականից: 2009 թ., չնայած որոշակի անկմանը, ՀԱԽ-ի մակարդակը պահպանվել է ՀՆԱ-ի 10%-ից բարձր մակարդակում, մինչդեռ ինչպես ճշգրտված, այնպես չճշգրտված ԶԱԽ-ը խիստ անկում է ունեցել մինչև 2019 թ.: Զուտ խնայողությունների մեծության վրա ազդող կապիտալի սպառումը, հիմնական կապիտալի համախառն կուտակման գազաթնակետ հանդիսացող 2008թ.-ին կազմել է վերջինիս 26.4%-ը, մինչդեռ 2019 թ. այդ ցուցանիշը կազմել է 2008 թ. մակարդակի 72.7%-ը²: Ընդ որում, 2019 թ. հիմնական կապիտալի համախառն կուտակումը կազմել է 2008 թ. 72.9%-ը: «Մաշվող» տնտեսություն, այսպես կարող է բնութագրվել ՀՀ տնտեսության վիճակը, ինչի սինթետիկ ցուցիչը ճշգրտված ԶԱԽ մակարդակն է: 1995-2019

¹ Կազմել է հեղինակը: Աղբյուր՝ World Development Indicators (<https://data.worldbank.org>)

² Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (ՀՎՏ) 2010, էջ 236, 239. ՀՎՏ2021, էջ 265,267:

թթ. ՀՀ ԶԱԽ միջին տարեկան մակարդակը կազմել է -2.2%: Դիտարկվել են մի քանի գործոններ, որոնք ազդել են դրանց վրա: Նախ, ուսումնասիրվել է միայն հիմնական կապիտալի սպառումով ճշգրտված ԶԱԽ-ը, այսինքն ազգային հաշիվներում արտացոլվող զուտ խնայողության (NNS) և նրա վրա ազդող գործոնները: Անկախ փոփոխականներ են դիտարկվել՝ հիմնական կապիտալի սպառումը (DKAP) և կուտակումը (GFCF), ՀՆԱ-ն (GDP): Վերլուծության արդյունքում ստացվել է բազմակի ռեգրեսիայի գնահատված հետևյալ մոդելը.

$$NNS = 40.5 - 3.94DKAP + 0.32GFCF + 0.54GDP$$

(2.45) (2.53) (2.68) 2.68) (3)

Մոդելից երևում է, որ DKAP-ի 1%-ով աճը հանգեցնում է NNS-ի 3.94%-ով աճին, GFCF-ինը՝ 0.32%-ով և GDP-ինը՝ 0.54%-ով աճին: NNS-ի ընդհանուր փոփոխականության 71.4%-ը բացատրվում է մոդելում ներառված գործոններով: Ըստ առավելագույն գործակցի ($\beta_2=0.379$)՝ NNS-ի վրա ավելի մեծ ազդեցություն ունի GFCF-ը:

Ներկայում կարևորվում է կայուն զարգացումը, ինչը ենթադրում է շրջակա միջավայրի վրա նվազագույն ազդեցությամբ տնտեսական աճը: Հետևաբար, կարևորվել է է առավելագույնս ճշգրտված ԶԱԽ-ը (ADNNS): Նույն կերպ, ուսումնասիրվել է այդ ցուցանիշի վրա գործոնների ազդեցությունը: Բազմակի ռեգրեսիայի գնահատված մոդելն ունի հետևյալ տեսքը¹.

$$ADNNS = 52.2 - 4.57DKAP + 0.33GFCF + 0.53GDP$$

(3.03) (4.0) (2.46) (2.52) (4)

Մոդելից երևում է, որ DKAP-ի 1%-ով աճը հանգեցնում է NNS-ի 4.57%-ով աճին, GFCF-ինը՝ 0.33%-ով և GDP-ինը՝ 0.53%-ով աճին: NNS-ի ընդհանուր փոփոխականության 71.45%-ը բացատրվում է մոդելում ներառված գործոններով: Ըստ առավելագույն գործակցի ($\beta_2=0.355$)՝ NNS-ի վրա ավելի մեծ ազդեցություն ունի GFCF-ը:

Ռոբերտ Հարոդը նկատել է. «Թեպետ զարգացող երկրում հավելյալ խնայողությունները կարող են առաջացնել էական «անցումային» ժամանակաշրջան, սակայն գոյություն ունի դրա կարևորությունն ուժեղացնելու որոշակի վտանգ: Եթե տվյալ պահին աճը ցածր է իր բնական տեմպերից՝ խնայողությունների բացակայության պատճառով, ապա դա ենթադրում է, որ առկա են կադրեր, որոնք կարող են կիրառել արտադրության բարելավված մեթոդներ, ներառյալ նրանք, որոնք առաջանում են պարզապես կապիտալի և արտադրանքի հարաբերակցության աճից...Մեկ շնչի հաշ-

¹ Լուծումները ստացվել են Բազմակի ռեգրեսիայի հավասարում սերվիսի միջոցով// <https://math.semestr.ru/regress/corel.php> (տվյալները՝ հավելված 1.4-ում)

վով բնական աճը տեղի է ունենում փորձի և գիտելիքների կուտակման և անձնակազմի կատարելագործման միջոցով»¹: Հարկ է նկատել, որ տնական ժամանակ աճի բարձր տեմպեր ցուցադրած ասիական մի շարք երկրներ, բացի խնայողությունների մակարդակի բարձրացումից, նշանակալի ներդրումներ են կատարել մարդկային կապիտալում, այսինքն՝ այդ բաղադրիչի միջոցով բարձրացել է ՁԱԽ-ի մակարդակը: Աճի բուն էությունը հանգում է կրթությանը, մարդկանց թաքնված հնարավորությունները բացահայտելուն: Այսպիսով, ՀՀ ՀԱԽ-ը և ՁԱԽ-ը գտնվում են ցածր մակարդակում և դրսևորել են նվազման միտումներ: ՀԱԽ-ի նվազման հիմնական պատճառը տնային տնտեսությունների խնայողությունների, տնական ժամանակ պահպանվող, բացասական մակարդակն է: Հետևաբար, առաջնահերթ խնդիր է հանդիսանում դրանց ինստիտուցիոնալ խթանումը:

2. ՄԱՍՆԱՎՈՐ ԽՆԱՅՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽԹԱՆՄԱՆ ԵՎ ՆԵՐԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼ ԿՈՂՄԵՐԸ

Ինստիտուցիոնալ տեսանկյունից՝ խնայողությունները և ակտիվների կուտակելը նշանակալի աստիճանով կառուցքավորված մեխանիզմների արդյունք են, որոնք ներառում են «հստակ կապեր, կանոններ, խթաններ և սուբսիդիաներ»²: Ընդ որում, միջազգային պրակտիկայում ոչ աղքատների և ավելի բարձր սահմանային հարկային դրույքաչափերով անձանց համար կիրառվող մեխանիզմները ենթադրում են բոլորովին այլ մոտեցումներ. նվազեցումներ հիփոթեքային վարկերի տոկոսներից, հարկային վճարումների հետաձգումներ՝ անհատական կենսաթոշակային հաշիվների համար և այլն³: Մինչդեռ, «ցածր և չափավոր եկամտով, փոքր խնայողություններով տնային տնտեսություններն ինստիտուտներից չեն ստանում միևնույն խթանները, որոնք կարող էին խրախուսել և սուբսիդավորել կուտակումները»⁴:

ՀՀ-ում եկամտային համահարթ դրույքաչափ ներմուծելը չի կարող համարվել հիմնավորված՝ խնայողությունների քաղաքականության նե-

¹ Harrod, R. F. The Economic Journal, Blackwell Publishing for the Royal Economic Society. Vol. 70, No. 278 (Jun., 1960), pp. 290-291

² Sherraden, M. *Assets and the poor: a new American welfare policy*. N.Y. Armonk, 1991, p. 116.

³ Joulfaian, D., and D. Richardson. "Who Takes Advantage of Tax-Deferred Savings Programs? Evidence from Federal Income Tax Data." National Tax Journal, 2001, 54 (3): pp. 669-88.

⁴ Sherraden, M. *Assets and the poor: a new American welfare policy*. N.Y. Armonk, 1991. Seidman, L. "Assets and the Tax Code." In *Assets for the Poor: Benefits and Mechanisms of Spreading Asset Ownership*, edited by T. Shapiro and E. N. Wolff, New York: Russell Sage Foundation, 2001, pp. 324-56..

քառականության տեսանկյունից: Նման մոտեցումը հակասում է նաև միջազգային պրակտիկային: ՄԱԿ-ի «Financing for Development» երրորդ միջազգային համաժողովի ընդունած «Ադիս Աբեբայի գործողությունների օրակարգ» փաստաթղթում կարևորվել է «եկամուտների վարչարարության բարելավումն արդիականացված, պրոգրեսիվ հարկային համակարգերի, բարելավված հարկային քաղաքականության և հարկերի ավելի արդյունավետ հավաքագրման միջոցով»¹:

ՀԱԽ-ի մակարդակը պայմանավորող գլխավոր գործոններից են մարդկանց և բիզնեսի եկամուտները, հետևաբար դրանց հարկումը խիստ որոշիչ է ներքին խնայողությունների մակարդակի բարձրացման առումով: Նկատի ունենալով այն, որ ՀՆԽ բաղադրիչներից ՀՀ-ում նշանակալի է տնային տնտեսությունների խնայողությունների դերը, ինչպես նաև բնակչության ընդհանուր ցածր կենսամակարդակը, նպատակահարմար է թվում ըստ վճարունակության սկզբունքի հարկման կիրառումը: Ըստ վճարունակության հարկումը (Ability-to-Pay Taxation) ենթադրում է, որ ավելի շատ վճարելու ունակ մարդիկ պետք է վճարեն իրենց եկամտի ավելի բարձր տոկոսադրույք: Խոսքը պրոգրեսիվ եկամտային հարկի մասին է: ՀՀ-ում մինչև 2020 թ. հունվարի մեկը գործել է եկամուտների հարկման պրոգրեսիվ մոտեցումը:

ՀՀ Կառավարության N1321-Ն որոշմամբ (5 հոկտեմբեր, 2017 թ.) սահմանված կարգով կարգավորվում են, ՀՀ հարկային օրենսգրքի 160-րդ հոդվածի համաձայն, ՀՀ ռեզիդենտ ֆինանսական կազմակերպությունից ստացված և փաստացի բնակարանի ձեռքբերմանը կամ անհատական բնակելի տան կառուցմանն ուղղված հիփոթեքային վարկի սպասարկման համար վճարվող տոկոսների գումարների չափով ֆիզիկական անձանց (բացառությամբ վարձու աշխատող չհամարվող անհատ ձեռնարկատիրոջ և նոտարի) օրենքով սահմանված կարգով վճարված (այդ թվում՝ հարկային գործակալի միջոցով գանձված) եկամտային հարկը փոխհատուցելու հետ կապված հարաբերությունները²: Միաժամանակ, «ՀՀ հարկային Օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» 2019 թ. ՀՀ օրենքով ՀՀ հարկային օրենսգրքի 150-րդ հոդվածում կատարվեցին փոփոխություններ, որոնցով 2020 թ. սկսեց կիրառվել եկամտային հարկի համահարթ դրույքաչափ (աղյուսակ 2):

¹ Addis Ababa Action Agenda (AAAA) of the Third International Conference on Financing for Development (Addis Ababa Action Agenda). United Nations, New York, 2015

² «Հիպոթեքային վարկի սպասարկման համար վճարված տոկոսների գումարների չափով ֆիզիկական անձանց կողմից վճարված եկամտային հարկի գումարների փոխհատուցման կարգը սահմանելու մասին» ՀՀ Կառավարության 5 հոկտեմբերի 2017 թվականի N 1321-Ն որոշում:

Ժամանակահատված	Եկամտային հարկի դրույքաչափը
2020 թվականի հունվարի 1-ից	23 տոկոս
2021 թվականի հունվարի 1-ից	22 տոկոս
2022 թվականի հունվարի 1-ից	21 տոկոս
2023 թվականի հունվարի 1-ից	20 տոկոս

Աղյուսակ 2. Եկամտային հարկի ամսական դրույքաչափերը¹

ՀՀ հարկային օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքի նախագծի և հարակից օրենքների նախագծերի փաթեթի ընդունման համար ներկայացված հիմնավորումներից են². (1) ազգային տնտեսության մրցունակության և ներդրումային գրավչության բարձրացման համար հարկային բեռի վերաբաշխմանն ուղղված փոփոխությունների իրականացում, (2) ՀՀ-ում եկամտային հարկի արդյունավետ դրույքաչափը, որը կազմում է շուրջ 25.1-25.2%, բավական բարձր է, ինչը բացասական ազդեցություն է ունենում ինչպես ազգային տնտեսության մրցունակության, արտահանման ծավալների ու տնտեսական աճի ցուցանիշների բարելավման, այնպես էլ աղքատության մակարդակի կրճատման վրա. (3) եկամտային հարկի գծով բարձր հարկային բեռը հանգեցնում է եկամուտների իրական մեծությունների թերհայտարարագրման, քանի որ տնտեսապես ավելի ձեռնտու է վճարել շահութահարկ և շահաբաժնի հարկ, քան եկամտային հարկ՝ ավելի բարձր դրույքաչափերով: Նախ, ազգային տնտեսության մրցունակության մասին: Էժան աշխատուժն այլևս մրցակցային առավելության և ներդրումային գրավչության գործոն չի դիտվում: Միաժամանակ, արտահանման ծավալների ու տնտեսական աճի ցուցանիշների բարելավման գլխավոր խոչընդոտը երկրի նորարական կարողության բավական ցածր մակարդակն է, այլ ոչ՝ եկամտային հարկի դրույքաչափը: Ինչ վերաբերում է (2) կետում նշված աղքատության մակարդակի կրճատմանը և (3) կետի հիմնավոր-

¹«ՀՀ հարկային օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու և 2018թ. հունիսի 21-ի «ՀՀ հարկային օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու և 2017թ. դեկտեմբերի 21-ի «ՀՀ հարկային օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՕ-266-Ն օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՕ-338-Ն օրենքում փոփոխություն կատարելու մասին» ՀՀ օրենք: Ընդունվել է 2019 թվականի հունիսի 25-ին:

² «ՀՀ հարկային օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքի նախագծի և հարակից օրենքների նախագծերի փաթեթ// <https://www.e-draft.am/projects/1475/justification>

մանր, ապա համահարթ հարկադրույթի պարագայում չի կարող լուծվել նաև աղքատության մակարդակի նվազեցման խնդիրը: Միաժամանակ, նշանակալիորեն չեն նվազել եկամուտների իրական մեծությունների թերհայտարարագրումները (կամ չի ապացուցվել դրանց գոյությունը) և չի հաստատվել շահութահարկի միջոցով մանկրելու վարկածը, ինչի վկայությունն աղյուսակ 2-ում բերված տվյալներն են:

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021/2019
								9
Եկամտային հարկ, մլրդ դրամ	311.	332.7	341.	356.6	440.8	411.	426.3	-14.5
	7		5			5		
Աճ. %	140.	106.7	102.	104.	123.6	93.3	103.6	96.7
	9		6	4				
Շահութահարկ, մլրդ դրամ	103.	127.2	109.	170.	233.8	148	158.6	-75.2
	7		8	1		7		
Աճ. %	100	122.8	86.3	154.	137.4	63.6	106.6	67.8
					9			

Աղբյուր՝ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2021թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 121: ՀՎՏ 2021, էջ 342:

Աղյուսակ 3. Եկամտային հարկի և շահութահարկի աճի տեմպերը

Թեպետ հարկադրույթների փոփոխությունների արդյունավետությունը դժվար կլինի գնահատել 2020 թ., տնտեսության մասնակի կանգի պատճառով, այդուհանդերձ, աղյուսակ 2-ի տվյալներից չեն բխում վերոնշյալ հիմնավորումների ապացույցներ: 2020 թ. եկամտային հարկի մասով պետբյուջեի եկամուտները նվազել են 6.7 տոկոսով, իսկ 2021թ. գրանցվել է 3.6% հավելաճ, բայց 3.3%-ով ցածր է եղել 2019 թ. մակարդակից: Շահութահարկի գումարը 2020 թ. նախորդ տարվանից ցածր է եղել 36.4%-ով, իսկ 2021թ. անկումը 2019 թ. համեմատ կազմել է 24.8%:

Փաստորեն, եկամտային հարկի վերջին փոփոխությունը չի ապահովել դրա հիմնավորման մեջ սահմանված նպատակներին հասնելը, մասնավորապես՝ «տնտեսապես ավելի ձեռնտու չի դարձրել շահութահարկ վճարելը», իսկ եկամտային հարկի մասով բարձր վարձատրվողների հարկային բեռի թեթևացումը նվազեցրել է այդ հարկատեսակի գծով

հարկային եկամուտները: Փորձագիտական հանրությունը միանշանակ չընդունեց եկամտային հարկի դրույքաչափերի փոփոխությունները՝ դրանցում տեսնելով որոշակի ռիսկեր, մասնավորապես՝ «համահարթ եկամտային հարկի սահմանման դեպքում վերանում է հարկի սոցիալական գործառույթը, չի գործում հարկի վերաբաշխման գործառույթը, չեզոքանում է հարկային համակարգի ուղղահայաց արդարության տեսլականը»¹: Անդրադառնալով օպտիմալ հարկմանը, Տոշիհիրո Իհորին նկատում է, որ «արդյունավետության տեսանկյունից, կարևորվում է այն, թե ինչպես նվազեցնել հարկային բեռը կամ մարդկանց բարեկեցության անկումը՝ պահանջվող հարկային եկամուտների պայմաններում»²:

Ելնելով վերոնշյալից, կարելի է եզրակացնել, որ եկամտային հարկի համահարթ դրույքաչափը վերանայելու կարիք ունի առնվազն հետևյալ պատճառով. (1) ՀՀ-ի տնտեսության առնչությամբ գործում է Բարրո-Ռիկարդոյի համարժեքության վարկածը և համախառն ազգային խնայողությունների մակարդակի վրա նշանակալի ազդող գործոն է ՏՏԲ-ն, 2) ՏՏ-ների տնօրինվող եկամուտները դրսևորել են խիստ նվազման միտում, ինչն էլ հանգեցրել է տևական ժամանակ ՀԱԲ-ի մակարդակի նվազելուն, 3) զբաղվածների 60%-ից ավելի մարդկանց եկամուտների որոշակի չափով բարձրացում, նկատի ունենալով համաշխարհային և ազգային շուկայական իրադրության վատթարացումը 4) հարկման արդարացիության սկզբունքի պահպանումը, (4) ՏՏԲ խթանում և խնայողությունների գործընթացում ներառականության ապահովում: Ըստ վճարունակության հարկման սկզբունքի եկամտային հարկադրույքի հաշվարկը ներկայացված է աղյուսակ 4.-ում:

Համարվում է, որ տարատեսակ դրույքաչափերով կառուցվածքները վերաբաշխում են եկամուտը եկամտի տարբեր մակարդակով մարդկանց միջև: Սակայն, Դ. Վայսը³ գտնում է, որ նույնական մարդկանց համար դրույքաչափերի տարբեր կառուցվածքը կարող է ծառայել արդյունավետությանը:

¹Միքայելյան Թ. Եկամտային հարկի մեկ միասնական դրույքաչափի կիրառման առավելությունները և հնարավոր ռիսկերը/Տնտեսական զարգացման նախաձեռնությունների կենտրոնի պատվերով իրականացված հետազոտություն, Ապրիլ 2019: <https://cedi.am/wp-content/uploads/2019/04/>

² Ihori, T. Principles of Public Finance, Springer Texts in Business and Economics. Springer; 1st ed. 2017, p. 208.

³ Weiss, D. Can Capital Tax Policy Be Fair? Stimulating Savings Through Differentiated Tax Rates, 78 Cornell L. Rev. 206, 1993..

Հարկվող եկամուտ (դրամ)	Սահմանային հարկային դրույքաչափ (%) (4)/(3)	Եկամտի հավելած (դրամ) Δ(1)	Հարկի հավելած (դրամ) Δ(5)	Ընդհանուր հարկ (դրամ)	Միջին տարեկան դրույ- քաչափ (%) (5)/(1)
1	2	3	4	5	6
0	0	-	-	-	-
150 000	15	150 000	22 500	22 500	15
500 000	20	350 000	70 000	92 500	18.5
1 000 000	25	500 000	125 000	217 500	21.7
1 500 000	30	500 000	150 000	367 500	24.5
2 000 000	35	500 000	175 000	542 500	27.1
2 միլիոնից ավելի	30	-	-	-	-

Աղյուսակ 4. Ըստ վճարունակության հարկման սկզբունքի եկամտային հարկադրույքի հաշվարկ¹

Աղյուսակի երկրորդ սյունակում բերված են սահմանային հարկա-
յին դրույքաչափերը, որոնք վճարվում են լրացուցիչ կամ հավելածաճ ե-
կամտի համար: Ըստ սահմանման, սահմանային հարկային դրույքաչա-
փը վճարվող հարկերի հավելածն է (սյունակ 4) բաժանած հավելածաճ ե-
կամտին (սյունակ 3): Երբ հարկվող եկամուտը մեծանա մինչև, օրինակ,
լրացուցիչ 350 հազար դրամով (մինչև 500 հազար դրամ), ապա դրա
նկատմամբ կիրառվի ավելի բարձր սահմանային դրույքաչափ (20%):

Այսպիսով, ըստ վճարունակության սկզբունքի հարկումը կապահո-
վի խնայողական գործընթացում ավելի մեծաթիվ տնային տնտեսություն-
ներ ներառելուն, կնպաստի երկրում ընդհանուր բարեկեցության բարձ-
րացմանը և, հետևաբար, ներքին ներդրումների ֆինանսավորման ներքին
աղբյուրների ընդլայնմանը: Ակնհայտորեն, առաջարկվող մոտեցման
արդյունավետությունը մեծապես պայմանավորված կլինի հատկապես
միմյանց հետ սերտ առնչություններ ունեցող երկու չափումների հետ. ֆի-
նանսական գրագիտության մակարդակ և խնայողական վարքագիծ: Խ-
նայողական վարքագծի դրսևորման լավագույն չափանիշը ձգնաժամային
իրավիճակներին արձագանքելն է:

Ուսումնասիրվել են ՀՀ-ի, զարգացած ընտրված երկրների և ԵՄ
երկրների (միջին) տնային տնտեսությունների խնայողությունների (տնո-

¹ Աղյուսակ 4-ում ներկայացված հաշվարկի հիմքում Քեմփբել Մըքքոնելի և Սթենլի Բրյուի
և Սին Ֆլինի մոտեցումն է (տե՛ս **McConnell, C., Brue, S., Flynn, S.** Economics : principles,
problems, and policies. 21 Edition. McGraw-Hill Education, 2018, p.403)

րինվող եկամտի նկատմամբ %) մակարդակները 2008 թ. ֆինանսական ճգնաժամի և COVID-19 համավարակի հարուցած ճգնաժամի տարիներին, դրանց նախորդող և դրանց հաջորդող տարիներին: ՀՀ-ի տնային տնտեսությունների խնայողական վարքագիծը տրամագծորեն տարբերվում է ԵՄ և ՏՀԶԿ երկրների տնային տնտեսությունների վարքագծից, ինչը ցայտուն արտահայտվել է ճգնաժամերի ժամանակահատվածներում: Դատելով 2019 թ. ՀՀ տնային տնտեսությունների խնայողությունների մակարդակից (-23.3% ՀԱԵ-ի նկատմամբ)¹, ՀՀ-ում Ջ Քեյնսի դատողությունն առ այն, որ «փողը պահպանելու մեր ցանկությունը, մեր սեփական հաշվարկների և ապագայի վերաբերյալ մեր անվստահության աստիճանի բարոմետրն է», կարող է մեկնաբանվել ուղղակի. ՀՀ բնակիչները կատարել են հաշվարկներ, որոնք վկայում են, որ ապագայի վերաբերյալ իրենց վստահության աստիճանը բավական բարձր է:

Միջազգային պրակտիկայում գոյություն ունեն խնայողական գործընթացներում ներառականության բարձր աստիճանի ապահովման տարբեր սխեմաներ, քաղաքականություններ: Խնայողությունների քաղաքականությունը կարող է հիմնվել տնային տնտեսության կողմից որոշումների ընդունման տեսական մոդելների վրա, որոնք ստուգված են խնայողական վարքագծի վերաբերյալ փորձառական տվյալներով: Գերիշխող մոդելը, ինչպես արդեն նշվել է, «կենսապարբերաշրջանի» տեսությունն է, որը հաշվի է առնվել ստորև ներկայացված մոտեցման մեջ:

ՀՀ սահմանադրության 3-րդ հոդվածի 1-ին կետով ամրագրվել է հետևյալ դրույթը. «Հայաստանի Հանրապետությունում մարդը բարձրագույն արժեք է: Մարդու անօտարելի արժանապատվությունն իր իրավունքների և ազատությունների անքակտելի հիմքն է»: Ցածր եկամտով, աղքատ մարդու համար դժվար է իրեն զգալ, թեկուզև, սահմանադրությամբ ամրագրված՝ «բարձրագույն արժեք» և ունենալ արժանապատվության զգացողություն: Հետևաբար, ՀՀ սահմանադրությամբ հռչակված ուղենիշներին հասնելու քայլերից մեկը կարող է դիտվել ցածր եկամտով տնային տնտեսությունների կենսամակարդակի բարձրացումը՝ խնայողությունների գործընթացում նրանց ներառականությունն ապահովելու ճանապարհով: Այս առումով, Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Սեն Ամարատյայի մոտեցումները, որոնք համահունչ են ՀՀ սահմանադրության նշված դրույթներին, ուրվագծում են դրա համար անհրաժեշտ շրջանակը: Ամարատյան նշանակալի ներդրում է ունեցել զարգացման երևույթի տեսական իմաստավորման մեջ և տնտեսական հիմնախնդիրների բանավե-

¹ Մղբյուր՝ OECD Database: <https://data.oecd.org/hha/household-savings.htm>, ՀՀԿԿ տվյալների բազա. <https://www.armstat.am/am/?nid=202>

Ճերին վերադարձրել է փիլիսոփայական և էթիկական չափումը: Նրա հանրաճանաչ «Զարգացումը որպես ազատություն» գիրքը նվիրված է մարդու կյանքի վրա սոցիալական և քաղաքական հաստատությունների ազդեցությանը: Նա նկատել է, որ «տնտեսական կարիքների սրությունն ավելի շուտ ուժեղացնում, այլ ոչ թե նվազեցնում է քաղաքական ազատությունների ակտուալությունը: Հետևյալ երեք նկատառումները նպատակ ունեն վերահաստատելու հիմնարար քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների բացառիկ դերը. 1) նման իրավունքների և ազատությունների անմիջական նշանակությունը անհատի հիմնական ներուժի (ներառյալ քաղաքական և հասարակական կյանքին մասնակցությունը) ձևավորման գործում. 2) դրանց գործիքային դերը, որն ուղղված է ապահովելու, որպեսզի քաղաքական գործիչները պատշաճ ուշադրություն դարձնեն արված հայտարարություններին և հանրության պահանջներին (ներառյալ տնտեսական կարիքները բավարարելու պահանջները). 3) նրանց կառուցողական դերը «կարիքների» հայեցակարգման գործում (ներառյալ «տնտեսական կարիքները» սոցիալական համատեքստում հասկանալը)»[53]: Ըստ էության, այս մասում կարևորվել է ցածր եկամտով տնային տնտեսությունների «տնտեսական կարիքներից» մեկը՝ խնայողականը, հայեցակարգելը:

ՀՀ սահմանադրության 10-րդ հոդված 2-րդ կետում ամրագրված է. «Ընդերքը և ջրային ռեսուրսները պետության բացառիկ սեփականությունն են»: Այստեղից, այդ բացառիկ սեփականությունը պետք է գործադրել մարդկանց, Ամարատյաի նշած, հիմնական ներուժի ձևավորման գործում: Ավելի որոշակի՝ ընդերքը և ջրային ռեսուրսները կոչված են ոչ միայն ներկա սերնդի, այլև ապագա սերունդների պահանջմունքները բավարարելուն, իսկ ապագա սերունդն այսօր և հետագայում ծնվող երեխաներն են: Ելնելով այս նկատառումներից, ստորև ներկայացված խնայողական սխեմայի հայեցակարգն անվանվել է «Խնայողություններ զարգացման համար», որը, ենթադրաբար, կարող է հանդիսանալ խնայողությունների գործընթացում ներառականության ապահովման, «երկար փողերի» ինստիտուտի զարգացման սխեմանից մեկը: Ըստ այդ հայեցակարգի՝ յուրաքանչյուր նոր ծնված երեխայի համար բացվում է անհատական խնայողական-ներդրումային հաշիվ, որին առաջին տարում պետությունը փոխանցում է միանվազ գումար՝ բնական պաշարների օգտագործման և շրջակա միջավայրի պահպանման համար վճարներից պետական բյուջե տվյալ տարվում մուտքագրված գումարի 20%-ի չափով: Այնուհետև, երկրորդ տարվանից մինչև երեխայի 16 տարին լրանալը, նշված աղբյուրի տարեկան գումարի 1%-ի չափով յուրաքանչյուր տարի բաշխվում է երեխաների խնայողական-ներդրումային հաշիվներին: Յուրաքանչյուր տա-

րի, երեխաների ծնողները տվյալ տարվա միջին ամսական անվանական աշխատավարձի չափով գումար են մուտքագրում երեխայի (երեխաների) խնայողական հաշվին: Միայն դրանից հետո, ցածր եկամտով ընտանիքների երեխաների խնայողական հաշվին Կառավարությունն անհատույց սուբսիդավորում է այդ գումարի 30%-ի չափով գումար¹: Եկամտային բարձր մակարդակով տնային տնտեսությունը նույն չափով գումար մուտքագրում է նշված հաշվին՝ առանց սուբսիդավորման: Ցածր եկամտով տնային տնտեսությունների պարագայում, երեխաների հաշիվների համալրումը կկատարվի ըստ հետևյալ բանաձևի.

$$L_{\text{ԽՀ}} = FV_{\text{միջանվագ}} + FV_{\text{տարեկան 1\%}} + SS_{\text{ՄԱԱ}} + G_U + S, \quad (5)$$

որտեղ $L_{\text{ԽՀ}}$ -ն խնայողական, ներդրումային հաշիվ՝ միջինից ցածր եկամտով տնային տնտեսությունների համար, $FV_{\text{միջանվագ}}$ -ն՝ բնական պաշարների օգտագործման և շրջակա միջավայրի պահպանման համար վճարներից միանվագ, նոր ծնված երեխայի խնայողական հաշվին մուտքագրվող գումարն է, $FV_{\text{տարեկան 1\%}}$ -ն՝ բնական պաշարների օգտագործման և շրջակա միջավայրի պահպանման համար վճարներից կատարվող տարեկան վճարներն են սկսած երկրորդ տարվանից, $SS_{\text{ՄԱԱ}}$ -ն՝ միջին ամսական անվանական աշխատավարձի չափն է, G_U -ն՝ Կառավարության սուբսիդավորման չափն է, S -ն՝ կուտակված գումարի նկատմամբ հաշվարկվող տարեկան տոկոսադրույքն է: Մնացած, միջին և բարձր եկամտով տնային տնտեսությունների համար հաշվարկը կկատարվի այս բանաձևով.

$$M_{\text{ԽՀ}} = FV_{\text{միջանվագ}} + FV_{\text{տարեկան 1\%}} + SS_{\text{ՄԱԱ}} + S \quad (6)$$

որտեղ $M_{\text{ԽՀ}}$ -ն խնայողական-ներդրումային հաշիվ՝ միջինից բարձր եկամտով տնային տնտեսությունների համար: Հաշվարկներ կատարելու համար, ընդունվել են հետևյալ ենթադրությունները. (1) վերջին 5 տարիների ծնունդների միջին թվաքանակը, (2) բնական պաշարների օգտագործման և շրջակա միջավայրի պահպանման համար վճարների վերջին 5 տարիների միջին մեծությունը, (3) միջին ամսական անվանական աշխատավարձի վերջին 5 տարիների միջին մեծությունը, (4) խնայողական ավանդի 5% տարեկան տոկոսադրույքը, (5) 16 տարիների ընթացքում ելակետային բոլոր ցուցանիշների անփոփոխ լինելը: «Խնայողություններ զարգացման համար» խնայողական սխեմայի հաշվարկի ելակետային տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 5-ում:

¹Պետական աջակցության այս չափը կարող է համարվել օպտիմալ, եթե նկատի առնվի, որ համախառն ազգային խնայողությունների մակարդակի վրա տնային տնտեսությունների խնայողությունների մակարդակի բացասական ազդեցության չափը 2000-2019թթ.-ների ժամանակահատվածում կազմել է 34.6%:

Ենթադրություն	Չափում
Ծնվածների միջին տարեկան թիվը (2016-2020թթ. միջին), հազար մարդ (կլորացրած)	40
Բնապահպանական հարկերից և բնօգտագործման վճարներից 20%-ը (2016-2020թթ. միջին), մլրդ դր.դրամ	9.6
Միջին ամսական անվանական աշխատավարձ (2016-2020թթ. միջին) (կլորացրած), հազ. դրամ	177.0
Բնապահպանական հարկերի և բնօգտագործման վճարների 1%-ը (2016-2020թթ. միջին), մլն. դրամ	480.0
Ավանդային տոկոսադրույքը	5%
Յուրաքանչյուր նոր ծնվածին բաժին հասնող միանվագ բնօգտագործման վճար (9.6 միլիարդ. դրամ/40 000), հազ. դրամ	240.0
Յուրաքանչյուր նոր ծնվածին բաժին հասնող տարեկան հատկացումներ բնօգտագործման վճարներից (480 մլն.դրամ/40 000), հազ. դրամ	12.0
Յուրաքանչյուր նոր ծնվածին, երկրորդ տարվանից մինչև 16 տարին լրանալը, Կառավարության սուբսիդայի չափը (177*30/100), հազ. դրամ (կլորացրած), հազ. դրամ	53.0

Աղյուսակ 5. «Խնայողություններ զարգացման համար» խնայողական սխեմայի շրջանակում հաշվարկի ելակետային տվյալներ

2016-2020 թթ. ծնվածների թիվը կազմել է 193.3 հազար, միջին տարեկանը՝ 38.7 հազար: Հաշվարկները դուրսացնելու համար, ծնվածների տարեկան թիվն ընդունվել 40 հազար: Բնական պաշարների օգտագործման և շրջակա միջավայրի պահպանման համար վճարներից պետական եկամուտների ընդհանուր գումարը 2016-2020 թթ.կազմել է 240.5 միլիարդ դրամ, միջին հաշվով տարեկան՝ 48.1 միլիարդ դրամ: Դրա 20%-ը կազմում է 9.62 միլիարդ դրամ: Յուրաքանչյուր ծնված երեխայի հաշվով գումարը կկազմի 240.5 հազար դրամ:

Կառավարության սուբսիդավորմամբ տարբերակի դեպքում՝ երեխայի 16 տարին լրանալիս, նա կարող է սկսել օգտագործել կուտակված գումարը, որը կկազմի 8.4 մլն դրամ: Բայց, նկատի ունենլով այն, որ առնվազն 10 տարեկանից պարզ է դառնում, թե երեխան ինչ ունակություններ ու հակումներ ունի, նպատակահարմար է թվում 10 տարեկանից կուտակված գումարը բացառապես կրթական, զարգացման նպատակներով օգտագործելը: Ընդ որում, օժտված երեխաներին կարելի է նախատեսել լրացուցիչ սուբսիդավորում՝ սկսած 10 տարեկանից, եթե խնայված ու կուտակված միջոցները չբավականացնեն: Ցածր եկամտով տնային տնտեսությունների խնայողություններին աջակցելու համար կարևոր է գործատուների և աշխատողների միջև հարաբերությունների զարգացումը: Ն-

կատի ունենալով այն, որ կուտակային կենսաթոշակի համակարգին անցմամբ, կենսաթոշակային հիմնադրամին փոխանցումներն ինքնաբերաբար իրականացնում են գործատուները, ապա նույն սխեմայով կարող են փոխանցումներ կատարվել խնայողական հաշիվներին: Ակնհայտորեն, դա որոշակի դժվարությունների հետ է կապված (աշխատողների հոսունություն, մեծաթիվ աշխատողների հաշիվների վարում), բայց օգուտները հասարակության և գործատուների, ինչպես նաև ցածր եկամտով աշխատողների համար կարող են լինել նշանակալի: Ցածր եկամտով ընտանիքի մեկ ավանդատուի հաշվով հաշվարկները ներկայացված են աղյուսակ 6-ում:

	1 տ	2 տ	3 տ	4 տ	5 տ	6 տ	7 տ	8 տ
Պետբյուջեից միանվագ հատկացում, հազ. դրամ	240.0	12.0	12.0	12.0	12.0	12.0	12.0	12.0
Տնային տնտեսության հատկացում, հազ. դրամ	177.0	177.0	177.0	177.0	177.0	177.0	177.0	177.0
Կառավարության սուբսիդավորում, հազ. դրամ	53.0	53.0	53.0	53.0	53.0	53.0	53.0	53.0
Տվյալ տարվա սկզբի մնացորդ	-	493.5	772.3	1065.0	1372.3	1695.1	2034.2	2389.7
					3			
Գումար, որի նկատմամբ կիրառվում է 5% տոկոսադրույք	470.0	735.5	1014.3	1307.4	1614.3	1937.1	2275.2	2631.7
Տվյալ տարվա վերջի մնացորդ, հազ. դրամ	493.5	772.3	1065.0	1372.3	1695.1	2034.2	2389.7	2631.7
			0		1		7	
	9 տ	10 տ	11 տ	12 տ	13 տ	14 տ	15 տ	16 տ
Պետբյուջեից միանվագ հատկացում, հազ. դրամ	12.0	12.0	12.0	12.0	12.0	12.0	12.0	12.0
Տնային տնտեսության հատկացում, հազ. դրամ	177.0	177.0	177.0	177.0	177.0	177.0	177.0	177.0
Կառավարության սուբսիդավորում, հազ. դրամ	53.0	53.0	53.0	53.0	53.0	53.0	53.0	53.0
Տվյալ տարվա սկզբի մնացորդ	2763.3	4508.0	4987.5	5491.6	6019.6	6574.7	7157.7	7695.5
	3	0	5		6		5	
Գումար, որի նկատմամբ կիրառվում է 5% տոկոսադրույք	3005.4	4750.0	5229.5	5733.4	6261.6	6816.7	7399.8	8011.5
Տվյալ տարվա վերջի մնացորդ, հազ. դրամ	4508.0	4987.5	5491.6	6019.6	6574.7	7157.7	7698.4	8121.1
	0	5			7		5	

Աղյուսակ 6. «Խնայողություններ զարգացման համար»-ի հաշվարկ ցածր եկամտով ընտանիքի մեկ ավանդատուի հաշվով

«Խնայողություններ զարգացման համար» խնայողական սխեմայի շրջանակներում կուտակված գումարները դիտարկվում են որպես ներդ-

րումային ռեսուրսներ, որոնք ներդրվում են բացառապես ՀՀ կառավարության խոշոր ծրագրերի իրականացման համար: Նկատի ունենալով առաջարկվող սխեմայի ներառական բնույթը, ինչպես նաև, ելնելով սույն մասի սկզբում կատարված եզրահանգումներից և տնտեսական աճի բարձր ու կայուն տեմպերի ապահովման համար համախառն ազգային խնայողությունների մակարդակի էական բարձրացման անհրաժեշտությունից, նպատակահարմար է թվում «պետություն-մասնավոր հատված» մեխանիզմի զարգացման հնարավորությունների ընդլայնումը՝ կապված ցածր եկամտով տնային տնտեսությունների եկամուտների հարկման հետ: Հատկապես տնային տնտեսությունների խնայողությունների մակարդակի բարձրացման տեսանկյունից, կարևորվում է խնայողությունների քաղաքականության ներառականությունը: Ինչպես նշվել է, միջինից ցածր եկամտով տնային տնտեսությունների դեպքում նախատեսված է կառավարության սուբսիդավորում՝ տնային տնտեսությունների հատկացումներ հետ միասին: Այդպիսի հատկացումների հնարավորությունը որոշ չափով կմեծանա ըստ վճարունակության հարկման սկզբունքին անցմամբ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այստեղ փորձ է արվել միավորելու տարբեր գաղափարներ և մոտեցումներ, ինչի արդյունքում էլ կատարվել են եզրահանգումներ և մշակվել խնայողական գործընթացներում տնային տնտեսությունների ներառականության ապահովման ներկայացված մեթոդական մոտեցումը: ՀՀ անկախության երեք տասնամյակի փորձառությունը վկայում է, որ երկրի տնտեսական զարգացման, տեխնոլոգիական առաջընթացի և բարգավաճման տեսանկյունից՝ ՕՈՒՆ նշանակությունը գերազնահատելը հիմնավորված տնտեսական քաղաքականություն չի կարող համարվել, առավելևս, որ 2019թ. համավարակից հետո տեղի են ունենում ներդրումների համաշխարհային հոսքերի լանդշաֆտի փոփոխություններ, որոնց արդյունքում էլ ավելի կնվազի ՕՈՒՆ ներհոսքը ՀՀ նման զարգացող երկրներ: Բացի դրանից՝ աշխարհաքաղաքական վերջին զարգացումները հանգեցրել են անորոշությունների մեծացմանը: Ասիական երկրների հաջողված փորձը վկայում է, որ կայուն և տևական տնտեսական աճի համար անհրաժեշտ ներքին ներդրումների ֆինանսավորման համար որոշիչ նշանակություն են ունեցել ներքին խնայողությունները, որոնք խթանվել են պետության կողմից:

Давид Варданыан, Валовые национальные сбережения и институциональные рамки их стимулирования - В статье рассматриваются вопросы, связанные с уровнем, тенденциями и структурой валовых национальных сбережений РА, с использованием данных временных рядов за период 1993-2020 гг.. Выявлено, что валовые национальные сбережения Республики Армения проявили положительные тенденции до 2009 года, однако затем показали резкую тенденцию к снижению, со среднегодовым значением 12,1% к ВВП в рассматриваемый период. Чистые сбережения демонстрировали негативные тенденции, среднегодовой уровень которых за период 1995-2019 гг. составил -2,2%. Низкий уровень валовых национальных сбережений в Армении и негативные тенденции в основном были обусловлены сохраняющимся во долгое время отрицательного уровня одной из его важных составляющих – сбережений домашних хозяйств (среднегодовой уровень за 2000-2019 гг. составлял -9,4%). Учитывая то, что сбережения домохозяйств существенно коррелируют с национальными сбережениями, а уровень последних имеет решающее значение для устойчивого экономического роста, на основе результатов исследований авторитетных исследователей, разработан методический положения по стимулированию сбережений фискальными инструментами, предполагающие: а) переход на систему налогообложения по принципу платежеспособности; б) создание индивидуальных сберегательно-инвестиционных счетов для новорожденных, с накоплением на их за счет отчислений из государственных доходов от платежей за использование природных ресурсов и на охрану окружающей среды, на основе государственно-частного партнерства.

Davit Vardanyan, Gross national savings and institutional framework for their stimulation - The article reviews the issues related to the level, trends and structure of the RA gross national savings, using time series data for the period 1993-2020. It is revealed that the gross national savings of the Republic of Armenia showed positive trends until 2009, but then showed a sharp trend to decrease, with an average annual value of 12.1% of GDP in the period under review. Net savings showed negative trends, resulting in the average annual level of -2.2% for the period 1995-2019. The low level of gross national savings in Armenia and negative trends were mainly due to the long-term negative level of one of its important components - household savings (the average annual level for 2000-2019 was -9.4%). Taking into account the fact that household savings significantly correlate with national savings, and the level of the latter is crucial for sustainable economic growth. Based on the results of research by reputable researchers, a methodological provision has been developed to stimulate savings with fiscal

instruments, including: a) transition to a taxation system based on the principle of solvency; b) creation of individual savings and investment accounts for newborns, with accumulation on their accounts at the expense of deductions from state revenues from payments for the utilization of natural resources and environment protection, on the basis of public-private partnership.

Ուղարկվել է խմբագրություն 07.04.2022թ.

Գրախոսվել է 11.04.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 12.04.2022 թ.

**ՀԱՄԱՅԱՆՑԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՎԱՅԻՆ
ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՄ ՀՀ ՕՐԻՆԱԿՈՎ**

ԷԼԵՆ ԱՎԱԼՅԱՆ

Բանալի բառեր- թվային տնտեսություն, համացանց, էլեկտրոնային առևտուր, տեղեկատվական և հաղորդակցական տեխնոլոգիաներ, ՏՀՏ ինդեքս, գլոբալ նորարարության ինդեքս:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխարհը գտնվում է ամենօրյա փոփոխությունների և նորարարությունների կենտրոնում, հետևաբար տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ի հայտ գալը և դրանց զարգացումը ձևավորում են նոր կանոններ, օրենքներ, իրավունքներ և պարտականություններ: Ինտերնետը նորարարության ևս մեկ գործոն է, որը զարգացնում է նոր գործելաձև, խթանում է հավելվածների շարունակական բարելավումը և նորարարական բիզնես մոդելների մշակումը: Տեղեկատվական և հաղորդակցական տեխնոլոգիաների ամբողջությունը օժանդակում է թվային տնտեսության մեջ ներառվող ընկերությունների բիզնես գործունեության իրականացմանը: Չսահմանափակվելով միայն տեղական շուկայով՝ այս ընկերություններն իրենց բիզնեսում մշտական փոփոխությունների հասնելու նպատակով օգտագործում են իրենց նորարարական ջանքերը:

Տեխնոլոգիական հեղափոխության արդյունքում ստեղծվում են գործունեության նոր ոլորտներ, ինչպես նաև ծառայությունների մատուցման նոր ձևեր, ինչի արդյունքում ձևավորվում և զարգանում է թվային տնտեսությունը: Որպես ամենապարզ սահմանում՝ թվային տնտեսությունը ժամանակակից տնտեսություն է, որը հիմնված է թվայնացման, նոր տեխնոլոգիաների և տվյալների նոր տեսակների վրա:

Այսօր թվային տնտեսության մեջ ներառված են բոլորը՝ ընկերությունները, սպառողները, կառավարությունները, որոնք միմյանցից ծառայություններ, ապրանքներ և տեղեկատվություն են ստանում: Շատ դեպքերում թվային տնտեսությունը չի տարբերվում ավանդական տնտեսությունից, քանի որ սուբյեկտները, ինչպես նաև գործարքների տեսակները (B2B, B2C, C2C և B2G) նույնն են: Թվային տնտեսության հիմնական մրցակցային առավելությունները հարաբերական օպտիմալությունն է, ամուր ռազմավարությունը, արմատական նորարարությունը և արդյունա-

վետությունը¹: Թվային տնտեսությունն աճում է ամեն օր, և թվում է, որ դրա նկատմամբ սահմանափակում չկա:

Ըստ Carlsson-ի² «Հին տնտեսության մեջ տեղեկատվության հոսքը ֆիզիկական էր՝ կանխիկ գումար, հաշիվ-ապրանքագրեր, բեռնագրեր, հաշվետվություններ, ֆիզիկական շփումներ, հեռախոսազանգեր կամ ռադիո և հեռուստատեսային հաղորդումներ և այլն: Նոր կամ թվային տնտեսության մեջ տեղեկատվությունը իր բոլոր ձևերով դառնում է թվային՝ վերածվելով համակարգիչների մեջ պահվող բիթերի և ցանցերում լույսի արագությամբ վազող բիթերի»:

Ելնելով սահմանված թվային տնտեսության հայեցակարգից՝ «թվային ընկերություն» հասկացությունը պարզապես կարելի է հասկանալ այդպիսին: Թվային ընկերությունն այն ընկերությունն է, որն իրականացնում է իր բոլոր կարևոր բիզնես գործընթացները՝ կապված հաճախորդների, մատակարարների և աշխատակիցների հետ՝ օգտագործելով SS գործիքները³: Աշխատակիցներին, հաճախորդներին և մատակարարներին անհրաժեշտ են SS գործիքներ, որոնք կօգնեն նրանց հասնել կազմակերպության հետ կապված նպատակներին: Սա է ժամանակակից կազմակերպությունների SS ենթակառուցվածքի նպատակը՝ օգնել մարդկանց կատարել իրենց աշխատանքը ավելի արագ և ավելի լավ: Այսօր աճում է թվային ընկերությունների թիվը, որոնք չափերով և եկամուտներով գերազանցում են բոլոր տիպիկ բազմազգ ընկերություններին և թողնում դրանց ետևում:

ԹՎԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ՀԱՄԱՑԱՆՑԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄԸ

Թվային տնտեսության ինտենսիվ աճն ու զարգացումը ժամանակակից մարտահրավեր է համաշխարհային տնտեսության հետագա զարգացման համար՝ հաշվի առնելով յուրաքանչյուր առանձին երկրի անհատական շահերը՝ միաժամանակ չանտեսելով թվային տնտեսության տարածաշրջանային զարգացումը:

¹ Andersen, B., & Wong, D. (2013). The new normal: Competitive advantage in the digital economy, p.3 https://www.researchgate.net/publication/257329356_The_New_Normal_Competitive_advantage_in_the_digital_economy

² Carlsson, B. (2004). The Digital Economy: what is new and what is not?, <https://isiarticles.com/bundles/Article/pre/pdf/52176.pdf>

³ Al-Samawi, Yahya. (2019). Digital Firm: Requirements, Recommendations, and Evaluation the Success in Digitization. International Journal of Information Technology and Computer Science. 11. P.39-49., https://www.researchgate.net/publication/330653767_Digital_Firm_Requirements_Recommendations_and_Evaluation_the_Success_in_Digitization

Ելնելով վերոգրյալից, պարզ է դառնում, որ թվային ընկերության սահմանումը պարզ ձևով նշանակում է, որ ընկերությունն իր փզնեսն իրականացնում է ամբողջությամբ SS գործիքների օգնությամբ¹: Թվային ընկերություններում շատ կարևոր է տեղեկատվության արագ ստացման հնարավորությունը, ինչը շատ կարևոր է նաև որոշումների կայացման ժամանակ²:

«Սպառողները այժմ կանոնավոր կերպով օգտագործում են համակարգչային ցանցերը վաճառողներին հայտնաբերելու, ապրանքներն ու ծառայությունները գնահատելու, գները համեմատելու և շուկայական լծակներ գործադրելու համար: Ընկերությունները նույնիսկ ավելի լայնորեն օգտագործում են ինտերնետային ցանցերը՝ արտադրական գործընթացներն իրականացնելու և վերակառուցելու, գնումների գործընթացները պարզեցնելու, նոր հաճախորդներին հասնելու և ներքին գործառնությունները կառավարելու համար»³:

Հ/հ	22.02.2022	22:43	22:44	Փոփոխությունը 1 րոպեում
2	Total numbers of Websites	1,930,335,866	1,930,336,044	178
3	Emails sent today	265,192,724,987	265,386,658,036	193,933,049
4	Google searches today	8,164,757,323	8,170,729,167	5,971,844
5	Blog posts written today	7,925,410	7,931,206	5,796
6	Tweets sent today	808,240,799	808,831,882	591,083

¹**Yahya Al-samawi**(2019) Digital Firm: Requirements, Recommendations, and Evaluation the Success in Digitization p.1 file:///C:/Users/ACER/Downloads/Digital_Firm_Requirements_Recomendations_and_Eval%20(1).pdf

²**Atyeh Mohammed Alzhrani** (2020):The Use of Management Information System to Help Decision Making in Digital Firms, p.21 <https://www.cribfb.com/journal/index.php/ijbmf/article/view/491/675>

³ Mesenbourg, T. L. (2001). Measuring the digital economy. US Bureau of the Census, <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.202.5960&rep=rep1&type=pdf>

7	Videos viewed today on YouTube	7,703,861,008	7,709,495,144	5,634,136
8	Photos uploaded today on Instagram	93,171,803	93,239,945	68,142
9	Tumblr posts today	167,250,687	167,373,017	122,330
10	Facebook active users	3,073,492,444	3,073,493,123	679
11	Google+ active users	1,081,714,287	1,081,714,603	316
12	Twitter active users	384,787,263	384,787,290	27
13	Pinterest active users	428,288,431	428,288,606	175
14	Skype calls today	536,930,144	537,322,955	392,811
15	Websites hacked today	217,989	218,148	159
16	Internet traffic today (GB)	11,646,491,902	11,655,013,382	8,521,480
17	Electricity used today for the Internet (MWh)	4,435,754	4,438,998	3,244

Ինտերնետի հզորությունը ներկայացված է հետևյալ աղյուսակում¹.

¹ Internet Live Stats - Internet Usage & Social Media Statistics

Աղյուսակը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի փոփոխություն է տեղի ունենում ինտերնետում 60 վայրկյանում: Աշխարհը վերջին մի քանի տարիների ընթացքում մեծ տեմպով անցում է կատարում դեպի թվային տնտեսություն և թվային բիզնես: Այսօր բոլոր ընկերությունները, որոնք ցանկանում են մրցունակ լինել, փորձում են որդեգրել որոշ տեխնոլոգիական և թվային նորամուծություններ իրենց ռազմավարությունների մեջ:

Թվային տնտեսության զարգացմամբ և թվային ընկերությունների առաջացմամբ պայմանավորված՝ արագ տեմպով զարգանում է նաև էլեկտրոնային առևտուրը: Էլեկտրոնային առևտուրը ընդհանուր տերմին է, որն օգտագործվում է նկարագրելու տեխնոլոգիան, մշակումը և գործառնությունները, որոնք տեղի են ունենում, երբ բիզնեսը կամ ֆինանսական գործարքներն իրականացվում են էլեկտրոնային միջոցներով¹:

Թեև էլեկտրոնային առևտուրը շուրջ քսան տարվա պատմություն ունի, այնուամենայնիվ այն դեռևս գտնվում է սկզբնական փուլում²: Էլեկտրոնային առևտուրն աճում է և ներկայացնում է թվային տնտեսության հիմնական մասը:

Տեղեկատվական և հաղորդակցական տեխնոլոգիաները /ՏՀՏ/ փոխում են նաև պոտենցյալ հաճախորդների հետ հաղորդակցման, համագործակցության և իրենց հետ իրականացվող գործունեությունը համակարգելու ձևը:

ՏՀՏ միջավայրը չափում է անհատների և ընկերությունների կողմից ինտերնետից օգտվելու տարածվածության աստիճանը: Ընդհանուր բիզնես միջավայրը գնահատելիս ենթացուցանիշները համապարփակ և առաջընթաց պատկերացում են տալիս երկրի գրավչության մասին՝ որպես առևտրային տնտեսություն և որպես բիզնես ներդրումների միջավայր³:

Համաշխարհային պրակտիկայում ՏՀՏ զարգացման ինդեքսը (IDI) օգտագործվում է տեղեկատվական հասարակության զարգացման մակարդակի ուսումնասիրության և տարածաշրջանային համեմատական վերլուծության համար: ICT զարգացման ինդեքսը (IDI) ինտեգրված ինդեքս է, որն ամփոփում է հիմնական ցուցանիշները և կարող է օգտագործվել տարբեր երկրներում ՏՀՏ-ի փոփոխությունները համեմատելու և վերահսկելու համար: Այս ինդեքսը մշակվել է՝ արտացոլելու ՏՀՏ զար-

¹ **B. A. Van der Merwe** (2003) VAT and e – Commerce, SA Mercantile Law Journal = SA Tydskrif vir Handelsreg, Volume 15, Issue 3, p. 371 - 387

² **Lodder, Arno R., Murray Andrew D.** (2017), EU Regulation of E-Commerce: A Commentary Edward Elgar Publishing, p.8

³ Digital economy rankings 2010 Beyond e Readiness, 2010, p.18 http://graphics.eiu.com/upload/eiu_digital_economy_rankings_2010_final_web.pdf

զացման տարբեր մակարդակ ունեցող երկրներում տեղի ունեցող գլոբալ փոփոխությունները: Հետևաբար, IDI-ն հենվում է սահմանափակ տվյալների վրա, որոնք կարող են հաստատվել զարգացման բոլոր մակարդակ ունեցող երկրներում հուսալիության բավարար աստիճանով: Հայտնի է, որ տեղեկատվական և հաղորդակցական տեխնոլոգիաները հանդիսանում են IDI-ի կառուցման սկզբունքների հայեցակարգային տարր: Տեղեկատվական հասարակության ձևավորման ճանապարհին ՏՀՏ-ի զարգացման և տարածքների վերափոխման գործընթացը կարելի է պատկերել եռաստիճան մոդելի միջոցով:

1. Մոդելի առաջին բաղադրիչը՝ ՏՀՏ պատրաստվածությունը, արտացոլում է ցանցային ենթակառուցվածքի զարգացումը և ՏՀՏ հասանելիությունը: ՏՀՏ-ի ազդեցությունն առավելագույնի հասցնելը մեծապես կախված է գործնական ՏՀՏ հմտություններից: Այս և այլ ինտելեկտուալ հմտությունները որոշում են ՏՀՏ-ի արդյունավետությունը, դրանք վճռորոշ են սոցիալական և տնտեսական զարգացման ողջ ներուժի օգտագործման համար:

2. Երկրորդ բաղադրիչը՝ ՏՀՏ-ի ինտենսիվությունը, բնութագրում է օգտագործման ինտենսիվությունը ՏՀՏ հասարակության մեջ:

3. Երրորդ բաղադրիչը՝ ՏՀՏ-ի ազդեցությունը, թույլ է տալիս որոշել ՏՀՏ-ի արդյունավետ օգտագործման արդյունքները:

Հեռահաղորդակցության միջազգային միության կողմից մշակված մեթոդաբանության համաձայն, որը ներկայացված է Տեղեկատվական հասարակության գնահատման զեկույցում¹, ՏՀՏ զարգացման ինդեքսը հաշվարկվել է համաձայն հետևյալ բանաձևի՝ երեք ենթաինդեքսների հիման վրա:

$$IDI_i = 10 \sum_{k=1}^3 I_{ik} w_j = 0.4I_{i1} + 0.4I_{i2} + 0.2I_{i3}$$

Որտեղ՝

IDI_i՝ i-րդ երկրի ՏՀՏ զարգացման ինդեքս

I_{ik}՝ ենթաինդեքսներ, որոնք ՏՀՏ զարգացման գործընթացում բնութագրում են k-րդ ասպեկտը, K=1,3

I_{i1}՝ ՏՀՏ հասանելիության ինդեքս

I_{i2}՝ ՏՀՏ ինտենսիվության ինդեքս

I_{i3}՝ ՏՀՏ ոլորտում գործնական հմտությունների ենթաինդեքս:

Առաջին երկու գործոնները համապատասխանում են IDI-ի երկու հիմնական բաղադրիչներին.

¹ Measuring the Information Society Report, 2015, p. 192

Ստորև ներկայացնում ենք ՏՀՏ-ի կազմում ընդգրկվող երկու կարևոր ցուցանիշները ՀՀ-ի 2019-2021 թթ.-ի օրինակով¹.

Ենթակառուցվածք ՀՀ-ում			
	2019 թվ.	2020 թվ.	2021 թվ.
ICT access	36	62	61
ICT use	70	68	67

Միջազգային պրակտիկայում գոյություն ունեն ցուցանիշներ, որոնք բնութագրում և ներկայացնում են տեղեկատվական տեխնոլոգիաների տարածվածությունը, զարգացման և կիրառման կարողությունները: Առավել տարածվածները ՀՀ օրինակով ներկայացվում են ստորև:

Գլոբալ նորարարության ինդեքսը (GII) ներառում է նորարարության ամենավերջին միտումները: Այն ամեն տարի դասակարգում է աշխարհի տարբեր երկրների տնտեսությունների ինովացիոն էկոհամակարգերի ցուցանիշները²:

GII ցուցանիշը, Հայաստան	
2019 թվ.	64
2020 թվ.	61
2021 թվ.	69

Ինչպես երևում է աղյուսակից Գլոբալ նորարարության ինդեքսում (GII) 2021 թվականին Հայաստանը նահանջել է 8 աստիճանով՝ զբաղեցնելով 69-րդ տեղը:

ՏՀՏ-ի կայունության և թվային միջավայրի զարգացման վրա մեծ ազդեցություն ունեն նաև ՏՀՏ ոլորտում օրենսդրական կարգավորումները գնահատող ցուցանիշները: Թվային տնտեսության մեջ հարկային պլանավորումն ավելի հեշտ է իրականացնել՝ հաշվի առնելով ընկերությունների ֆինանսական ռազմավարությունները և նրանց բիզնես մոդելների առանձնահատկությունները:³

Թվային բիզնեսի և էլեկտրոնային առևտրի հարկումը ներկայումս գտնվում է միջազգային կազմակերպությունների ուշադրության կենտրո-

¹ Global Innovation Index 2019- 2021.

² Global innovation index, 2019-2021

³ Task Force on Taxation of the Digital Economy, NICOLAS COLIN, 2013, p.30

նում¹: Ելնելով վերոգրյալից ներկայացվում է տեղեկատվություն համաշխարհային տնտեսական ֆորումի կողմից հրապարակված վերջին տվյալները օրենսդրական կարգավորումները գնահատող ցուցանիշների վերաբերյալ².

Հայաստան	Շարք						Տատանման տեսակը
Ցուցանիշ	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
The efficiency of a legal framework in challenging regulation 1-7(best)	2.9	2.8	3.2	3.4	3.4	3.9	Դրական շարժ
Intellectual property protection 1-7(best)	3.5	3.5	3.8	3.6	4.1	4.2	Դրական շարժ
Laws relating to ICTs 1-7(best)	4.6	4.4	4.2	N/A	N/A	N/A	Բացասական շարժ
Software piracy rate, % software installed	88%	86%	86%	N/A	N/A	N/A	Միջին/չափավոր շարժ

Ելնելով իրավական միջավայրին առնչվող ցուցանիշներից՝ կարելի է փաստել, որ Հայաստանում S2S-ին վերաբերող օրենքները բացասական տեմպով են զարգացել՝ 2016թ. ցուցանիշը 4.6-ից 2019 թ.-ին նվազել է մինչև 4.2 միավոր:

¹ Bellheim A., Brown C., Erneholm F., Jundt M., Your pocket guide to VAT on digital e-commerce et. al., Bird & Bird Advokat KB Printed in Stockholm, Sweden, in July 2014. p. 5.

² WEF: Global Information Technology Report and The Global Competitiveness Reports 2014-2019.

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով՝ իրականացված հետազոտության արդյունքներից կարող ենք հետևություն անել ինտերնետի դերի, տարածվածության, դրանշանակության և անհրաժեշտության վերաբերյալ: Միևնույն ժամանակ պարզ է դառնում, որ ՏՀՏ միջավայրը գտնվում է զարգացման փուլում, սակայն կան հիմնարար խոչընդոտներ, ինչպիսիք են՝ հուսալիությունը, կիրառման հմտությունները, ինչպես նաև օրենսդրական խնդիրները:

Քանի որ ըստ ՏՀԶԿ-ի՝ ՏՀՏ միջավայրն անմիջական ազդեցություն ունի տնտեսական աճի վրա, իսկ էլեկտրոնային առևտուրը տնտեսության կարևոր ուղղություններից մեկն է, հետևաբար ՏՀՏ միջավայրն էականորեն ազդում է նաև էլեկտրոնային առևտրի զարգացման վրա:

Հետևաբար, էլեկտրոնային առևտրի նկատմամբ առկա խոչընդոտների մեղմացման արդյունքում, այն զարգացող երկրների համար կարող է չափազանց շահավետ գործիք հանդիսանալ¹:

Համաշխարհային բանկի դասակարգմամբ Հայաստանը ցածր միջին եկամուտ ունեցող երկիր է: Երբ երկրի ՀՆԱ-ն երկար ժամանակահատվածում դանդաղ է աճում² կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանը գտնվում է, այսպես կոչված, «միջին եկամուտների ծուղակում»³, հետևաբար կարող ենք եզրակացնել, որ նման իրավիճակում էլեկտրոնային առևտրի զարգացումը կարող է նպաստել Հայաստանում կայուն տնտեսական աճի, ինչի իրականացումը հնարավոր է, եթե երկրում առկա լինեն գործող օրենսդրական կարգավորումներ, որոնք կլինեն պարզ, հստակ և կիրառելի:

Элен Авалян, Влияние сети интернет на развитие экономики на примере РА - Цифровизация организации информационных и бизнес-процессов считается одной из современных существенных задач экономики. Поэтому приобретает важность вопрос уточнения понятия цифровой экономики и определения сферы ее применения. В современном мире в связи с развитием цифровых технологий возрастает также роль, конкурентоспособность и возможности государства. Цифровизация технологий делает жизнь общества

¹ Japhet E. Lawrence and Usman A. Tar(2010), Barriers to ecommerce in developing countries, p.1 http://repository.londonmet.ac.uk/88/1/InformationSocietyAndJustice_v3n1_p23-35.pdf.

² ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, 2021թ. <https://www.armstat.am/am/>

³ Mixed-income myths, The economist 2017. <https://www.economist.com/special-report/2017/10/05/the-middle-income-trap-has-little-evidence-going-for-it>

проще, комфортнее, стимулирует эффективность работы компаний, дает новые возможности для притока финансов. Цифровые технологии стремительно вторгаются в повседневную жизнь общества, особенно в бизнес-процессы.

В частности, электронная коммерция является важной движущей силой экономического роста в развивающихся странах. Она способствует созданию международных ценностей, улучшает доступ к новым рынкам, эффективность деятельности и снижает эксплуатационные расходы. Она может стимулировать рост в развивающихся странах за счет повышения прозрачности и эффективности своей деятельности.

Онлайн-платформы являются ключевыми элементами цифровой экономики, их использование способствует формированию и развитию этого «нового» типа экономики, что, в свою очередь, обусловлено существованием и возможностями, которые предоставляет Интернет.

Elen Avalyan, Impact of internet on development economy on the example of RA - The digitalization of the organization of information and business processes is considered as one of the modern essential tasks of the economy. Therefore, the issue of the clarification of the concept of digital economy and the determination of the scope of its application becomes important. In the modern world in connection with the development of digital technologies, the role, competitiveness and the capabilities of the state are also increasing. The digitalization of technologies makes the life of society easier, more comfortable, stimulates the efficiency of the companies' work, provides new opportunities for the inflow of finances. Digital technologies are rapidly invading into the daily life of the society, especially in business processes.

In particular, e-commerce is an important driver of the economic growth in developing countries. It contributes to the formation of international values, improves access to new markets, improves the efficiency of activities and reduces operation costs. It can stimulate growth in developing countries due to the increase of the transparency and efficiency of its activities.

Online platforms are key elements of digital economy, their use contributes to the formation and development of this “new” type of economy, which, in its turn, is conditioned by the existence and opportunities, which are provided by the Internet.

Ուղարկվել է խմբագրություն 21.03.2022թ.

Գրախոսվել է 21.03.2022թ.

Մտորագրվել է տպագրության 25.03.2022 թ.

ԿԱՌԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՇՎԱՌՄԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԼԻԱՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, ԱՐՓԻՆԵ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Բանալի բառեր- կառավարչական հաշվապահ, ինքնակարգավորում, պահանջների հստակեցում

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Վերջին տարիներին կառավարչական հաշվառման գործիքակազմը որակական վերափոխումների ենթարկման միտում է գրանցում: Ընդլայնվում է կառավարչական հաշվառումը որպես կառավարման գործիք դիտարկող տնտեսական օբյեկտների ընդգրկումը: Առաջին հերթին, խոսքը պետական կառավարման մարմինների մասին է: Մի շարք կազմակերպություններում կառավարչական հաշվառումն անհրաժեշտ է դիտարկել նախ որպես ներքին վերահսկողության գործիք, հետո միայն՝ որպես որոշումների կայացման տեղեկատվական բազա:

Ինչպես հայտնի է, ներքին վերահսկողությունը ենթադրում է յուրքանչյուր աշխատակցի լիազորությունների հստակեցում և պարտավորությունների ամրագրում: Հետևաբար, կազմակերպության ղեկավարը ներքին վերահսկողության կազմակերպման թիվ մեկ պատասխանատուն է: Կառավարչական հաշվառումն ընդունված է անվանել «հաշվառում ըստ պատասխանատվության կենտրոնների»¹, և հենց այս հանգամանքն է թույլ տալիս բացահայտել կազմակերպության գործունեության մասին տեղեկատվություն՝ կենտրոնանալով անձնակազմի պարտականությունների և լիազորությունների շրջանակին:

Այսպիսով կառավարչական հաշվառումն ակտիվորեն զարգանում է, հստակ են այս զարգացման ուղղությունները, այնուհանդերձ դեռևս այն չի ենթարկվում ինստիտուցիոնալ կարգավորման: Այսպիսի կարգավորման ռազմավարական նպատակ կարող է լինել հայկական կազմակերպություններում կառավարչական հաշվառման զարգացման ծրագրի մշակումը և իրականացումը, կառավարչական հաշվառման մասնագիտական հանրության և դրա կազմակերպման և իրականացման մեթոդաբանական բազայի ձևավորման համար բարենպաստ միջավայրի ստեղ-

¹ Вахрушина М.А., Демина И.Д., Толчеева А.А. Разработка профессионального стандарта «специалист по управленческому учету» в России: обоснование необходимости необходимости и анализ потребностей рынка труда // Управленческий учет. – 2018, N8. с.13-20

ծումը, տարբեր ճյուղերի կազմակերպությունների համար կառավարչական հաշվառման մեթոդաբանության մշակումը:

Կառավարչական հաշվառման մեթոդաբանության զարգացման և դրա պրակտիկ կիրառման փորձի տարածումով զբաղվող ինստիտուցիոնալ կարգավորման համակարգի և մասնագիտական կառույցի բացակայությունը առաջ է բերում մի շարք խնդիրներ:

ԿԱՌԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՇՎԱՌՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐԴՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

Ժամանակակից դասագրքային, գիտական և հատուկ տնտեսագիտական գրականությունը տերմինաբանական տարբերությունների առիթ է տալիս: Դեռևս ընթանում են կառավարչական հաշվառման սահմանման գիտական քննարկումներ, առկա չի ռազմավարական կառավարչական հաշվառման և կառավարչական հաշվառման ու վերահսկողության միջև կապի բնույթին ուղղված միասնական մոտեցում:

Գործնականում, գործատուների կողմից ևս բացակայում է կառավարչական հաշվապահի իրավասությունների շրջանակի մասին միասնական պատկերացումը: Հայաստանյան կազմակերպություն-գործատուների կողմից «կառավարչական հաշվառման մասնագետ» հաստիքի թեկնածուներին ներկայացրած հիմնական պահանջների վերլուծության արդյունքը հետևյալն է:

Վերլուծվող հաստիքի թեկնածուներին ներկայացվող հիմնական պահանջը բարձրագույն տնտեսագիտական կրթությունն է (տնտեսագիտության, ֆինանսների և հաշվապահության ոլորտներում): Որոշ կազմակերպություններ նշում են նաև թեկնածուների բուհերի անվանումները, համեմատաբար մեծ հեղինակություն են վայելում Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանը, Երևանի պետական համալսարանը և Հայաստանում Ֆրանսիական համալսարանը: Գործատուների կարծիքով թեկնածուները պետք է ունենան աշխատանքային փորձ տնտեսագիտության, ֆինանսների և կառավարչական հաշվառման ոլորտում: 3-6 տարվա աշխատանքային փորձի պահանջ են ներկայացնում կազմակերպությունների 52%-ը, 1-3 տարի՝ 35%-ը, ուսումնասիրվող կազմակերպությունների 7 %-ը որևէ պահանջ չի ներկայացնում կապված մասնագիտական աշխատանքային փորձառության տևողության հետ, իսկ վեց տարուց ավելի աշխատանքային փորձի պահանջ ներկայացնում են հայտարարություն ունեցող կազմակերպությունների միայն 6 տոկոսը:

Կազմակերպությունները կառավարչական հաշվառման մասնագետից ակնկալում են հետևյալ ունակությունների տիրապետում. հաշվապահական հաշվառման և տնտեսագիտական վերլուծության գիտելիքներ, շեղումների վերլուծության իրականացման կարողություն, բյուջետավորման սկզբունքների, մեթոդների և գործիքների և կազմակերպությունների տնտեսական գործունեության վերլուծության մեթոդների տիրապետում, ֆինանսական գործակիցների հաշվարկում, մեծ ծավալով տեղեկատվության մշակման մեթոդների իմացություն: Բացի այս, առանձին գործատուների կարծիքով կառավարչական հաշվառման մասնագետը պետք է ուղղակիորեն մասնակցի կառավարչական հաշվառման ավտոմատացմանը և վերահսկի կառավարիչների աշխատանքը՝ նրանց ցուցաբերելով մեթոդական աջակցություն: Այս աշխատակիցը պետք է տիրապետի Excell-ի, 1C-ի, ՀԾ-ի, բյուջետավորման և պլանավորման ու ֆինանսական վերլուծության ավտոմատացված համակարգերի մասին բարձր գիտելիքների և դրանց կիրառման փորձ ունենա: Լրացուցիչ ցանկալի նախապայմաններ են նշվում ՖՀՄՄ-ներով աշխատանքի փորձը, լրացուցիչ մասնագիտական որակավորումների առկայությունը (գլխավոր հաշվապահի, Աուդիտորի որակավորումը, ՀԱՓՀՊ¹, ACCA² քննությունների հանձնումը), անգլերեն լեզվի տիրապետումը:

Անձնային որակները, որոնք հայկական կազմակերպություն-գործատուների կարծիքով, պետք է ունենա կառավարչական հաշվառման մասնագետը, վերաբերում են ուշադրությանը, պատասխանատվությանը, համառությանը, ճշգրտությանը, մեծ ծավալով տեղեկատվության հետ աշխատելու ունակությանը: Աշխատանքի տեղավորման կազմակերպությունների կայք էջերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ամփոփել. գործնականում բացակայում է կառավարչական հաշվապահի ֆունկցիոնալ պարտավորությունների միասնական պատկերացում, նկատվում է այս հարցի հետ կապված կարծիքների մեծ ցրվածություն: Միայն դրանց ընդհանրացումն է հնարավորություն տալիս պատկերացում կազմել այդպիսի աշխատակցի իրավասությունների նկատմամբ գործատուների պատկերացումների շրջանակը: Այսպիսով, կառավարչական հաշվապահը պետք է տիրապետի ներտնտեսական օպերատիվ հաշվառման (ըստ ծախսերի և ըստ նախագծերի) ներդրման, կառավարչական հաշվառման և հաշվետվողականության ներքին ակտերի և ստանդարտների մշակման, փաստաթղթաշրջանառության կազմակերպման, հիմնական ցուցանիշների (key performance indicators) նախանշման և գ-

¹ ՀՀՓԱՊ- Հայաստանի աուդիտորների և փորձագետ- հաշվապահ պալատ, aaaa.am

² ACCA – Association of Chartered Certified Accountants- accaglobal.com

նահատման, կառավարչական հաշվետվությունների և բյուջեների (ինչպես համախմբված, այնպես էլ ըստ առանձին բիզնես գործընթացների) կազմման հմտություններին:

ԿԱՌԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՇՎԱՌՄԱՆ ՍՏԱՆԴԱՐՏԱՑՄԱՆ ՌԻԴՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Որպես գիտություն և պրակտիկ ոլորտ կառավարչական հաշվառման զարգացման ներկա վիճակի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ հաշվային-վերլուծական գործունեության այս ոլորտը ստանդարտացման կարիք ունի:

Մեր կարծիքով կառավարչական հաշվառման ստանդարտացումը նպատակահարմար է իրականացնել երկու ուղղություններով: Առաջին ուղղությունը ենթադրում է կառավարչական հաշվառման ստանդարտների մշակումը: Հայտնի է, որ տնտեսապես զարգացած երկրներում այդպիսի ստանդարտները մշակվում և հաստատվում են մասնագիտացված կառույցների կողմից: ԱՄՆ-ում Կառավարչական հաշվապահների ինստիտուտն է (IMA-The Institute of Management Accountants), Մեծ Բրիտանիայում կառավարչական հաշվապահների դաշնությունը (Chartered Institute of Management Accountants, CIMA), Ավստրալիայում՝ Կառավարչական հաշվապահների պատրաստման կենտրոնը (ICMA-The Institute of Certified Management Accountants) և այլն¹: Այս հիմնահարցին անդրադարձ կատարած մի շարք գիտնականներ՝ Ն.Տ.Լոբինցևը², Ե.Ա. Շարովատովան³, Տ.Վ.Մակարենկոն⁴, Ս.Ո.Բուլգակովան⁵ առաջարկում են լուծման հնարավոր ուղիներ:

Վերևում նշված պայմանները և հայկական իրականությունը հաշվի առնելով մեր կարծիքով կառավարչական հաշվառման ստանդարտացումը նպատակահարմար է իրականացնել տարբեր մակարդակներով.

¹ Вахрушина М. А. Стандартизация российского Управленческого учета как условие его дальнейшего развития // Учет Анализ Аудит. – 2018.-N 3. – с.72-81

² Лобынцев Н. Т., Шароватова Е. А., Макаренко Т. В. Необходимость пусской стандартизации управленческого учета в условиях развития международных экономических отношений // Управленческий учет 2017. N7. с.23-31

³ Шароватова Е. А. Приемы стандартизации управленческого учета на этапе заготовительной деятельности// Учет и статистика. – 2011. Т.2.-N 22- с.5-11,

⁴ Макаренко Т. В., Перспективы стандартизации управленческого учета активов коммерческой организации // Известия высших учебных заведений. Северо – Кавказский регион. Серия: Общественные науки. – 2017. –N 1(193). – с.77-84,

⁵ Стандарты и регламенты управленческого учета: монография / Булгакова С.В. и Коротаяева Н.В.; Воронеж; Издательский дом ВГУ, 2016. – 174 с.

• մակրոտնտեսական մակարդակը ենթադրում է տնտեսության տարբեր ոլորտների առանձնահատկությունները հաշվի առնող ստանդարտների մշակումը: Այս ստանդարտները պետք է մշակվեն հայ գիտնականների և պրակտիկ մասնագետների կողմից, անցնեն հանրային քննարկում և հաստատվեն մոտ ապագայում ձևավորված ինքնակարգավորվող մասնագիտացված կառույցի՝ Կառավարչական հաշվառման ինստիտուտի կողմից: Ներկայումս, այդպիսի ինստիտուտի բացակայության պայմաններում առաջադրված խնդրի լուծման կազմակերպչական դերը կարող է ստանձնել Հայաստանի աուդիտորների և փորձագետ-հաշվապահների պալատը: Առաջին մակարդակի ստանդարտների մշակումը նպատակահարմար է սկսել առևտրային խոշոր կազմակերպություններից, որոնք գործում են բազմաթիվ չլուծված խնդիրների պայմաններում: Այդ պատճառով, կառավարչական հաշվառման ստանդարտացումը պետք է ուղղվի հաշվառման օբյեկտների կառուցվածքավորմանը, բյուջետավորման և կառավարչական հաշվառման համակարգերի միջև հարաբերությունների կազմակերպմանը և որպես հետևանք, դրանց վերահսկողական գործառնության մեծացմանը, պետական պատվեր իրականացնող կազմակերպությունների ծախսերի կառավարման պետական կարգավորման միասնական մոդելի ստեղծմանը:

• երկրորդ, միկրոտնտեսական մակարդակ, ենթադրում է առաջին մակարդակի ստանդարտացման սկզբունքների պահպանմամբ ներկայականերական ստանդարտների և տնտեսվարող սուբյեկտի ուղղակի կանոնակարգերի մշակումը: Կառավարչական հաշվառման ստանդարտացման երկրորդ ուղղությունը՝ աշխատակցի մասնագիտական գործունեության իրականացման համար անհրաժեշտ որակավորումը բացահայտող մասնագիտական ստանդարտի մշակումն է:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, գործատուներին Կառավարչական հաշվառման ստանդարտները կներկայացնեն կառավարչական հաշվապահից ակնկալվող աշխատանքային գործառնությունների, դրանց կատարման որակի նկարագրությունը, անձնակազմի գնահատման չափանիշները: Աշխատակիցները՝ հասկանալով իրենցից ակնկալվող աշխատանքային գործառնությունները՝ հնարավորություն կստանան բարձրացնել որակավորման մակարդակը: Եվ վերջապես, բարձրագույն կրթության համակարգը կողմնորոշում կունենա, որի հետ կհամաձայնեցվեն կրթական ստանդարտները: Միայն Կառավարչական հաշվառման ստանդարտացման համալիր մոտեցումը

հնարավորություն կտա ապահովել վերջինիս կայուն զարգացումը: Ապագայում այն կարող է լինել կառավարչական հաշվառման կատարելագործման գործոն, բարձրացնել ընդունվող կառավարչական որոշումների որակը: Կառավարչական հաշվառման մասնագիտական կարգավորման ինստիտուտի և ստանդարտների մշակումը նաև էապես կնպաստի ձևավորված լավագույն կարծիքների և փորձի տարածմանը:

Лиана Григорян, Арпине Акопян, Необходимость и направления саморегулировании управленческого учета - В статье управленческий учет рассматривается как наука и как область практики. Управленческий учет развивается, направления развития ясны, однако он еще не подлежит институциональному регулированию. Стратегической целью такого регламента может быть разработка и внедрение системы управленческого учета, создание благоприятных условий для формирования методологической базы управленческого учета, его организация и внедрение. Мы представили направления стандартизации управленческого учета. Первый макроэкономический уровень стандартизации, предполагает разработку стандартов, учитывающих специфику различных отраслей экономики. Второй, микроэкономический уровень, предполагает разработку внутренних нормативных актов хозяйствующего субъекта с соблюдением принципов стандартизации первого уровня.

Liana Grigoryan, Arpine Hakobyan, Necessity and directions of managerial accounting regulation - In the article, managerial accounting is considered as a science and as a practical field. Managerial accounting is developing, the directions of development are clear, however, it is not yet subject to institutional regulation. The strategic goal of such a regulationis can be the development and implementation of a management accounting systems, the creation of a favorable environment for the formation of a methodological base for the management accounting, its organization and implementation. We have presented the directions of standardization of managerial accounting. The first level of macroeconomic standardization involves the development of standards that take into account the specifics of different sectors of the economy. The second, microeconomic level, presupposes the development of internal and direct regulations of the economic entity in compliance with the principles of first level standardization.

Ուղարկվել է խմբագրություն 16.03.2022թ.

Գրախոսվել է 16.03.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 22.04.2022 թ.

INTRODUCTION OF INTERNATIONAL LAW EXPERIENCE IN THE DIGITAL ECONOMY

ELEN AVALYAN

Key words - Monism, dualism, tax evasion, tax planning, tax burden, digital company, digital factors.

INTRODUCTION

International law is mainly intended to regulate the existing relations between the states that are parties of international relations¹. The approach of how a country implements the provisions of international law in its domestic legislation is very important.

The theory of the relationship between international and national law is divided into the following approaches;

1. Monism, that is based on the idea that international and national law is an interrelated unit². This view is also divided into the following groups;

a) Monism, which is dominated by international law, ranks the hierarchy of international law higher than national law.

b) Monism, which is dominated by national law, ranks the hierarchy of national law higher than international law. As far as international law usually develops through the experience of communication between countries, then it can only be considered a continuation of national law.

2. Dualism is based on the idea that international law and national law are separate parts, as far as they function as two different legal systems.

3. Hybrid: The monistic-dualistic approach shows the characteristic features or tendencies of both monistic and dualistic approaches, depending on international law. Monist-dualists justify their hybrid approach to practice and uniqueness, which is associated with the observance of international law, in particular treaties, and their various forms.

If there is a discrepancy between international and national law, then the dualist state will generally prefer national law. Since dualism views national law

¹ Վիգեն Բոչարյան, Միջազգային իրավունք, 2002թ. էջ 7 <https://vahagnakanch.files.wordpress.com/2011/04/mijazgayin-iravunq-by-vigen-qocharyan-full-version-pdf1.pdf>

² Damos Dumoli Agusman, "Treaties under Indonesian law", 2015, p. 12.

and international law as separate parts, then the application of provisions of national law which are not acceptable by international law may be justified¹.

DESCRIPTION OF THE APPLICATION OF INTERNATIONAL LAW

When conducting foreign transactions, states are often guided by certain rules and norms of international law.

However, by and large, countries have the right to decide for themselves which path to take when establishing international contacts, in particular, to accept monism, dualism, or monistic-dualistic principles.

For example;

➤ The United Kingdom applies existing theories of dualism monism, but it is dominated by a monistic approach that recognizes the rules of international law as part of its national legislation².

➤ According to the Kenyan Constitution, the current law treats any treaty or convention ratified by Kenya as part of Kenyan law, whereas the previous constitution had a more dualistic approach³.

➤ The American case of *Medellin vs. Texas*⁴ has introduced a monistic-dualistic (hybrid) approach to the United States. The case emphasizes that this hybrid approach is based on some contracts that do not operate independently and therefore they are required to be adopted in accordance with domestic legislation.

➤ The case of "*Australia vs Toeh*" shows that Australian jurisprudence supports the dualistic approach. In Australia, the main basis and justification of the dualistic approach is more accurately presented in the above mentioned case of Toeh as follows: "It is well established that the provisions of the international treaty to which Australia is a party are not part of Australian law unless those provisions are validly incorporated into our civil law⁵".

➤ According to Article 2 of the RA Tax Code, tax relations in the Republic of Armenia are regulated by the Constitution of the Republic of Armenia, according to the international agreements ratified by the Republic of

¹ **Craig Elliffe**, "The Lesser of Two Evils: Double Tax Treaty Override or Treaty Abuse? British Tax Review", 2016, p. 88

² Quoted in Malcom supra note 1 at P. 140.

³ Republic of Kenya in the high court of kenya at nairobi milimani law courts constitutional and human rights division petition no. 190 of 2011

⁴ *Medellin v Texas* 522 US 49 (2008), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/552/491/>

⁵ *Minister of State for Immigration and Ethnic Affairs v Toeh* (1995) HCA 20; 1995 183 CLR 273, https://seafarersrights.org/wp-content/uploads/2018/03/AUSTRALIA_CASE-LAW_MINSTER-OF-STATE-FOR-IMMIGRATION-AND-ETHNIC-AFFAIRS-V-AH-HIN-TEOH_1995_ENG.pdf

Armenia, the Code, the laws of the Republic of Armenia on payments, according to subordinate normative legal acts adopted on the basis of them and to ensure their implementation¹. Therefore, it can be stated that at least in terms of taxation, Armenia can also be classified as a monist state, in particular as monism with the supremacy of international law, taking into account Article 5 of the Constitution of the Republic of Armenia, according to which the norms of international agreements ratified by the Republic of Armenia are applied in case of contradiction between the international treaties and norms of laws².

In many countries, the term "tax evasion" can be divided into acceptable tax avoidance and unacceptable tax avoidance mechanisms³.

Each country may have different views on the two mechanisms, as far as what is considered acceptable tax evasion in one country, may be considered unacceptable by other countries. Although there are no "tax avoidance mechanisms" in the standard classification, many countries have agreed that the avoidance of unacceptable / abusive taxes is explained as minimization of the tax burden by using tax incentives provided by the tax legislation of the country, which are often incompatible with the goals of the developer of the given incentive⁴.

The term tax planning is often used to denote legal tax evasion practices, while tax evasion emphasizes tax evasion practices that are illegal. The decision to be legal or illegal is usually based on criminal involvement in tax evasion.

Tax planning is described as the organization of financial activities so that the appraised one can make the most use of tax incentives by making the most use of all legal privileges, such as reductions, tax exemptions and so on. On the other hand, tax evasion is a mechanism to avoid tax liabilities, but it seeks to subvert the fundamental motivation of the legislature.

According to Xynas⁵, tax planning is defined as "the delay in payment or occurrence of taxes from the current period to future periods, as a result of which, different tax regimes collide having the aim to transfer the resulting revenues from areas with higher tax regimes to areas with lower tax regimes". Tax evasion, on the other hand, is defined by Asprey and Parsons as a "violation of the law in case of which a taxable person is not taxed or pays less tax than he or she was required to pay"⁶.

¹ ՀՀ հարկային օրենսգիրք, հոդված 2, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=127335>

² ՀՀ Սահմանադրություն, հոդված 5, <https://www.arlis.am/>

³ **Darussalam, John Hutagaol, and Danny Septriadi**, *Konsep dan aplikasi Perpajakan internasional*. Jakarta: Danny Darussalam Tax Center.2010, p. 198.

⁴ **Xynas, L.** (2010). *Tax Planning, Avoidance and Evasion in Australia1970-2010*, 2010, p.4

⁵ **Xynas, L.** (2010). *Tax Planning, Avoidance and Evasion in Australia1970-2010*, 2010, p.4

⁶ **Xynas, L.** (2010). *Tax Planning, Avoidance and Evasion in Australia1970-2010*, 2010, p.6

Tax planning is legal and moral in nature, it saves taxes and aims to be implied in the long period of time, while tax evasion is legal but not moral and it is planned to be implied in the short period of time¹.

The boundaries of tax planning and tax evasion have been constantly changing and developing in recent years. The dividing line between the two concepts is thin and blurred². The theory of exchange is the basis for the emergence of a theory called the theory of tax benefits, according to which every citizen is obliged to support the state in order to bring benefits in accordance with the support received from the state.

In particular, with regard to digital economy transactions that take place between two or more countries, this theory highlights both the positive and negative impact that the state will have on the digital business conducted by a digital company. When a digital company generates revenue in any country, it is natural that the country also has a positive impact on the transaction, as far as the country provides certain conditions as a source, in particular, creates a favorable legal environment for the company to operate and get benefit from its activity.

For example, in the Republic of Armenia, a tax agent certified in accordance with the Law of the Republic of Armenia “On State Support in the Field of Information Technologies” calculates income tax on wages paid to employees and income equivalent to it at a rate of 10%³ instead of the current 21% during the validity of the certificate.

As far as entrepreneurial activity has an impact on the tax burden that a company has to bear⁴, it makes sense for the company to take various possible steps to minimize the tax burden.

For example, Apple, one of the most expensive technology companies in the world, has established subsidiaries in low-income regions such as Ireland, the Netherlands, Luxembourg and the British Virgin Islands to reduce the taxes the company pays all around the world. Apple's local tax field⁵ is of particular interest to experts. Although the company is based in the United States, most of the profits come from other areas. The country's tax code is based on the idea that a company earns revenue from where value is generated, not from where it is sold. However, Apple accountants have found legal ways to get more than 60% of their profits from abroad, focusing on countries with lower tax rates. As

¹ <https://keydifferences.com/difference-between-tax-planning-and-tax-avoidance.html>

² <https://keydifferences.com/difference-between-tax-planning-and-tax-avoidance.html>

³ Եկամտային հարկի մասին ՀՀ օրենք, հոդված 10, <https://www.arlis.am/>

⁴ **Calegari, M.** (1998). Flat Taxes and Effective Tax Planning, .p. 690

⁵ <http://www.nytimes.com/2012/04/29/business/apples-tax-strategy-aims-at-low-tax-states-and-nations.html>

a result, Apple's international subsidiaries are helping to reduce the cost of taxes levied on US and other governments.

The company Facebook being established and based in Singapore will not tax income from Indonesia due to the terms of the Indonesia-Singapore tax agreement. This condition can be seen as a step towards tax evasion in Indonesia. However, tax evasion is classified as an acceptable tax evasion because it focuses on the tax planning scheme. It is also very important to establish a permanent institution in the country, based on a significant economic presence. Factors that can be used to analyze a significant economic presence include revenue-based factors, digital factors, user-based factors, and possible combinations of income-based factors with other factors¹.

1. According to BEPS Action 1, when a digital company that is not a tax resident of a country receives a stable income from another country, then such an income can be considered a key factor in determining a significant economic presence.

Another thing that needs to be reviewed after deciding on the deals involved is the threshold level included in determining a significant economic presence based on income factors.

The application of precise thresholds to revenue factors is highly dependent on the ability of a country's tax authorities to identify and measure the overseas distance selling activities of digital companies. One of the possible ways to overcome this challenge is to introduce a mandatory registration system for companies that can create a significant economic presence².

2 When a customer becomes a target in any country, the digital company will use the local domain name to make it easier for local users to be searched and found.

When a digital company offers a product or service to a customer in any country, setting up a local website or other digital platform in that country, it usually takes into account the use of dominant linguistic and cultural norms in order to attract local potential customers who are considered to be digital factors.

¹ Organisation for Economic Co-operation and Development/G20. (2015). Base Erosion and Profit Shifting Project Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy: Action 1 p. 107, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264241046-en.pdf?expires=1650570823&id=id&accname=guest&checksum=64ED49EE0D01DB0B128BD060BD15FA4C>

² Organisation for Economic Co-operation and Development/G20. (2015). Base Erosion and Profit Shifting Project Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy: Action 1 p. 108, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264241046-en.pdf?expires=1650570823&id=id&accname=guest&checksum=64ED49EE0D01DB0B128BD060BD15FA4C>

3 taking into account the importance of network requirements in the digital economy, users are an important indicator of stable interactions. One of the factors that reflect the degree of penetration into the country's economy is the total amount of MAUs on the digital platform. MAUs are registered Facebook and Messenger users who log in through websites or mobile devices within the last 30 days after the measurement date.

4 The OECD recommends in BEPS Action 1 that income factors should be combined with other factors, such as digital factors and / or user-based factors that indicate a targeted, stable interaction with a country's economic life¹.

The choice of which factors should be combined with income factors in order to ensure a significant economic presence is probably due to each market features and economic characteristics in the country, such as market size, local language used, currency usage limits, banking system².

The rise of e-commerce companies such as eBay and Amazon, which allow consumers to buy almost any product from anywhere in the world, has changed the relationship between consumers and sellers, creating more affordable, unprecedented trading platforms. Digital companies which provide services (not products) such as Netflix have made it possible for the Internet to become one-stop shop to meet the needs of consumers.

Although the trade methods and the approaches to their application are being changed, the existing problems remain relevant, as organizations become more innovative in selling goods and services, while countries try to assert their right to income and try to create a fair tax environment.

In order to solve the problems, the EU introduced a goal-based regime that required companies to apply VAT at rates of the country where their customers are located rather than at the company's country of residence, which prevents companies to be established at the competent areas of low-VAT rates.

The purpose of these actions is to establish coherence, because even if each country tries to simplify the registration and payment system, but does it in different ways, then the chaos of this seeming simplicity will itself lead to certain complications.

¹ Wadlin, L., Jenn, B., Donnell, D. O., & Navarro, G. P. (2015). Tax Administration in the Base Erosion and Profit Shifting (BEPS) Era. *Taxes The Tax Magazin*, p. 98

² Bal, A., & Gutierrez, C. (2015). *Taxation of the Digital Economy*. 2, p. 324

CONCLUSION

In general, the provisions of national tax laws and regulations should not overestimate the provisions of international tax treaties as part of international law, as far as this would invalidate local tax treaties¹.

Although online sales provide opportunities for companies to reach global markets, they have also led governments to find ways to tax those sales.

The OECD guidelines are not perfect, but it makes improvements using the experience gained from EU rules. Taking into account the input of countries and companies that have already imported VAT or GST on a target principle for digital sales, it can be assumed that this is the best option for most countries that want to introduce these rules.

Stability and consolidation are very important for the companies, and taking into account the adoption of the BEPS recommendations, most of them hope that countries that choose to tax e-commerce will adhere to that decision. Competitive models will create problems for companies and governments in the form of double taxation, double non-taxation and disputes that cause uncertainty, so the best variant is to reach out to international cooperation that will pave the way for progress.

Էլեն Ավայան, Միջազգային իրավունքի կիրառման փորձի ներկայացումը թվային տնտեսությունում - Թվային տնտեսությունը հիմնականում բնութագրվում է թվային տեխնոլոգիաների՝ մասնավորապես ինտերնետի միջոցով կատարվող էլեկտրոնային գործարքներով:

Թվային տնտեսությունը հարկելու մարտահրավերները հաճախ պայմանավորված են գործող հարկային օրենքների թերի լինելով, քանի որ դրանք կարող են կիրառելի չլինել թվային տնտեսության գործարքների նկատմամբ՝ ելնելով այդ գործարքների և ավանդական գործարքների բնութագրերի որոշակի առանձնահատկություններից:

Այս առանձնահատկությունները գործող հարկային օրենքներում ներկայացնելու հետ կապված դժվարությունները թվային ընկերություններին հնարավորություն են տալիս կատարել ձևավորվող շահույթի տեղափոխություն և հարկվող բազայի քայքայում:

Հետևաբար՝ անհրաժեշտ է մշակել որոշակի քաղաքականություն՝ ապահովելու այն հանգամանքը, որ եկամուտը հարկվի այն երկրում, որ-

¹ **Pietro, C. D.**, Tax Treaty Override and the Need for Coordination between Legal Systems, 2015 p. 74

տեղ տեղի է ունենում եկամուտ ստեղծող ընկերության տնտեսական գործունեությունը և որտեղ ստեղծվում է տնտեսական արժեքը:

Զարգացող երկրներում միջազգային չափանիշներից տարբերվելու հետ կապված հնարավոր խնդիրները երբեմն պայմանավորված են ոչ լիարժեք հարկային օրենսդրությամբ:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թվային ապրանքների և ծառայությունների սահմանման վերաբերյալ որոշակի միջազգային կանոններ լավագույն դեպքում ներկայացված են բավականին կցկտուր:

Սակայն ՏՀԶԿ-ն այլևս չի խոսում էլեկտրոնային ծառայությունների մասին՝ որպես առանձին տնտեսություն, քանի որ BEPS Action 1-ի եզրակացություններից մեկն այն է, որ «քանի որ թվային տնտեսությունը գնալով դառնում է հենց հիմնական տնտեսություն, դժվար կլինի, եթե ոչ անհնար, հարկային առումով թվային տնտեսությունը առանձնացնել մնացած տնտեսությունից»:

Элен Авальян, Представление опыта применения международного права в цифровой экономике - Цифровая экономика в основном характеризуется электронными сделками, совершаемыми посредством цифровых технологий, в частности, Интернета.

Вызовы, связанные с налогообложением цифровой экономики, как правило, обусловлены изъятиями действующего налогового законодательства, поскольку законы в сфере налогообложения могут быть неприменимы к сделкам в цифровой экономике по причине некоторых особенностей этих и традиционных сделок.

Трудности, связанные с внедрением этих особенностей в действующее налоговое законодательство, позволяют цифровым компаниям осуществлять перемещение формирующейся прибыли и приводят к размыванию налогооблагаемой базы.

Следовательно, необходимо разработать определенную политику для того, чтобы доходы облагались налогами в стране, где осуществляется экономическая деятельность компании, создающей доход, и где создается экономическая стоимость.

В развивающихся странах возможные проблемы, связанные с несоответствием международным стандартам, зачастую обусловлены недостатками налогового законодательства.

Исследование показывает, что некоторые международные правила определения цифровых товаров и услуг в лучшем случае представлены довольно отрывочно.

Однако ОЭСР больше не говорит об электронных услугах как об отдельной части экономики, поскольку один из выводов BEPS Action 1 заключается в том, что «поскольку цифровая экономика постепенно становится основным видом экономики, трудно и даже невозможно с налоговой точки зрения цифровую экономику отделить от остальной экономики».

Ուղարկվել է խմբագրություն 30.04.2022թ.

Գրախոսվել է 30.04.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 03.05.2022 թ.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՐԱՆԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ «ՓԱՓՈՒԿ ՈՒԺԻ» ԴՐՍԵՆՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԵՏԵՆՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ

ՍՈՒՐԵՆ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Ադրբեջան, Իրան, «փափուկ ուժ», կրոնական ազդեցություն, շիա իսլամ, «ապախալամականացում», հետխորհրդային, կրոնաքաղաքական, Ադրբեջանի Իսլամական Կուսակցություն, Նարդարան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ադրբեջանի անկախացումից ի վեր աշխարհաքաղաքական և տարածաշրջանային խաղացողները տարբեր միջոցներով, այդ թվում՝ «փափուկ ուժի» գործիքակազմով փորձում էին Ասիայի և Եվրոպայի խաչմերուկում գտնվող, Կասպից ծովին հարող այդ երկիրն ընդգրկել իրենց ազդեցության գոտում: Թուրքիան իր «փափուկ ուժը» կառուցում էր առավելապես էթնո-լեզվական ընդհանրությունների, Ռուսաստանը՝ խորհրդային ժառանգության ու ռուսաց լեզվի տարածման, ԱՄՆ-ն և Եվրոպան՝ ժողովրդավարության և ազատ շուկայական տնտեսության գաղափարների վրա: Իրանն ԱՀ-ում իր քաղաքական ազդեցությունը տարածելու գլխավոր նախադրյալ էր համարում պատմության, մշակույթի և շիա իսլամի ընդհանրությունները: ԽՍՀՄ կազմալուծումից հետո ԻԻՀ կրոնա-քաղաքական էլիտան համարում էր, որ կոմունիզմի ձախողումը գաղափարական վակուում էր առաջացրել նորանկախ ԱՀ-ում և պարարտ հող ստեղծել կրոնական գաղափարաբանության տարածման համար: Կրոն-պետություն փոխհարաբերությունների շուրջ իրան-ադրբեջանական տարաձայնությունները ցույց են տալիս, որ առաջին հայացքից միավորող թվացող գործոնները, տվյալ դեպքում՝ շիա իսլամի ընդհանրության գործոնը, վարչակարգերի և վարվող քաղաքականության տարբերության պայմաններում կարող են դառնալ երկկողմ լարվածության և թշնամանքի պատճառ:

ԻՐԱՆԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ «ՓԱՓՈՒԿ» ՈՒԺԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ԿՐՈՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ ԱԴԻԲԵՋԱՆՈՒՄ. ԲԱՔՎԻ ՀԱ- ԿԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆԸ

Ադրբեջանի անկախացումից ի վեր Իրանն այդ երկիր ներթափանցելու գործում ակնկալում էր նրա շիայական մեծամասնության աջակցությունը¹, սակայն պարբերաբար բախվում էր հետխորհրդային աշխարհիկ էլիտայի դիմադրությանը: Բաքուն Իրանի կրոնական ազդեցության տարածումն ընկալում էր իբրև հարևան երկրից կրոնապետական համակարգն արտահանելու և աշխարհիկ վարչակարգը տապալելու փորձ: Հիմնովին չժխտելով իրենց կրոնական-մշակութային գործունեության քաղաքական մտադրությունները՝ իրանցի պաշտոնյաները պարբերաբար ընդգծում էին, որ դրա հիմնական նպատակը ոչ թե նորանկախ երկրների ներքին գործերին միջամտելն է, այլ հասարակությունների միջև ավելի սերտ կապերի խթանումը:²

Կրոնական ազդեցության տարածման համար Ադրբեջանում առկա էին ներքին մի շարք խոչընդոտներ: Խորհրդային կառավարման յոթ տասնամյակների ընթացքում Ադրբեջանի մահմեդականները ենթարկվել էին «ապախիսլամականացման», ինչի հետևանքով 1990-ականներին ԱՀ բնակչության զգալի մասը պատկերացում չուներ իսլամական դավանանքի սկզբունքների մասին, չէր հետևում կրոնական ծեսերին և բարոյական կանոններին, իսկ «...շատերը նույնիսկ հերքում էին Ալլահի գոյությունն ու համոզված աթեիստներ կամ մատերիալիստներ էին»:³ Իր ստեղծման առաջին իսկ տասնամյակում ԽՍՀՄ դեկավարությունը պահանջել էր վերացնել իսլամական բարեգործական կազմակերպություններն (վակֆ) ու կրոնական դատարանները, արգելվել էր Աշուրայի ծիսակատարությունը, փակվել կամ հիմնահատակ ավերվել էին բազմաթիվ մզկիթներ, արգելվել էր իսլամական սովորության իրավունքի (ադաթի) կիրառումը:⁴ ԱԽՍՀ-ում կիրառվող արաբական այբուբենը փոխարինվել էր լատինատառով, ուստի կրոնական գրականությունը գործնականում անհասանելի էր

¹ **Բայրուդյան, Վ.** (2003). Իրան-Ադրբեջան. Հարևանն է՞ր թե՞ աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատեսական ախոյաններ. *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, 7-38, էջ 8

² **Kouhi-Esfahani, M.** (2015). Iran's Regional Policy In The South Caucasus: Case Studies Of Relations With The Republics Of Azerbaijan & Armenia. 205. Durham, UK: Durham University, p-219

³ **Юнусов, А.** (2013). *Исламский фактор в Азербайджане*. Баку: «Адилъоглы».

⁴ **Светоховский, Т.** (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Искандаряна), Ереван: КИСМИ, стр.-13-14

դարձել խորհրդային ադրբեջանցիների համար. կրոնը դարձել էր քաղաքացիների մասնավոր գործ՝ ներփակված ընտանիքի սահմաններում:¹ Այդ ամենը Վալիևին հիմք է տալիս պնդելու, որ հետխորհրդային մահմեդական հանրապետություններից իսլամն ամենաթույլ դիրքերն ունեն Ադրբեջանում:²

ԽՍՀՄ «վերակառուցման» տարիներն ԱԽՍՀ-ում աչքի ընկան ազգայնականության և իսլամի վերաաթմոսֆերայի դրսևորումներով: 1990-ի «սև հունվարի» իրադարձություններից հետո շիական ծիսակարգով համազգային սուգը շարունակվեց քառասուն օր, ինչն ապացուցում էր, որ կրոնական ինքնության վերելքը դարձել է կոմունիստական գերիշխանության դեմ պայքարի և անկախացման դրսևորում: ԽՍՀՄ անկման փուլում ադրբեջանցի բարձրաստիճան պաշտոնյաները՝ հաճախ նախկին կուսակցական ղեկավարներ, սկսեցին հայտնվել կրոնական տոներին կամ ուխտագնացություններ կատարել դեպի սուրբ վայրեր, քանի որ փորձում էին գրավել բնակչության հավատացյալ հատվածի քաղաքական աջակցությունը:³ Խորհրդային վարչակարգի պայմաններում ճնշված իսլամը «Ադրբեջանի անկախության ձեռքբերումից հետո սկսեց վերածվել ազգային ինքնությունը շեշտադրող հարմար խորհրդանիշի»:⁴ Այս ժամանակաշրջանում «երկու ժողովուրդները կապված էին իսլամական (շիա-յական) համերաշխության զգացումով. դա հատկապես ակնհայտ էր ադրբեջանական ժողովրդի շրջանում, որը, խորհրդային գերիշխանությունից և պետական արեիզմի 70 տարիներից հետո տոգորված էր հոգևոր արմատներին վերադառնալու ցանկությամբ»:⁵

Հետխորհրդային առաջին տարիներին ԱՀ-ում ակտիվացավ կրոնական քաղաքական ազդեցության տարածման համար մրցակցությունը ԻԻՀ և Թուրքիայի միջև: Թեհրանի հովանավորությամբ ԱՀ-ում վերականգնվեցին հարյուրավոր մզկիթներ, ինչը Թուրքիան ընկալում էր իբրև մարտահրավեր և վայելելով ադրբեջանական իշխանությունների լայն աջակ-

¹ Տե՛ս նույն տեղը

² **Valiyev, A.** (2018, May 17). *Islamic Movements in Azerbaijan*. Retrieved November 5, 2021, from Mesbar.org: <https://mesbar.org/islamic-movements-in-azerbaijan/>

³ **Светоховский, Т.** (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Искандаряна), Ереван: КИСМИ, стр.-20

⁴ **Բայրամյան, Վ.** (2003). Իրան-Ադրբեջան. Հարևաննե՞ր թե՞ աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ախյաններ. *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, 7-38, էջ 8

⁵ **Souleimanov, E.** (2011). Dealing with Azerbaijan: The Policies of Turkey and Iran Toward the Karabakh War (1991-1994). *MERIA Journal*, 15(3), 1-14. Retrieved May 7, 2021, from https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/meria/v15i3/f_0029745_24064.pdf

ցությունը՝ ֆինանսավորում նոր մզկիթների և մեդրեսեների հիմնումն այդ երկրում:¹ ԱՀ-ում կրոնական ազդեցության համար, ԻԻՀ-ից և ԹՀ-ից բացի, պայքարում էին նաև Մաուլւյան Արաբիան, Կատարը, Քուվեյթը և իսլամադավան այլ երկրներ և կազմակերպություններ:²

Այսպիսով, կրոնական դիվանագիտությունը դարձել էր ԻԻՀ՝ ԱՀ նկատմամբ վարած քաղաքականության կարևոր բաղադրիչներից մեկը:³ Կրոնական քարոզչությունն իրականացվում էր հոգևորականների, լրատվամիջոցների, բարեգործական կազմակերպությունների և կրթական հաստատությունների միջոցով: Քարոզչության ամենահարմար «թիրախներն» էին ԱՀ հարավային՝ թալիշաբնակ շրջանները, ինչպես նաև Ապշերոնյան թերակղզին, որտեղ մեծ թիվ են կազմում իրանալեզու թաթերը,⁴ որտեղ պատմականորեն շիայականությունն ավելի վառ էր արտահայտված, քան ԱՀ հյուսիսային շրջաններում:⁵ Իրանական կառավարությունը դրամաշնորհներ էր տրամադրում աղբրեջանցի հարյուրավոր երիտասարդների Ղոմ և Մաշհադ քաղաքներում և ԻԻՀ այլ վայրերում կրոնական կրթություն ստանալու համար:⁶ ԻԻՀ ծրագրում էր աղբրեջանցի ուսանողների միջոցով խրախուսել կրոնական գրականության թարգմանությունն ու տարածումը նորանկախ հանրապետությունում և նրանց վերածել իր ոչ պաշտոնական «ղեսպանների»:

ԱՀ առաջին կառավարությունը փորձում էր կայուն հարաբերություններ հաստատել Թեհրանի հետ և առանձնապես չէր ընդդիմանում ԻԻՀ կրոնական քարոզչությանը: Բացի այդ, նորանկախ երկրում մեծ հեղինակություն էր վայելում ԻԻՀ հոգևոր առաջնորդ Այաթոլլահ Ալի Խոմեյնին, ով դատապարտել էր ԽՍՀՄ գորամիավորումների ներխուժումը Բաքու (1990թ. հունվար), խրախուսում էր աղբրեջանցիների «վերադարձը

¹ **Светоховский, Т.** (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Искандаряна), Ереван: КИСМИ, стр.-22

² **Փաշայան, Ա.** (2014). *Բալան Աղբրեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 87:

³ **Իսրայելյան, Ա.** (2016). Իրանի կրոնական քաղաքականությունն Աղբրեջանի նկատմամբ (2010-2016 թթ.). *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, 30, 199-215, էջ 213:

⁴ **Չոբանյան, Գ.** (2017). Իրանի իսլամական ազդեցությունը Աղբրեջանի վրա. էջեր 177-194, *Արևելագիտության Հարցեր*, Երևան, էջ 184

⁵ **Shanahan, R.** (2013). Religion or Realpolitik: A Comparative Study of Iranian Foreign. *International Virtual Conference on Iran and the World Contemporary Developments*, 4th, pp. 19-33. Qazvin. Retrieved October 20, 2021, from https://www.lowyinstitute.org/sites/default/files/shanahan_religion_or_realpolitik_0_0.pdf

⁶ **Балджи, Б.** (2006). Судьбы шиизма в постсоветском Азербайджане. (В. Бобровников, Ред.) *Этнографическое обозрение*, 2, 75-87, стр.-77

շիայական արմատներին» և տարբեր հիմնադրամների միջոցով ցուցաբերում մարդասիրական օգնություն:¹ Թեհրանը հույս ուներ, որ «իսլամական ումմայի և եղբայրության» գաղափարները մերձեցման հիմք կհանդիսանան նորանկախ հարևանի հետ:²

Արցախյան պատերազմի տարիներին ԻԻՀ-ն մարդասիրական նշանակալի օգնություն տրամադրեց ԱՀ-ին՝ ապահովելով Նախիջևանի հետ ցամաքային կապի անխաթարությունն ու փախստականների բնակեցումը վրանային ճամբարներում: Իրանական բարեգրոծական կազմակերպությունները, բացի իրենց հիմնական գործառնությունից, ստանձնել էին շիայական գաղափարների տարածման առաքելությունը: Իր ակտիվությամբ առաձևանում էր «Իմամ Խոմեյնի Իմդադ» կոմիտեն, որն իր ներկայացուցչությունների շնորհիվ հովանավորում էր շուրջ 7000 ընտանիքների, նրանց տրամադրում կրոնական անվճար կրթություն և խրախուսում իսլամական քարոզչությունը փախստականների ճամբարում:³ Թեհրանը ԻԻՀ-ն Բաքվում Իրանական մշակութային կենտրոնի միջոցով համակարգում էր կրոնական գրականության, այդ թվում՝ ԻԻՀ առաջին հոգևոր առաջնորդ իմամ Խոմեյնու և նրան հաջորդած Ալի Ֆամենեու աշխատությունների տարածումը:⁴ Այս շրջանում ԻԻՀ կրոնական քարոզչությունը իրականացվում էր հիմնականում ԱՀ հարավային և առավել պահպանողական շրջաններում, Նախիջևանում, Ապշերոնյան թերակղզու փոքր բնակավայրերում, ինչպես նաև ադրբեջանցի փախստականների ճամբարներում:⁵ Շիայական գրականության տարածմանն էին լծված նաև իրանական ոչ կառավարական մի շարք կազմակերպություններ, որոնցից նշանակալի էին «Խոդա» հրատարակչությունը և երիտասարդ իմամների «Մաքուր բարքերի ստեղծման միությունը»:⁶

Էլչիբեյի կառավարման տարիներին իսլամի երկու գլխավոր տոները՝ Կուրբան բայրամն ու Ռամադան բայրամը, սկսեցին նշվել պետակա-

¹ Valiyev, A. (2017). Iranian soft power in Azerbaijan: Does religion matter? In A. Jödicke (Ed.), *Religion and Soft Power in the South Caucasus* (pp. 85-104). Routledge. Taylor & Francis Group, p.-87

² Բայրությունյան, Վ. (2003). Իրան-Ադրբեջան. Հարևանն է թե՛ աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ախոյաններ. *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, 7-38, էջ 28

³ Չոբանյան, Գ. (2017). Իրանի իսլամական ազդեցությունը Ադրբեջանի վրա. էջեր 177-194, *Արևելագիտության Հարցեր*, Երևան, էջ 185-186

⁴ Балджи, Б. (2006). Судьбы шиизма в постсоветском Азербайджане. (В. Бобровников, Ред.) *Этнографическое обозрение*, 2, 75-87, стр.-77

⁵ Cornell, S. E. (2006). *The politicization of Islam in Azerbaijan*. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, p.-43

⁶ Балджи, Б. (2006). Судьбы шиизма в постсоветском Азербайджане. (В. Бобровников, Ред.) *Этнографическое обозрение*, 2, 75-87, стр.-77-78

նորեն, ընդունվեց «Դավանանքի ազատության մասին» օրենքը¹, որով կրոնը տարանջատվում էր պետությունից, երաշխավորվում էր այդ երկուսի՝ միմյանց գործերին չմիջատելը, և բոլոր կրոնները օրենքի առաջ համարվում էին հավասար:² Սակայն ԱԺԸ ղեկավարությունն ու անձամբ էլչիբեյը վերապահումներ ունեին թե՛ իսլամի, թե՛ շիա հոգևորականության նկատմամբ, նրան համարում էին ԻԻՀ հնարավոր գործակալներ և պետական լրատվամիջոցներով քաջալերում սուննի իսլամը:³ Էլչիբեյի կողմից քարոզվող ազգայնականությունը Թեհրանում դիտարկվում էր ազգային անվտանգությանն ու տարածքային ամբողջականությանն ուղղված սպառնալիք՝ հատկապես հաշվի առնելով ԻԻՀ-ում թյուրքախոս հոծ փոքրամասնության առկայությունը:⁴

1992-ին պետական գրանցում ստացավ «Ադրբեջանի Իսլամական Կուսակցությունը», որը նյութական և գաղափարական զգալի աջակցություն էր ստանում ԻԻՀ-ից: ԱԻԿ-ը ընդդիմանում էր լատինատառ այբուբենի կիրառմանը, առաջարկում էր այն փոխարինել արաբատառով և կազմակերպում էր Ղուրանի և արաբերենի դասընթացներ:⁵ Փաշայանը գրում է, որ «ԱԻԿ-ն աչքի էր ընկնում իրանամետ կեցվածքով՝ իր վրա կրելով խոմեյնիզմի ազդեցությունը: Նրա գաղափարախոսության մեջ հստակ էին հակաամերիկյան, հակախրայելական և հակասիոնիստական շեշտադրումները», «կուսակցությունը հետամուտ էր պետության և հասարակության մեջ իսլամական արժեքների ամրապնդմանն ու քաղաքական գործընթացներին կրոնական գործիչների մասնակցությանը՝ համարելով, որ իսլամը կարող էր կառուցողական դեր խաղալ Ադրբեջանի անկախ պետության կայացման գործում»:⁶ Հայտնի են փաստեր 1990-ական թվականների առաջին կեսին ԱՀ-ում իրանական ոչ պաշտոնական ծայրահե-

¹ Закон Азербайджанской Республики О свободе вероисповедания. (20 Август 1992 г.). Баку, Азербайджан. Получено 2 Сентябрь 2021 г., из https://www.legislationonline.org/download/id/6668/file/Azerbaijan_law_freedom_religious_beliefs_1992_am2015_ru.pdf

² **Светоховский, Т.** (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Искандаряна), Ереван: КИСМИ, стр.-20-21

³ **Փաշայան, Ս.** (2014). *Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 43-44

⁴ **Cornell, S. E.** (2006). *The politicization of Islam in Azerbaijan*. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, p.-42

⁵ **Светоховский, Т.** (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Искандаряна), Ереван: КИСМИ, стр.-23

⁶ **Փաշայան, Ս.** (2014). *Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 39

ղական կառույցների մասին, որոնք հաստատվել էին հարավային՝ Յարդլի, Լերիկի, Մասալի շրջաններում:¹ Ինչպես գրում է Փաշայանը՝ 1993-ին ԱՀ-ում ԻԻՀ աջակցությամբ ստեղծվել են «Ահլի բեյթը»-ի («Տան մարդիկ») և «Հզբոլլահ»-ի («Ալլահի կուսակցություն») մասնաճյուղեր, որը լրատվամիջոցներում հիշատակվում էր նաև «Վելայաթ ի ֆակիհ» անունով:² ԱՀ իշխանություններն այս խմբերի դեմ համառ պայքար էին մղում 90-ականների 2-րդ կեսին: «Հզբոլլահ»-ի մասնաճյուղը մեղադրվում էր ադրբեջանցի ակադեմիկոս Զիա Բունիաթովի սպանության, ահաբեկչական գործողություններ և իսլամական հեղաշրջում ծրագրելու համար:³

Էլչիբեյի տապալումից հետո՝ Հեյդար Ալիևի նախագահության տարիներին, ԱՀ-ԻԻՀ լարվածությունը զգալի թոթափվեց, սակայն հակաիրանական և հակաշիական քաղաքականությունը մնաց նոր իշխանությունների օրակարգում: 1990-ականների վերջին ԱՀ-ում իրանցի բազմաթիվ մոլլաներ զրկվեցին կրոնական քարոզչություն իրականացնելու իրավունքից և արտաքսվեցին ԻԻՀ:⁴ 1995-ին ընդունված ԱՀ Սահմանադրությունը պետությունը հռչակում էր աշխարհիկ, կրոնը տարանջատում պետական գործերից և բացառում իսլամական պետական ինստիտուտների առկայությունը:⁵ Նոր Սահմանադրության այդօրինակ բնույթը դժգոհություն առաջացրեց իրանական Ատրպատականում. նախագծի հրապարակումից հետո Թավրիզում տեղի ունեցած ցույցի մասնակիցները բողոքում էին կրոնը պետությունից անջատելու հոդվածի և իսլամի՝ պետական կրոն չհռչակվելու դեմ:⁶ 1996-ին ընդունված օրենքներով ԱՀ-ն օտարերկրյա քաղաքացիներին արգելեց կրոնական քարոզչություն իրականացնել, իսկ հաջորդ տարի կրոնական բոլոր համայնքներին և կազմակերպություններին հարկադրեց վերագրանցվել:⁷ ԻԻՀ կողմից հովանավորվող մի շարք

¹ **Չոբանյան, Գ.** (2017). Իրանի իսլամական ազդեցությունը Ադրբեջանի վրա. էջեր 177-194, *Արևելագիտության Հարցեր*, Երևան, էջ 190

² **Փաշայան, Ա.** (2014). *Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 125

³ **Юнусов, А.** (2012). *Исламская Палитра Азербайджана*. Баку: Адильоглы, стр.-26-28

⁴ **Cornell, S. E.** (2006). *The politicization of Islam in Azerbaijan*. Washington, D.C.: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, p.-43

⁵ Конституция Азербайджанской Республики. (15 Ноябрь 1995 г.). Баку, Азербайджан. Получено 15 Октябрь 2021 г., из http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2618

⁶ **Светоховский, Т.** (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Искандаряна), Ереван: ИСМИ, стр.-24

⁷ **Փաշայան, Ա.** (2014). *Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 48

կազմակերպություններ չկարողացան հաղթահարել վերագրանցման պահանջներն ու հայտարարվեցին օրենքից դուրս:

Այս ժամանակաշրջանում կենտրոնական իշխանությունները սկսեցին կոշտ բռնաճնշումների ենթարկել ԱԻԿ առաջնորդներին: Կուսակցությանն արգելվեց մասնակցել 1995-ի խորհրդարանական ընտրություններին, ապա այն հանվեց պետական գրանցումից. Հաջորդ տարի ԱԻԿ առաջնորդ Ալիաքրամ Ալիևին և նրա չորս կողմնակիցներին վերագրեցին պետական դավաճանության և ԻԻՀ օգտին լրտեսություն կատարելու մեղադրանքներ և ձերբակալեցին:¹ ԱԻԿ ներկայացուցիչները մեղադրվում էին նաև ԱՀ-ում իսլամական հեղափոխություն կազմակերպելու և ահաբեկչության ենթադրյալ փորձերի համար:² Նշված իրադարձություններից հետո ԱԻԿ դերը քաղաքական դաշտում խիստ թուլացավ, սակայն այն պահպանեց իր կիսաընդհատակյա գործունեությունն ու ազդեցությունը Բաքվի արվարձաններում, Նարդարանում և ԻԻՀ սահմանակից շրջաններում:

2009-ից սկսած Բաքվի իշխանությունները սկսեցին նոր սահմանափակումներ կիրառել քաղաքացիների կրոնական գործունեության նկատմամբ: Օտարերկրյա քաղաքացիներին և արտերկրում կրթություն ստացած հոգևորականներին օրենքով արգելվեց կրոնական քարոզչություն իրականացնել, դպրոցներում արգելվեց հեջաբի կրումը, սահմանափակվեց իրանցի հայտնի հոգևորականների աշխատությունների վաճառքն ու տարածումը, փակվեցին և ավերվեցին բազմաթիվ մզկիթներ: ԱՀ հակակրոնական քաղաքականությունը բնականաբար առաջացնում էր ԻԻՀ հոգևոր-քաղաքական և ռազմական վերնախավի դժգոհությունը: Մայիիդ Նասր ալ-Շիրազին հեջաբի արգելքի առնչությամբ աղբյուրներից հայտնի քաղաքացիական անհնազանդության կոչ էր անում,³ Մաքթեմ Շիրազին զգուշացնում էր, որ մզկիթների քանդումը շարունակելու դեպքում պայքարի ֆեթվա կարձակի ԱՀ դեմ, իսկ ԻԻՀ ԶՈՒ ԳՇ պետ Ֆիրուզաբադին սպառնում էր ռազմական գործողություններով:⁴

¹ Tolishmedia. (12 Декабрь 2019 г.). Исламская партия Азербайджана (ИПА) и его деятельность. По лучено 5 Декабрь 2021 г., из Tolishmedia.com: <https://tolishmedia.com/2019/12/12632>

² Юнусов, А. (2013). *Исламский фактор в Азербайджане*. Баку: «Адилъоглы». стр.-38-40

³ Shanahan, R. (2013). Religion or Realpolitik: A Comparative Study of Iranian Foreign. *International Virtual Conference on Iran and the World Contemporary Developments*, 4th, pp. 19-33. Qazvin, p.-24 Retrieved October 20, 2021, from https://www.lowyinstitute.org/sites/default/files/shanahan_religion_or_realpolitik_0_0.pdf

⁴ Բարայեյան, Ա. (2016). Իրանի կրոնական քաղաքականությունն Աղբյուրների նկատմամբ (2010-2016 թթ.). *Մերձավոր և Միջին Արևելքի Երկրներ և Ժողովուրդներ*, 30, 199-215, էջ 203-206

Հաջորդ երկու տարիներին ԱՀ-ում հակաիրանական ալիքը հասել էր իր բարձրակետին. 2011-ին Բաքվում հարձակումներ տեղի ունեցան Ալի Խամենեյիի գրասենյակի վրա, իսկ 2012-ին Բաքվում ԻԻՀ դեսպանատան առաջ ցույցերի ժամանակ վիրավորական հայտարարություններ արվեցին ԻԻՀ հոգևոր առաջնորդի հասցեին: Այս ամենի պատճառով կողմերի միջև առաջացավ դիվանագիտական ճգնաժամ. Բաքվում ԻԻՀ դեսպանը, ի նշան բողոքի, լքել էր ԱՀ-ը, իսկ Թեհրանը բողոքի նոտա էր հղել ԱՀ-ին:

2010-ին ԱՀ-ում ակտիվացել էր ԱԻԿ գործունեությունը. իսլամիստները, ոգեշնչված լինելով «Արաբական գարնան» իրադարձություններից, հանդես էին գալիս ընդդիմադիր-հեղափոխական կոչերով և անցկացնում բողոքի գործողություններ: ¹ Նրա առաջնորդները՝ ի դեմս Մոլլաում Սամեդովի, հեղաշրջման փորձ կատարելու մեղադրանքով դատապարտվեցին երկարաժամկետ ազատազրկման: ² Ի տարբերություն իր կուսակիցների՝ Սամեդովն անթաքույց դրսևորում էր իր աջակցությունն ԻԻՀ-ին և փորձում ձևավորել քաղաքական ընդդիմություն՝ հենվելով կրոնական-պահպանողական և ոչ բարեկեցիկ շերտի աջակցության վրա:

Թեև Բաքվին հիմնականում հաջողվում էր շիայական կրոնաքաղական խմբերին մեկուսացնել քաղաքական գործընթացներից, ոչ միշտ էր հնարավոր լինում կանխել բողոքի ինքնաբերական պոռթկումները կրոնական-պահպանողական շրջաններում: Այս առումով աչքի էր ընկնում Նարդարանը, որը որոշ լրագրողների կարծիքով դարձել էր «պետություն պետության մեջ»: ³ Այդտեղ տեղի ունեցող ցույցերի ժամանակ (2001-2 թթ., 2004 թ., 2006 թ., 2015 թ) սոցիալական պահանջները հաճախ զուգորդվում էին կրոնական կոչերով և իսլամական վարչակարգ հաստատելու պահանջներով: 2015-ի հոկտեմբերին ԱՀ ՆԳՆ հատուկ ջոկատայինները Նարդարանում և Գյանջայում ձերբակալեցին Աշուրայի ծիսակատարության մասնակիցներին. ցույցերը շարունակվեցին մեկ ամիս՝ զուգորդվելով մզկիթների և մեդերեսեների փակմամբ, հոգևորականների և ցուցարարների խուզարկումներով, ձերբակալություններով և սպանություններով:

ԱՀ որոշ քաղաքական գործիչներ այդ իրադարձություններում տեսնում էին իրանական հետք, սակայն ԻԻՀ դեսպանատունը հերքում էր ԱՀ ներքին գործերին իր մասնակցության վերաբերյալ լուրերը: ⁴ Նարդարանի

¹ Юнусов, А. (2012). *Исламская Палитра Азербайджана*. Баку: Адильоглы, стр.-23-25

² Փաշայան, Ա. (2014). *Բալան Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 65

³ Սուքիասյան, Ս., Վարդանյան, Ժ., & Հովհաննիսյան, Տ. (25 Նոյեմբեր, 2016). *Նարդարան. Ադրբեջանի շիաների ըմբոստ ավանդ մեկ տարի անց*, <https://razm.info/92210>

⁴ Գևորգ Ստամբուլցյան. (1 դեկտեմբեր, 2015). *Հատուկ գործողություն Նարդարանում*. Ազատություն ռադիոկայան: <https://www.azatutyun.am/a/27400317.html>

ռազմական գործողությամբ Բաքվին փաստացի հաջողվեց լռեցնել կրոնական-իրանամետ բողոքն ու արգելել կրոնական ծեսերի, այդ թվում՝ Աշուրայի օրերին զանգվածային միջոցառումների անցկացումը:

Չնայած գործադրվող ջանքերին՝ ԻԻՀ-ին չի հաջողվել փափուկ ուժի գործիքակազմով էապես ազդել Բաքվի ներքին և արտաքին քաղաքականության վրա և նրան զերծ պահել Թուրքիայի հետ դաշնակցելուց և Իսրայելի ու Արևմուտքի հետ սերտ հարաբերությունների հաստատումից: ԱՀ-ում չկա անկախ և կրթված կղերականություն, իսլամականացման ներուժը բավական թույլ է, բարձրաստիճան հոգևորականությունը՝ ի դեմս ԿՄՎՀ-ի, գործում է իշխանությունների լիակատար վերահսկողության ներքո: Իրանցի քարոզիչները հաճախ ստիպված են մրցակցել տեղի շիաական համայնքների դեմ, որոնց իշխանությունները աջակցում էին օտարերկրյա քարոզչական ազդեցության դեմ պայքարում:¹ ԿԿՀՀ-ին վերապահված են կրոնական կազմակերպությունների գրանցման և մշտադիտարկման, իսկ ԿՄՎ-ին՝ հոգևորականների կրթության և նշանակման լիազորությունները:² Այդ պատճառով շիաական «չարտոնված» կազմակերպությունները գործունեության և նույնիսկ գոյատևման սուղ հնարավորություններ ունեն: Մահմեդական այլ ժողովուրդների հետ հարաբերություններում ԱՀ-ն ընդգծում է ադրբեջանական իսլամի ինքնատիպությունը՝ ձգտելով ազատվել օտարերկրյա, մասնավորապես՝ ԻԻՀ կրոնական կենտրոններից: «Ժողովրդական իսլամը» այդ երկրում դիտվում է որպես Թեհրանի կրոնական գերիշխանությունից ազատագրման պատմական երկար ճանապարհի մաս և ընդգծում է շիաների և սուննիների միասնության անհրաժեշտությունը:³ Իրանական կրոնական ազդեցությանը խոչընդոտում էին նաև «...ադրբեջանական հասարակության առավելապես աշխարհիկ բնույթը, հասարակության շրջանում խոմենիզմի գաղափարների ոչ լայն ժողովրդականությունը, Բաքվի թուրքամետ և արևմտամետ կողմնորոշումը, իրանական կրոնական ազդեցության դեմ

¹ **Балджи, Б.** (2006). Судьбы шиизма в постсоветском Азербайджане. (В. Бобровников, Ред.) *Этнографическое обозрение*, 2, 75-87, стр.-84

² **Shanahan, R.** (2013). Religion or Realpolitik: A Comparative Study of Iranian Foreign. *International Virtual Conference on Iran and the World Contemporary Developments*, 4th, pp. 19-33. Qazvin, p.-23 Retrieved October 20, 2021, from https://www.lowyinstitute.org/sites/default/files/shanahan_religion_or_realpolitik_0_0.pdf

³ **Светоховский, Т.** (2004). Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан (стр. 8-30).. В «Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции» (под ред. А. Искандаряна), Ереван: КИСМИ, стр.-27

«պաշտոնական իսլամի» հակազդեցությունը, որին, բնականաբար, աջակցում էր պետությունը»:¹

ԻԻՀ-ԱՀ կրոնական տարաձայնությունները մշտապես պայմանավորված են եղել երկու քաղաքական վարչակարգերի տարբերությամբ: Ալլիսի իշխանությունը մտահոգություններ ուներ, որ քաղաքական համակարգում շիա իսլամի հնարավոր ուժեղացումը կարող է պարարտ հող ստեղծել իրանական ազդեցության ընդլայնման համար, վտանգել համակարգի աշխարհիկ բնույթն ու բացասաբար ազդել ԱՄՆ-ի, Իսրայելի և Թուրքիայի հետ հարաբերությունների վրա:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպես, մեր ուսումնասիրության արդյունքում եզրակացրեցինք, որ ԻԻՀ-ԱՀ հարաբերություններում առաջին հայացքից միավորող թվացող կրոնական ընդհանրության գործոնն իրականում դարձել է խնդիրների և տարաձայնությունների աղբյուր: ԻԻՀ-ն հետխորհրդային ԱՀ-ում իր ազդեցության տարածման համար լայնորեն կիրառում էր իր կրոնական «փափուկ» ուժի գործիքակազմը՝ հենվելով ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում առաջացած գաղափարական վակուումի վրա: Թեհրանն ակնկալում էր, որ ԱՀ-ում կրոնական կրթության և գրականության քարոզման, իրանամետ քաղաքական և կրոնական խմբերին ցուցաբերվող աջակցության շնորհիվ կկարողանա ներգործել ԱՀ քաղաքական գործընթացների վրա և այդ երկիրն ընդգրկել իր ազդեցության ոլորտ:

ԱՀ-ում իսլամի քաղաքականացման դրսևորումներից էր Իսլամական կուսակցության գործունեությունը: ԻԻՀ աջակցությունը վայելող ԱԻԿ-ը ձևավորվել և գործում էր Բաքվի՝ շիայական սրբավայրերով հայտնի արվարձան Նարդարանում և նպատակ ուներ ԱՀ-ում, ԻԻՀ նմանությամբ, հաստատել կրոնապետական կարգեր:

ԱՀ առաջին նախագահ Մութալիբովը ձգտում էր բարեկամական հարաբերություններ հաստատել ԻԻՀ հետ, ուստի հակված չէր կոշտ պայքար մղել ԻԻՀ «փափուկ» ուժի դեմ: Իրերի դրությունն այլ էլ Էլչիբեյի տարիներին. ԱԺԸ ղեկավարությունը վերականգնեց կրոնական որոշ ծեսերի իրականացումը, ընդունեց դավանանքի ազատության մասին օրենքը, սակայն, ունենալով խիստ հակաիրանական կողմնորոշում, քաջալերում էր մահմեդականության սուննի ուղղության տարածումը՝ ի հակադրումն աշիայականության: Շիա կրոնական և կրոնաքաղաքական խմբերի նկատ-

¹ Փաշայան, Ա. (2014). *Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան: «Նորավանք» ԳԿՀ., էջ 91

մամբ բռնաճնշումներն ուժեղացան Հեյդար Ալիևի շրջանում. գրանցումից հանվեց ԱԻԿ-ը և նրա անդամները դատապարտվեցին իբրև թե ԻԻՀ օգտին լրտեսություն կատարելու համար. օտարերկրյա քաղաքացիներին արգելվեց զբաղվել կրոնական քարոզչությամբ: Ստեղծվեց կրոնական հարցերը վերահսկող պետական նոր մարմին, որը կոչված էր վերահսկելու և խոչընդոտելու իրանամետ խմբերի գործունեությունը: Իլհամ Ալիևի հակաիրանական քաղաքականությունը դրսևորվեց բազմաթիվ մզկիթների և իրանամետ կազմակերպությունների փակմամբ, կրոնական քարոզչության և ծիսակատարությունների սահմանափակմամբ և իրանամետ գործիչների ձերբակալմամբ:

Ընդհանուր առմամբ, ԱՀ-ում ԻԻՀ կրոնական ազդեցության տարածմանը խոչընդոտում էին հետխորհրդային ԱՀ-ում կրթված և ինստիտուցիոնալացված հոգևորականության բացակայությունը, խորհրդային աշխարհիկացման հետևանքները, ԱՀ աշխարհիկ իշխանությունների կոշտ հակաքայլերը և նրանց արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը, ինչպես նաև կրոնական ազդեցություն տարածել ձգտող այլ դերակատարների հետ մրցակցությունը:

Сурен Тадевосян, Проявления религиозного влияния и «мягкой силы» Ирана в постсоветском Азербайджане - Во время существования Советского Союза во всех советских республиках, в том числе и в Азербайджане, проводилась политика секуляризации: значительно сократилось влияние религиозных деятелей, структур и обрядов на общественную жизнь. Однако в период распада СССР в АССР активизировались религиозные движения: Шиитский ислам стал одним из символов независимости.

Воспользовавшись существующими предпосылками, Иран стремился распространить свое влияние в новой независимой соседней стране посредством религиозных, культурных и образовательных инициатив. Наряду с этим набором инструментов Иран рассматривал Азербайджан как наиболее подходящую страну для экспорта Исламской революции, поэтому он также распространял исламские ценности и модель управления через политические структуры. Попытки политизировать религию почти всегда встречали сильное противодействие со стороны азербайджанской элиты, от тюремного заключения проиранских имамов до ограничения религиозной литературы, закрытия мечетей, подавления оппозиционных религиозных демонстраций и нейтрализации групп, отстаивающих исламскую повестку дня. Баку считал влияние Ирана

опасным как для сохранения светского режима, так и для развития его отношений с Западом, Турцией, Израилем и другими странами.

Таким образом, разногласия по поводу роли религии в политической жизни остаются источником напряженности между Ираном и Азербайджаном.

Suren Tadevosyan, Manifestations of Iranian Religious Influence And “Soft Power” in Post-Soviet Azerbaijan - During the existence of the Soviet Union, all Soviet republics, including Azerbaijan, pursued a policy of secularization: the influence of clerics, structures, and rituals on public life was significantly reduced. However, throughout the collapse of the USSR, religious movements became more active in the ASSR: Shiite Islam became one of the symbols of independence.

Taking advantage of the existing prerequisites, Iran sought to spread its influence in the newly independent neighboring country through religious, cultural, and educational initiatives. Along with this set of tools, Iran saw Azerbaijan as the most suitable country to export the Islamic Revolution, so it also propagated Islamic values and governance models through political structures. Attempts to politicize religion have almost always met strong opposition from the Azerbaijani elite, from the imprisonment of pro-Iranian imams to the restriction of religious literature, the closing of mosques, the suppression of opposition religious demonstrations, and the neutralization of groups advocating an Islamic agenda. Baku considered Iran's influence dangerous both for the preservation of the secular regime and for the development of its relations with the West, Turkey, Israel, and other countries.

Thus, differences over the role of religion in political life remain a source of tension between Iran and Azerbaijan.

Ուղարկվել է խմբագրություն 04.04.2022թ.

Գրախոսվել է 07.04.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 08.04.2022 թ.

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արփինե Հակոբյան – ՀՊՏՀ Կառավարչական հաշվառման և աուդիտի ամբիոնի ասպիրանտ (arpinehakobyan111@gmail.com)

Դավիթ Վարդանյան – ՀՊՏՀ ֆինանսների ամբիոնի ասպիրանտ (vardanyandg@gmail.com)

Էլեն Ավայան – ՀՊՏՀ, ֆինանսական հաշվառման ամբիոնի դասախոս, ՀՀ ՊԵԿ, ավագ հարկային տեսուչ (avalayan.elen@gmail.com)

Լիանա Գրիգորյան – ՀՊՏՀ Կառավարչական հաշվառման և աուդիտի ամբիոնի վարիչ տ.գ.դ., պրոֆեսոր (lianagrigoryan11@gmail.com)

Մարիաննա Տիգրանյան – ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ ավագ գիտաշխատող, ԵՊԿ դասախոս, արվեստության թեկնածու (tigranyan.marianna@mail.ru)

Մարտին Թովմասյան – ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի ասիստենտ (martin.tovmasyan@ysu.am)

Նարինե Միրզոյան – ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետ, Աստվածաբանության ամբիոն, դոցենտ (mirzoyan.narineac@gmail.com)

Սուրեն Թադևոսյան – ԵՊՀ քաղաքագիտության ամբիոնի մագիստրոս (suren.tadevosyan1@ysumail.am)

Սուրեն Սարգսյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (sargsyansuren@yandex.ru)

Վարդուհի Գաբրիելյան – ԵՊՀ տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի «Տնտեսագիտության և միջազգային տնտեսական հարաբերությունների» ամբիոնի ասիստենտ, տնտեսագիտության թեկնածու (varduhi.gabrielyan@ysu.am)

Վերոնիկա Ժուրավլևա – ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի հայցորդ (veronika.barhudaryan@yandex.ru)

Տրդատ Աի. Քահանայ Ուզունեան – ԵՊՀ Աստվածաբանության ամբիոնի
հայցորդ, (mariam-harutyunyan-00@mail.ru)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՆԱՐԻՆԵ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒՄԸ ԺԲ-ԺԳ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ
ՊԵՏԱԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ ----- 3

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏՅԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆ ՈՒ ԱՐԺԱՆԱՎՈՐ ՀԱՅԸ ----- 21

ՄԱՐՏԻՆ ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ

ՀԱՅ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ,
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ
(1992-2008թթ.) ----- 35

ՏՐԴԱՏ ԱԻ. ՔԱՀԱՆԱՅ ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒ՝ ԵՐԱՅԵՐԷՆ,
ՅՈՒՆԱՐԷՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԷՆ ԲՆԱԳԻՐ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ ----- 48

ВЕРОНИКА ЖУРАВЛЕВА

КАРТИНА МИРА В ТВОРЧЕСТВЕ СЕРГЕЯ ПАРАДЖАНОВА:
СУЩНОСТНЫЕ АСПЕКТЫ ----- 63

ՄԱՐԻԱՆՆԱ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

ԽՐԻՍՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԵՐԳԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ ----- 79

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՐԴՈՒՀԻ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ

ԱՆՇԱՐԺ ԳՈՒՅՔԻ ՇՈՒԿԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ----- 91

ԴԱՎԻԹ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԱՄԱԽԱՌՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԱՅՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԽԹԱՆՄԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼ ՇՐՋԱՆԱԿԸ ----- 112

ԷԼԵՆ ԱՎԱԼՅԱՆ

ՀԱՄԱՅԱՆՑԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՎԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ ՀՀ ՕՐԻՆԱԿՈՎ ----- 137

ԼԻԱՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, ԱՐՓԻՆԵ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ԿԱՌԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՇՎԱՌՄԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ
ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ----- 147

ELEN AVALYAN

INTRODUCTION OF INTERNATIONAL LAW EXPERIENCE IN THE
DIGITAL ECONOMY ----- 153

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՈՒՐԵՆ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ

ԻՐԱՆԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ «ՓԱՓՈՒԿ ՈՒԺԻ»
ԴՐՍԽՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵԶԱՆՈՒՄ ----- 162

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ----- 175

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆՐԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է պարունակեն առնվազն 150 բառ: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել generalsepuh@gmail.com էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (www.generalnews.am), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 2(19)**

Հիմնադիր՝ « Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ:

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝ 02.02.2018:

Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – ընդարձակ, բնակարան 39:

Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-56-25-19, 077 – 67-20-87:

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 10.05.2022

Թուղթը՝ օֆսեր: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեր:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com
Հեռ. (+374 94) 50 99 00

